

KEMALETTİN KÖROĞLU

Eski Mezopotamya Tarihi

Başlangıcından Perslere Kadar

iletişim

KEMALETTİN KÖROĞLU

Eski Mezopotamya Tarihi

KEMALETTİN KÖROĞLU 1984'te İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nü bitirdi. Yüksek lisans tezini 1988'de, doktora tezini 1994'te tamamladı. Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi'nde 1996'da yardımcı doçent, 2000 yılında doçent, 2006 yılında da profesör oldu. 1981 yılından bu yana Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yapılmakta olan çok sayıda arkeolojik kazı ve yüzey araştırmalarına katıldı. Urartu ve Asur krallıkları ile katıldığı kazı çalışmaları konusunda kitapları ve makaleleri vardır.

İletişim Yayınları 1136 • Başvuru Dizisi 46
ISBN-13: 978-975-05-0390-0
© 2006 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2006, İstanbul
7. BASKI 2012, İstanbul

YAYIN YÖNETMENİ Mustafa Bayka
YAYIN DANIŞMANI Ahmet İnsel
KAPAK Suat Aysu
KAPAK İLLÜSTRASYONU Aşurbanipal dönemine ait kabartmalardan bir ayrıntı.
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Metin Pınar
BASKI ve CİLT Sena Ofset . SERTİFİKA NO. 12064
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları . SERTİFİKA NO. 10721
Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

KEMALETTİN KÖROĞLU

Eski Mezopotamya Tarihi

Başlangıcından Perslere Kadar

iletişim

SAÜ Merkez Kütüphanesi
0333038
255.07.02.01.06.00/0333038
935.01/K93

İçindekiler

Önsöz ... 7

Giriş ... 11
Öncü gelişmelerin ve uygarlıkların beşiği Mezopotamya ... 11
Coğrafi yapı ... 14
Nehirler, yollar ve ilişkiler ... 17

Mezopotamya Tarihinin Kaynakları ... 21
İlk araştırmalar ... 21
Çiviyazılı kil tabletler ve çözümleri ... 28
Keşfedilen uygarlık merkezleri ... 30
Diller, arşivler ve kütüphaneler ... 33

Mezopotamya'nın Tarihöncesi ... 37
Uzak geçmiş: Avcılık ve toplayıcılıktan ilk köylere ... 37
Hassuna-Samarra dönemleri ... 42
Halaf dönemi ... 43
Obeyd dönemi ... 46

Mezopotamya'da Tarihsel Sürecin Başlangıcı ... 49
Uruk dönemi ... 49
Yazının ortaya çıkışı ... 53
Cemdet Nasr dönemi ... 55

Erken Hanedanlar Dönemi ... 59
Sümerler ... 59
Kahramanlar ve krallar ... 61
Kent devletleri ve yönetimi ... 65
Mitoloji ve din ... 68

Sami Toplumlarının Mezopotamya'ya Gelişi ... 75
Akkadlar ... 75
Büyük fatihler: Sargon ve Naram-Sin ... 76
Devlet anlayışı ve yenilikler ... 84

III. Ur Sülalesi (Yeni Sümer Devleti) 87
Siyasal gelişmeler 88
İnşa faaliyetleri 89
Toplumsal reformlar ve devletin kayıt altına alınması 90

Yeni Göçler ve Kent Devletleri 93
Hurriler 94
Amurrular 96
Isin-Larsa krallıkları 98
Eşnunna 99
Eski Assur Krallığı 101
Assur-Anadolu ticareti 103
Mari 105
Kral Hammurabi ve eski Babil Krallığı 107
Devlet yönetimi, hukuk ve toplumsal yapı 112

Kassitler 117

Hurri-Mitanni Devleti 123

Orta Assur Krallığı 131

Önasya'da Büyük Göç Dalgaları ve Demir Çağı'nın Başlangıcı 141
Aramiler 144

Bir İmparatorluğun Doğuşu 151
Yeni Assur Krallığı 154
Assur ülkesinde iç karışıklık 162
Sınır tanımayan imparatorlar 164
İmparatorluğun sonu 180
Assur'da devlet yönetimi 182
Din 189
Yeni Assur sanatı 190

Yeni Babil (Kalde) Krallığı 197
Kutsal başkent Babil 203
Babil'den sonra Mezopotamya'nın mirası 206

Eski Mezopotamya Kronolojisi 211

Resimlerin Kaynakları 215

Kaynakça 217

Dizin 221

ÖNSÖZ

Fırat ve Dicle nehirlerinin hayat verdiği Mezopotamya'da yaşananlar, Önasya'daki tüm eski uygarlıkların gelişme sürecini etkilemiş ve zaman zaman da doğrudan yönlendirmiştir. Kentleşme, mimarlık, sanat anlayışı, din ve yazı sistemleri gibi alanlarda ortaya çıkan öncü düşünce ve uygulamalar, ticaret veya siyasal ilişkilerin sonucunda Suriye, Anadolu ve İran gibi bölgelere ulaşmış ve buradaki uygarlıkların oluşumuna katkıda bulunmuştur. Bu nedenle Anadolu uygarlıklarını iyi anlamak; Hitit, Frig ve Urartu gibi krallıkların tarihsel süreçlerini sağlıklı bir biçimde değerlendirebilmek için Mezopotamya'daki çağdaş gelişmeler hakkında bilgi sahibi olmak durumundayız.

Kaynakçaya bir bölümünü aldığımız yayınlardan da görüleceği üzere, Batı dillerinde hemen her boyutta, Mezopotamya ile ilgilenen farklı okuyucu kitlelerine yönelik çalışmalar vardır. Ancak ülkemizde akademik ortamlarda tartışılan bildiri, makale ve bazı ansiklopedi maddeleri dışında bu konuda yeterince yayın üretildiğini söylemek oldukça zordur. F. Kınal'ın, 1983 yılında yayımlanan ve yalnızca Sü-

merlere kadar olan gelişmeleri içeren *Eski Mezopotamya Tarihi* bu türün tek örneğidir. Son yıllarda Mezopotamya ve çevresindeki uygarlıkları farklı yönleriyle veya tek tek ele alan, Batı dillerinde yazılmış bazı önemli çalışmaların dilimize çevrilmeye başlanması sevindirici bir gelişme olmakla birlikte; üniversitelerdeki Önasya bölümlerinde okuyan ve sayıları hızla artan öğrenciler ve bu konuya duyarlı okuyucular dikkate alındığında yeterli değildir.

Elinizdeki çalışma, en eski dönemlerden Yeni Babil (Kalde) Krallığı'nın yıkılışına kadar, Mezopotamya'da gelişen uygarlıkları, kronolojik bir biçimde ve tarihsel bir bakış açısıyla tanıtmaktadır. Burada, bölgede yaşayan toplumların önemli kültürel varlıkları, belirgin özellikleri ve Mezopotamya uygarlığına kazandırdıkları öne çıkarılmaya çalışılmıştır. Eski Mezopotamya konusunda bilgi almak isteyen öğrencilerin ihtiyaçları ve konuya ilgi duyan okuyucu kitlesinin gereksinim duyduğu başvuru türünde bir kitabın boyutları göz önüne alınarak birçok ayrıntının tartışılmasından uzak durulmuş; bazı konulara ise yer verilememiştir.

Ülkemizde Mezopotamya tarihi ve arkeolojisi konusunda yapılan çalışmalarda, yer adları, kral isimleri, dönemler ve teknik terimlerin yazılışında henüz ortak bir kural oluşamamıştır. Bundan dolayı adların yerleşmiş biçimi varsa bu kullanım esas alınmış; yoksa özgün eski adı veya Batı dillerinde de kullanılan yazılışı yeğlenmiştir. Okuyucuya kolaylık olması bakımından adların çoğu haritalarda gösterilmiş; ayrıca her bölümde, anılan bazı olaylarla bağlantılı resim ve çizimlere yer verilmiştir. Kitaptaki harita ve çizimlerin çoğunluğu Dr. Erkan Konyar tarafından yapılmıştır. Birçok kabartmanın ayrıntıları, daha önce yapılmış bazı çizimler ve fotoğrafların yanı sıra, tarafımızdan British Müzesi'nde çekilen resimlerden de yararlanılarak bilgisayar ortamında çizilmiştir.

Kitabın oluşumunda, yakın çalışma arkadaşlarım, yüksek lisans öğrencilerim ve uzun yıllardır aynı konuda ders anlattığım öğrencilerimin büyük desteğini ve katkısını gördüm. Bu vesileyle bütün metni gözden geçirerek görüşlerini bildiren meslektaşlarım Doç. Dr. Aslı Erim Özdoğan ve Dr. Erkan Konyar başta olmak üzere, kitabın daha anlaşılır olması konusundaki yapıcı önerileri için arkadaşım Ali Akkaya, yüksek lisans ve lisans öğrencilerim Hande Çeçen, Rahşan Aktaş ve Özgür Özol'a teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca İstanbul Eski Şark Eserleri Müzesi'nden Mezopotamya kökenli heykel ve kabartmaların resimlerini kullanmamıza izin veren Müze Müdürlüğü'ne ve son olarak da İletişim Yayınları adına, başvuru kitapları dizisinden böyle bir kitabın hazırlanması konusundaki daveti ve hazırlık aşaması boyunca gösterdiği yakın ilgi ve destek için, dizinin editörü Sayın Mustafa Bayka'ya teşekkür ederim.

KEMALETTİN KÖROĞLU

İstanbul, Ocak 2006

GİRİŞ

Öncü gelişmelerin ve uygarlıkların beşiği Mezopotamya

Mezopotamya adı, geçmişle ilgilenen ve insanlığın yaşadığı zorlu serüvenin aşamaları konusunda soruları olan herkes için parlak uygarlıklar ve ürettikleri görkemli eserleri çağrıştırır. Böyle bir fikrin oluşmasında British, Berlin ve Louvre gibi Avrupa'nın ünlü müzeleri başta olmak üzere, hemen hemen bütün dünyadaki büyük koleksiyonlarda sergilenen Mezopotamya kökenli seçkin eserler büyük rol oynar. Batılı birçok ünlü üniversitenin Önasya bölümlerindeki dersler ve bölge ile ilgili süreli yayınlar da bu öngörünün beslenmesini sağlar. Bütün bunların ötesinde, böyle bir genel kabulün temelinde, Mezopotamya adlı coğrafyada yaşanan ve etkileri günümüze kadar uzanan birçok gelişme yatar. Ancak tarihsel süreci özetlemeden önce Mezopotamya adının nereden geldiğine ve anlamındaki derinliğin somut gerekçelerine değinmek yararlı olacaktır.

Mezopotamya, Antik yazarların Fırat ve Dicle nehirleri-

nin arasında kalan, günümüzdeki Irak topraklarının bir bölümünü tanımlamak için, *mesos* (orta) ve *potamos* (ırmak) sözcüklerini birleştirerek türettikleri bir addır. Başlangıçta bölgenin tek bir adı yoktu; güney bölümü Sümer ve sonrasında ünlü Babil kentinden dolayı Babilonya, kuzeyi ise Assur ülkesi olarak anılmaktaydı. Örneğin ünlü coğrafyacı Strabon (M.Ö. I.-M.S. I. yüzyıl),[1] Fırat ve Dicle nehirlerinin suladığı bu alanın kuzeyini Mezopotamya, güneyini Babil olarak adlandırmıştı. Oysa Tevrat'ı dillerine çeviren Yunanlılar Mezopotamya'yı Harran civarında İbrahim Peygamberin yaşadığı yer olarak düşünmüşlerdi. M.S. 1. yüzyılda Plinius bu tanımın sınırlarını bugünkü Irak'a denk gelecek şekilde genişletmişti. Bu adla ifade edilmek istenen sınırlar zaman içerisinde, bölgede ortaya çıkan kültürlerin yayılım alanlarına paralel olarak oldukça genişledi. Günümüzde ise Mezopotamya adı, kuzeyde Toros Dağları, güneyde Basra Körfezi, doğuda Zagros Dağları, batıda da Suriye Çölü tarafından çevrelenen alan için kullanılır. Gerçekte Mezopotamya'nın kesin hatlarla belirlenmesi mümkün olmayan kültürel sınırları, batıda Suriye Çölü'nü Fırat Vadisi boyunca aşarak Filistin ve Lübnan Dağlarına, güneyden de Elam üzerinden doğuya doğru genişlemektedir. Mezopotamya bir coğrafi terim olmakla birlikte, burada gelişen Sümer, Akkad, Babil ve Assur gibi uygarlıklardan günümüze ulaşan bileşik kültürel bir kimliği de ifade etmektedir.

Ortadoğu ve çevresindeki toplumları yönlendiren ve biçimlendirilmelerinde büyük rol oynayan birçok temel gelişme bu coğrafi terimle birlikte anılır. Bunlar uzun tarihi süreçte bazı değişikliklere uğrayarak etkileri günümüze kadar ulaşan yazı, din, kentleşme ve devlet gibi modern yaşamımızın içindeki tüm alanları kapsar. S.N. Kramer'in *Tarih Sü-*

1 Tersi belirtilmedikçe kitapta geçen bütün tarihler Milattan Önce'dir.

Mezopotamya ve yakın çevresi.

mer'de Başlar başlığıyla dilimize çevrilen kitabında vurgulanan bazı noktaları, zaman dilimini biraz genişleterek bu bağlamda tekrarlamak konuyu daha anlaşılır kılacaktır. Sümerlerin 3200 yıllarında geliştirdiği çiviyazısı, Önasya'da 3000 yıla yakın bir süre boyunca Akkad, Assur, Babil, Pers, Hitit ve Urartu gibi birçok toplum tarafından kullanılmış; Fenike kıyılarında geliştirilen alfabe yazısına da öncülük etmiştir. Benzer biçimde "Yaratılış" ve "Tufan" gibi tek tanrılı dinlerle günümüze taşınan dinsel anlatılar ilk kez Sümerler ve sonrasında diğer Mezopotamya toplumları tarafından tekrar tekrar kaydedilmiştir. Yazılı kanunlar, matematik, tıp, fal, büyü ve benzeri konularda önce bu coğrafyada adımlar atılmıştır. Neolitik dönemde biçimlendirilen en erken heykeller, kabartmalar, mücevher ve küçük el sanatları ile teknolojik aşamayı gösteren çömlekçi çarkı, araba teker-

leği, saban, yelkenli tekne, yapı kemeri, tonoz da Mezopotamyalı toplumların uygarlığa yaptıkları katkılardandır. Dördüncü binyılda hız kazanan örgütlü sosyal yaşamın getirdiği sulu tarım, kentleşme ve anıtsal yapıların inşası gibi alanlardaki gelişmeler de dikkat çekicidir. Bu büyük adımlar, uzak bölgelerle ticaret, imparatorluk düşüncesinin gelişmesi ve Yeni Assur dönemindeki planlı kentlere kadar uzanan bir dizi gelişmenin temelini oluşturur.

Mezopotamya'da mimarinin temel malzemesi katkılı kilden yapılan kerpiçti. Kentler ve diğer anıtlar terk edilip bakımsız kalınca, kerpiç duvarlar kısa bir süre içinde toprak yığınlarına dönüşerek tanınmaz hale gelmiştir. Mezopotamya uygarlıkları birinci binyılın ikinci yarısından itibaren birikimini İran kökenli Perslere aktarmış, onlar da bu mirası Hellenistik krallıklara devretmiştir. Siyasal egemenlik kaybedilince, köklü gelenekte bazı kesintiler oluşmaya başlamış ve bu topraklarda yaşanan önemli gelişmeler yavaş yavaş unutulma sürecine girmiştir. Aşağıda değineceğimiz üzere, birkaç yüzyıl öncesine kadar kutsal kitaplardaki bazı atıflar ile antik kaynaklardaki bazı pasajlar dışında Eski Mezopotamya'da yaşananlar hakkında fazla bir şey bilinmemekteydi. Sümerler gibi buradaki birçok gelişmenin öncüsü olan toplumların adları tümüyle unutulmuştu.

Coğrafi yapı

Mezopotamya genel bir bakış açısıyla, Toroslar ve Zagrosların etkileriyle Suriye Çölü arasında, Fırat ve Dicle nehirlerinin suladığı bereketli topraklar olarak görülse de, temel yaşam koşulları bakımından birbirinden farklı bölgelere ayrılmaktadır. Dağ etkileri dışında genellikle çöl özellikleri taşıyan bu alanda yazın sıcaklık gölgede 50 dereceye çıkar. Kış mevsimi Orta Asya ve İran'dan gelen akım nedeniyle soğuk

Mezopotamya'nın kuzeyi susuz tarıma ve küçükbaş hayvancılığa uygun bir yapıdadır. Bu nedenle tarıma ve yerleşik yaşama geçiş konusundaki ilk adımlar bu bölgede atılmıştır.

geçer. Ocak ayı ortalaması Musul'da 5 derece, Basra'da 11 derecedir. 11 ay boyunca yağmur yağmaz. Güney kesim nehir alanları dışında çöldür. Kuzeye çıkıldıkça çöl yerini bozkırlara bırakır ve dağlara doğru yağışlar artar. Bu nedenle Toros etekleri ve bozkırlardan oluşan kuzey kesim, merkez ve güney kesimin tersine yeterli miktarda yağış alan tarım bölgesidir. Nitekim Zagros etekleri yöredeki ilk insanların Paleolitik dönemdeki yaşam alanlarını oluştururken, meşe, çam ormanları; buğday, arpa, meyve ve yenilebilen çeşitli bitkilerin yetiştiği yüksek düzlükler ve bereketli vadiler ise ilk köy topluluklarının ortaya çıkmasını sağlayan bir ortam hazırlamıştır. Dicle ve kolları Büyük Zap, Küçük Zap, Adhem ve Diyala ırmaklarının suladığı tarım ve hayvancılığa elverişli bu verimli bölge sonraları güçlü Assur Krallığı'nın

merkezi olmuştur. Kuzey Mezopotamya'da nehir yatakları fazla değişkenlik göstermez. Bu nedenle Fırat üzerindeki Mari, Dicle üzerindeki Assur, Ninive ve Kalhu gibi kentler uzun tarihleri boyunca konumlarını korumuşlardır.

Fırat ve Dicle nehirlerinin birbirlerine en fazla yaklaştıkları, Babil'in kuzeyindeki orta bölge, hem az yağış alması hem de nehirlerin derin yataklar içinde akması nedeniyle kuzeye ve güneye göre birtakım zorluklar içermekteydi. Bu bölgede tarım için derin sulama kanalları ve su bentlerinin yapılması gerekiyordu. Bu koşullar sonraları baraj ve sulama sisteminin geliştirilmesinde etkili olmuştur.

Mezopotamya'nın Basra Körfezi ile Babil arasında kalan bölümü ise Fırat ve Dicle ırmaklarının on binlerce yıldır taşıdıkları alüvyonlarla dolmuş, oldukça bereketli bir alandır. Nil'in Mısır'a verdiği hayatı, Dicle ve Fırat burada Mezopotamya'ya vermiş ve kent yaşamının gelişmesi için uygun bir ortam yaratmıştır. Erken Sümer Hanedanları tarafından kurulan birçok kentin bulunduğu bu verimli topraklar, Sami toplumlarının Mezopotamya'ya gelişinden sonra Akkad ve Babil Krallığı'nın da gelişmesi için bir zemin hazırlamıştır. Nehir yatakları bu bölgede oldukça değişkendir. Bu nedenle başlangıçta nehir vadisi kenarında kurulmuş olan Isin, Nippur, Umma ve Larsa gibi kentler zaman içerisinde nehirlerden kilometrelerce uzakta kalmışlardır. Fırat ve Dicle bu bölgede birleştikten sonra Basra Körfezi'ne ulaşırlar. Basra Körfezi'nin ağız bölgesi tümüyle bataklık ve sazlıklarla kaplı, farklı bir ekolojik ortamdır.

Güney Mezopotamya'da yaşamlarını tümüyle gelişmiş sulama sistemlerine borçlu olan insanlar, iki nehrin akış rejimindeki farklılıklardan, yani büyük taşkınlardan veya kurak dönemlerde sulardaki azalmadan doğrudan etkilenmişlerdir. Aşağıda değineceğimiz Erken Sümer Hanedanları dönemindeki Tufan Mitosları bu bağlamda anılabilir.

Basra Körfezi'nin günümüzdeki şeklini alması da bu bölgede yerleşik yaşamın sürdüğü dönemde gerçekleşmiş gözükür. Araştırmalar, günümüzden 16 bin yıl kadar önce körfezin seviyesinin bugünkünden 110 m. kadar daha derinde olduğunu ve Fırat ile Dicle'nin sularının Umman Körfezi'nde denizle buluştuğunu göstermektedir. Yerkürenin yaşadığı son buzul sürecinin sona ermesi ve yüksek bölgelerde birikmiş kar ve buzulların erimesiyle deniz seviyesi yükselmiş ve 4 bin - 3 bin yıllarında bugünkü seviyesinden 1-2 m. yükselmiştir. Bu durum, güneydeki Ur ve Eridu gibi kentlerin başlangıçta kıyıda geliştiği anlamına gelir. Sonra sular tekrar alçalmış ancak Fırat ve Dicle'nin taşıdığı alüvyonlar nedeniyle kıyıdaki değişim sürmüştür.

Nehirler, yollar ve ilişkiler

Mezopotamya'da uygarlıkların ayakta kalmasını ve gelişmesini sağlayan ticari ilişkiler, nehirler, nehir vadilerindeki yollar, dağları aşan belli geçitler ve denizler üzerinden sürdürülmekteydi. Bölgenin batısını kuşatan çöl ancak belli mevsimlerde ve yeterli donanıma sahip olunduğunda aşılabilmiştir. Bölgeye hayat veren Fırat ve Dicle nehirleri, tarım için gerekli su kaynağı olmalarının yanı sıra, taşıdıkları alüvyonla da yeni tarım alanlarını oluşturmuşlar ve mimaride kullanılan kerpicin hammaddesi olan kili de bölgeye bol miktarda getirmişlerdir. Kereste, maden ve taş gibi ihtiyaç duyulan çeşitli hammaddeler de Mezopotamya'ya bu iki nehir üzerinden ulaştırılabilmiştir.

Daha geniş ve uzun olan Fırat Nehri, Doğu Anadolu yüksek yaylasından, Van Gölü'nün kuzeyindeki Ağrı ve Erzurum havzasından doğar. İki ana kol olan Karasu ve Murat'ın birleşmesinden sonra Torosları aşarak güneye iner. Bu alanda, Tel Brak, Çagar Bazar, Tel Halaf (Guzana), Harran

ve Arslantaş (Hadatu) gibi önemli kentlerin bulunduğu bölgeye hayat veren Balih ve Habur ırmakları ile birleşir. Akdeniz kıyılarına 150 km. yaklaştıktan sonra güneydoğuya döner. Orta Mezopotamya bölgesindeki Sippar yakınlarında Dicle'ye en yakın konumuna geldikten sonra da genişleyen yatağına ulaşır. Güneydeki düzlükte eski yatağından daha batıda akan Fırat, 2780 km.'lik yolunu tamamlayıp buradan Basra Körfezi'ne dökülür.

Fırat Vadisi'nin son bölümü, Güney ve Orta Mezopotamya'dan Akdeniz kıyılarına ulaşmak için kullanılıyordu. Bağdat'ın güneyindeki Sippar'dan başlayan yol, Fırat kıyısını izleyerek Mari'ye (Tel Hariri), daha sonra da çölü Tadmor (Palmira) üzerinden vahalar aracılığıyla aşarak Homs üzerinden Fenike limanlarına, Şam'a veya Filistin'e ulaşıyordu. Ancak ikinci binyılda devenin kervanlarda kullanılmaya başlanmasına kadar, tek taşıma aracı olan eşek ile genişliği 500 km.'yi bulan çölleri geçmek oldukça güçtü.

Dicle ise Mezopotamya'nın kuzeyinde, "Verimli Hilal" olarak da adlandırılan yayın sınırını oluşturan Toros Dağlarındaki Hazar Gölü ve Birklinçay adlı iki kaynaktan çıkar. Diyarbakır havzasında Pamukçay ve doğuya doğru Batman, Garzan ve Botan çaylarıyla beslenir. Tur Abdin Dağlarının güneyinde, Assur Krallığı'nın merkezi bölgesinde Büyük Zap, Küçük Zap ve Adhem ırmaklarıyla birleşir. Dicle de Fırat gibi, güney uçta Basra Körfezi'ne ulaşmadan önce büyük bölümü bataklık olan değişken kıyı şeridinde birçok küçük kola ayrılır.

Dicle ve kollarının içinden aktığı vadiler ise Mezopotamya'dan kuzey ve kuzeybatıya ulaşan yollara geçit verir. Kuzey yolu, Assur ülkesinin merkezi bölgesinden batıya döner, Habur ve Balih ırmaklarının kaynak bölgesinden, Türkiye-Suriye sınırı yakınlarındaki Şubat Enlil (Tel Leilan)-Guzana (Tel Halaf)-Harran-Kargamış-Halep hattını izleyerek Doğu Akde-

niz kıyılarına ulaşır. Bu yol, batıda birçok kola ayrılır. Anadolu ile bağlantıda da kullanılan yolun batı bölümü, Fırat'ı Kargamış veya Samsat (Samosata) yakınlarında aşarak ya da Mardin yakınlarından kuzeye dönerek Diyarbakır-Ergani-Maden-Toros Geçidi-Elazığ-Malatya üzerinden Orta Anadolu'ya bağlanır. Bu yollar özellikle Assurlu tüccarlar tarafından ikinci binyılın başlarında yoğun bir biçimde kullanılmıştır. Doğu dünyasıyla ulaşımın önünde ise zorlu Zagros Dağları uzanır. Bu yönde Dicle'nin kollarından Diyala Çayı Vadisi üzerinden geçen yol veya dağların güneydeki Elam ülkesinin merkezine uğrayan, daha güvenli bir hat kullanılmaktaydı.

Mezopotamya'da geliştirilen sallar ve yelkenli tekneler dış dünyaya açılmada güneydeki Basra Körfezi'nin de kullanılmasını sağlamıştır. Sızıntılardan elde edilen ve inşaatlarda da kullanılan *bitümen* (zift) yardımıyla izolasyonu yapılabilen teknelerle üçüncü binyılın sonlarından başlayarak, Ur ile Dilmun (Bahreyn), Umman (eski Magan ve Meluhha) gibi uzak ülkeler arasında deniz ulaşımı yapılabilmekteydi. Üçüncü ve ikinci binyıllarda bir pazaryeri konumunda bulunan Dilmun kanalıyla Uzakdoğu veya Mısır'dan gelen mallar Mezopotamya'ya ulaştırılabiliyordu.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, Mezopotamya'da inşaatın temel malzemesi olan kerpiç için gerekli kil ve tarımsal ürünler bol miktarda bulunurken, günlük yaşamın vazgeçilmez aletlerini üretmek için gerekli maden, kaliteli kereste ve sert taş (çakmaktaşı, obsidyen) kaynakları bölgeye oldukça uzaktı. Bölgenin birçok yerinde düz dam yerine, Harran evlerinde olduğu gibi kubbe biçimli kerpiçten üst örtü yapılması, ahşap hatıl eksikliği nedeniyle bulunan zorunlu çözümlerden biriydi. Ancak büyüyen kentler ve gelişen sosyal yaşam, eksik olan temel ihtiyaç maddelerinin komşu bölgelerden ticaret yoluyla elde edilmesini gerektiriyordu. Bir anlamda Mezopotamya'da kentleşme, mimari ve sanat gibi

alanlarda büyük hamleler yapılması çevre bölgelerle sağlıklı ticari ilişkilere bağlıydı. Bu ilişkilerin başlangıcı yerleşik köy toplumlarının oluştuğu Neolitik Çağ'a kadar gitmektedir. Kesici ve delici aletlerin yapımında kullanılan maddelerden biri olan volkanik cam (obsidyen), Fırat Nehri'nin kaynak bölgesinden, Van Gölü çevresinden geliyordu. Yukarı Dicle havzasından Torosları aşan kuzey yolu bu dönemden itibaren ticarette kullanılmıştır. Mezopotamya'nın batısındaki bölgelerin obsidyen ihtiyacı ise büyük oranda Orta Anadolu'dan karşılanıyordu. Uzun tarihi süreç boyunca günlük eşya üretiminde kullanılan bakır, Yukarı Dicle yöresindeki Ergani'den, gümüş Toroslardan, kalay doğudan, Afganistan'dan ithal ediliyordu. Saray ve tapınaklarda kullanılan kaliteli ahşap malzemelerden sedir, servi ve ardıç ağaçları Lübnan ya da Amanoslardan Fırat yoluyla getiriliyordu. Daha yakın olan Zagroslardaki ormanlar ucuz kereste ihtiyacını karşılıyordu. Mezopotamya'nın doğusundaki İran'ın kaliteli taş yataklarına sahip olduğu bilinmekteydi.

Bütün bu yollar, yalnızca Mezopotamyalıların ihtiyaç duyduğu hammadde veya değerli madenler için yaptıkları ticarette kullanılmıyor, uzun tarihsel bir süreç boyunca Akkad, Guti, Hurri, Amurru, Kassit, Mitanni ve Arami gibi göç eden toplumların bölgeye geliş rotasını da belirliyordu. Ayrıca Mezopotamya'dan dışardaki hedeflere odaklanan veya dışarıdan bu bölgeye gelen orduların seferlerine de olanak tanıyordu. Akkad Krallığı'nın Amanos Dağlarına ve Anadolu'ya ulaşmasında (üçüncü binyıl sonları), Hitit kralı I. Murşili'nin Babil kentine saldırması sırasında (1595) olasılıkla Fırat ve Mari yolu kullanılmıştı. Birinci binyılda Yeni Assur Krallığı ise Anadolu'yu hedef alan seferlerinde daha çok kuzey yolunu tercih etmişti.

MEZOPOTAMYA TARİHİNİN KAYNAKLARI

İlk araştırmalar

Mezopotamya hakkında bilinenlerin büyük bölümü, dördüncü binyılın sonlarından itibaren yaklaşık 3000 yıl boyunca kullanılan çiviyazısıyla yazılmış kil tabletlerden sağlanmıştır. İnsanoğlunun kayıt tutmaya başlaması, uzun geçmişimizde önemli dönüm noktalarından birini oluşturur. Tabletlere mal-mülk miktarları, alınıp satılan eşyalar, ticari ilişkiler, siyasal gelişmeler, fal, büyü, dua ve mitolojik öyküler gibi içeriği gittikçe zenginleşen kayıtlar tutulmaktaydı. Böylece bilgi birikiminin ve kültürün sonraki kuşaklara taşınması kolaylaşmış, uygarlık yolunda atılan adımlar da hızlanmıştır. Sonuçta yazıyla birlikte tarihöncesi sürecin (prehistorya) bittiği ve tarihi sürecin başladığı kabul edilir.

Yazılı dönem, insanoğlunun yaklaşık 10 bin yıllık yerleşik yaşam sürecinin yalnızca son yarısını kapsar. Okuma yazma, başlangıçta uzun süre yaygınlaşmamış ve genellikle okul ve öğretmenlere sahip büyük ve zengin kentlerle sınırlı kalmıştır. Bundan dolayı, geçmişte yaşananların ancak

belli bölgelerle ilişkili küçük bir bölümü yazıya aktarılabilmiştir. Tarih açısından büyük önem taşımakla birlikte, kayıtların çoğu içerik olarak oldukça dikkatli bir biçimde süzgeçten geçirilmesi gereken özellikler taşır. Çünkü resmi nitelikli metinler çoğunlukla aynı formatta, tek yanlı ve birbirinin tekrarı gibi yazılmıştır. Örneğin krallıkların büyümesiyle yaygınlaşan yıllıklar (annal), başarı, övünç ve güç gösterisi mesajlarıyla doludur ve çöküş süreçleriyle yenilgilerden asla söz etmezler.

Mezopotamya tarihi incelenirken, yazılı belgelere ek olarak eski yerleşim yerlerinde yürütülen arkeolojik kazılarda ortaya çıkan maddi kültür kalıntıları, birçok karanlık noktayı anlamamıza yardım eder. Mimari, sanat, şehircilik, sulama ve savunma gibi alanlarda gösterilen çaba ve atılan adımlar, eski kentlerin yıkıntıları arasında günümüze ulaşan izlerden öğrenilir. Bu kentlerden bazılarında eski yerleşmelerin yıkıntıları üzerine yeni yerleşmelerin kurulmasıyla oluşan tabakalar, bu gelişim seyrini izlemede büyük

Aynı alanda, farklı zamanlarda kurulan birçok yerleşmenin yıkıntılarını barındıran höyükler, kalın bir tarih kitabı gibidir. V. Sevin başkanlığında, bizim de dahil olduğumuz bir ekip tarafından kazılan Yukarı Dicle bölgesindeki Üçtepe Höyüğü, M.Ö. 3. binyıldan Roma dönemine kadar sırasıyla Eski Assur, Hurri-Mitanni, Orta Assur, Yeni Assur, Hellenistik ve Roma döneminde yerleşim görmüş ve burada inşa edilen yapıların yıkıntılarıyla, yaklaşık 50 m. yüksekliğindeki höyük oluşmuştur.

katkı sağlar. Mezopotamya'da sayıları on binleri bulan "höyük" ve "tepe" (Arapça *tell*) olarak adlandırılan bu tür yerler, gerçekte bir tarih kitabı gibi bütün geçmişi sayfa sayfa, tabaka tabaka içlerinde barındırır. Arkeolojik kazı çalışmalarıyla bu tür yerleşmelerde ortaya çıkarılan sur, saray, tapınak, ev, depo gibi mimari yapıların yanında heykel, kabartma, mühür, süs eşyası, silah ve çanak çömlek gibi taşınabilir kalıntılar da genellikle kayıtlara geçmeyen günlük yaşamın ürünüdür. Bu eserler, Mezopotamya'daki uygarlıkların özgün yönleriyle beraber, dış dünya ile kurulan kültürel ilişkilerin etkilerini de sergiler.

Mezopotamya üzerine kutsal kitaplarda ve antik yazarların eserlerinde bazı bilgiler olmakla birlikte, bunlar yalnızca dar bir zaman dilimindeki belirli olaylarla sınırlıdır. Dolayısıyla çiviyazılı belgelerin karanlıkta bıraktığı noktaları köylerin, kasabaların ve kentlerin yıkıntıları içinde saklanmış olan toplumsal üretimin izlerinde arayarak tamamlamaya çalışmak zorundayız. Örneğin, Babillilerin mart ayının sonlarında, büyük resmi katılımla gerçekleştirdikleri Yeni Yıl Şenlikleri'nin resmi programı, tanrı heykellerinin ve tören alayının hangi sıra ile ünlü İştar Kapısı'ndan geçeceği yazılı belgelerden öğrenilebilir. Yeni Assur saraylarının birçoğunun girişinde saptanan 40 ton ağırlığındaki *lamaşşuların* (aslan veya boğa ayaklı, boğa gövdeli, kanatlı ve insan başlı heykeller) buralara nasıl taşındığı ise ancak yıkıntılar içinde bulunan ve bu olayı canlandıran duvar kabartması yardımıyla, yani bir sanat eseriyle açıklanabilir.

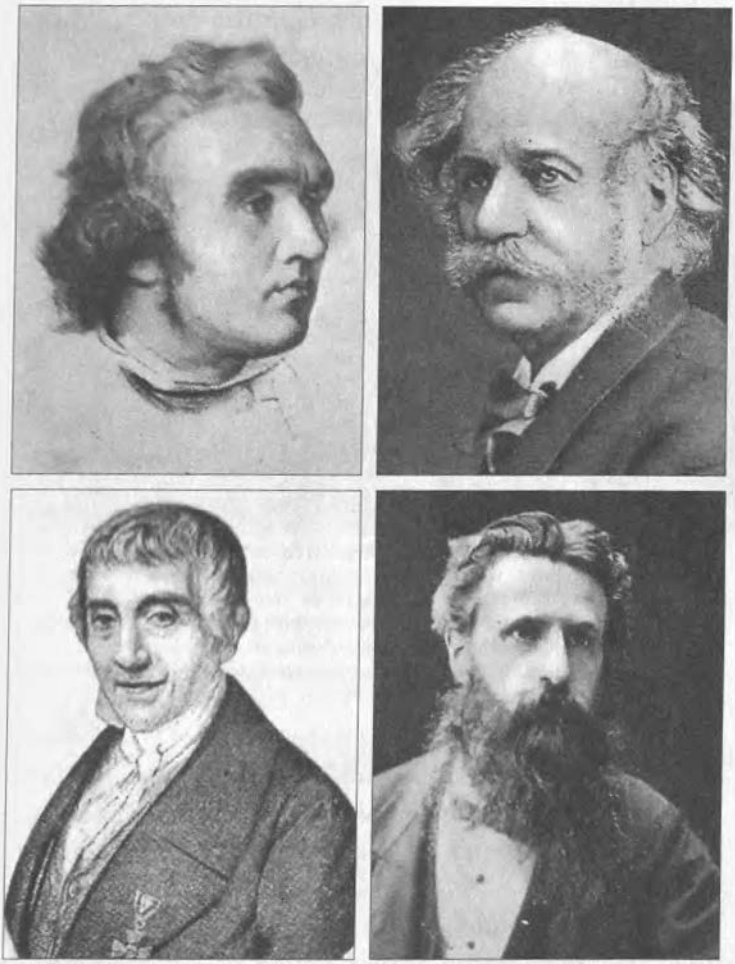
Mezopotamya bölgesinin Batı dünyasında tanınması uzun yıllara dayanan birkaç aşamalı çalışmanın ürünüdür. Önceleri yalnızca kutsal kitap Eski Ahit'te anlatılan bazı olaylar bilinmekteydi. Sonra gezginlerin, maceracıların ve tüccarların anlatıları bunlara eklendi. 19. yüzyılda Avrupa'nın büyük müzeleri için eser toplamak amacıyla ilk kazı-

lar yapıldı. Bunları çiviyazısının çözümü ve uygarlıkların keşfini sağlayan bilimsel çalışmalar izledi.

Mezopotamya ve çevresi hakkında 19. yüzyılın ilk yarısına kadar edinilen bilgilerin çoğu, kutsal kitaplarda adı geçen kentlerin ve burada yaşanmış olayların gerçeklerle tam olarak örtüşmeyen abartılı hikâyelerinden oluşmaktaydı. Örneğin 17. yüzyıl ortalarında Fransız kralının patronajı altında seyahat eden ve özellikle değerli taşlarla ilgilenen Jean-Baptiste Tavernier Bağdat'ı hemen hemen yüksek duvarlı bir Avrupa kenti gibi tanımlamıştı. Eski Ahit'te, Yahudilerin sürgün edildiği yer olarak bilinen Babil, Batı'da çok popüler olmasına karşın, barbarlıkları ve yaptıkları yağmalarla ünlenen Assurluların kentleri yeterince tanınmamakta, Sümer ve Akkad gibi diğer büyük uygarlıkların ise adları bile anılmamaktaydı.

Batılı ülkelerin 19. yüzyıl başlarında bölgeye gönderdikleri diplomatların amatör birer arkeoloğa dönüşerek, taşınabilir eski eser bulabilmek amacıyla kazılara başlamaları Mezopotamya tarihi bakımından bir dönüm noktası olmuştur. Bu dönemde Büyük Britanya, henüz Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olan Irak ile ilk kez doğrudan politik ilişki kurdu. Bunun ilk adımları zaten daha erken dönemde atılmıştı: 1783 yılında Doğu Hindistan Şirketi (East Indian Company) Bağdat'ta sürekli bir acente açmış ve yüzyıl sonlarına doğru üyelerinden, buldukları yazılı tabletleri İngiltere'ye göndermelerini istemişti. Bu kanalla yüzlerce eser İngiltere'ye ulaşmıştı. Daha sonra bu acente 1802 yılında konsolosluk haline dönüştürülmüştü. Buraya tayin edilen görevlilerden ikisi Claudius James Rich ve Henry Creswicke Rawlinson idi.

Mezopotamya'ya giden diplomatların ilgisi Eski Ahit'ten bildikleri Assur ülkesinin başkentleri üzerinde yoğunlaştı. Tümüyle toprakla kaplanmış kentlerin harabeleri bilimsel

Kuzey Mezopotamya'da ilk kazıları gerçekleştiren diplomat arkeologlar ve çivi yazısının çözümüne katkıda bulunan uzmanlar: Üst sıra (sol) Austen Henry Layard, (sağ) Henry C. Rawlinson, alt sıra (sol) Georg Friedrich Grotefend ve (sağ) George Smith.

endişe olmaksızın, yalnızca eser bulmaya yönelik olarak kazılmaya başlandı. İlk küçük ölçekli kazı denemesi bir koleksiyoncu olan Rich tarafından 1820 yılında Ninive kentinin sitadeli Koyuncuk'ta gerçekleştirildi ve burada bulunan

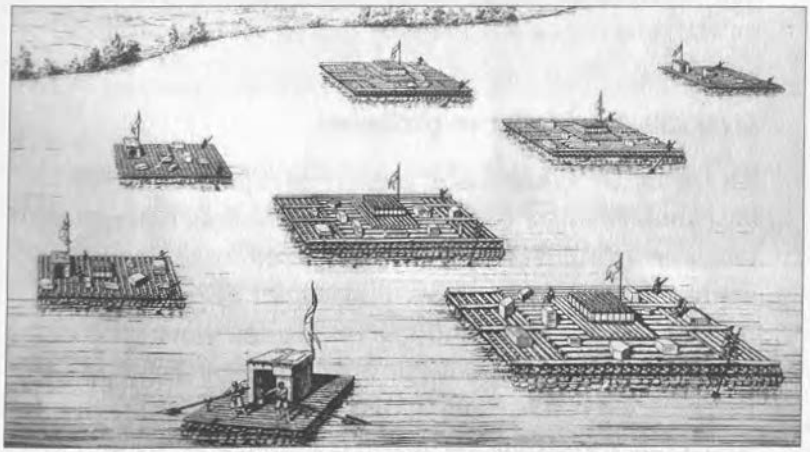
Yeni Assur Krallığı'nın başkentlerinde yapılan ilk kazıların amacı, gösterişli eserler bulmak ve bunları British ve Louvre gibi, Avrupa'nın büyük müzelerine götürmekti. Horsabad (Dur-Şarrukin) sitadelinin (A) kapısında, yerleştirildiği pozisyonda günümüze ulaşmış *lamaşşular*, bu gruptaki en önemli eserlerdi. Aslan veya boğa ayaklı, boğa gövdeli, kanatlı ve insan başlı bu heykeller, Assur saraylarının girişlerine, içeridekileri kötü ruhlardan koruyacağına inanıldığı için yerleştirilmişti.

eser koleksiyonu 1825 yılında British Müzesi'ne ulaştı. Eserler arasında pişmiş topraktan yapılmış silindir mühürler, çiviyazılı tabletler ve süs eşyaları gibi pek çok küçük buluntu vardı.

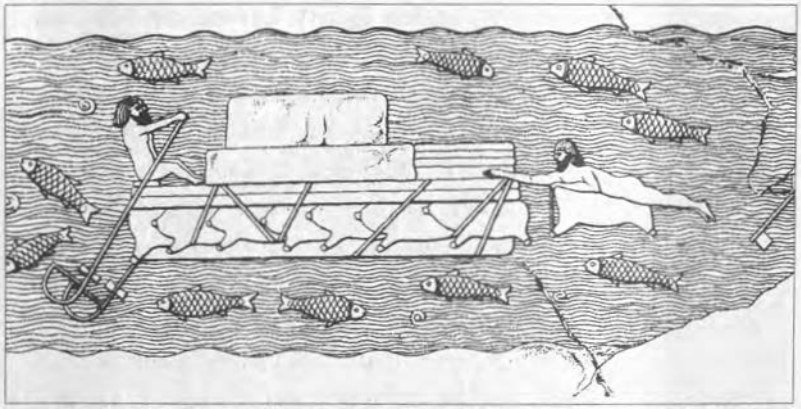
Louvre Müzesi adına Fransız Paul Emile Botta tarafından 1842'den sonra yapılan kazılar, zengin ve anıtsal buluntuları bakımından daha dikkat çekiciydi: Botta önce Ninive (Koyuncuk) arkasından da Horsabad'da (Dur-Şarrukin, 1843-44) kazılar yaptı; Horsabad'da Sargon sarayının pek çok bölümünü ortaya çıkararak, bulduğu eserleri inanılmaz güçlükler içinde, gemilerle ülkesine götürdü (1847). Botta'nın Horsabad'daki çalışmalarını halefi Victor Place (1852-54) sürdürdü.

İngiliz bilim adamı Austen Henry Layard ise Nimrud (Kalhu), Koyuncuk ve Kalat Şergat'ı (Assur) araştırdı (1845-47). Nimrud'da II. Aşurnasirpal'in Kuzeybatı Sarayı ve çevresi ile Koyuncuk'ta Sennaherib Sarayı'nın kalıntılarını kazdı ve çıkan eserleri yine British Müzesi'ne gönderdi. Layard'ın 1851'de hastalanıp ülkesine dönmesinden sonra, doğabilimci Henry Rawlinson ve Hormuzd Rassam çalışmaları aynı müze adına yürüttüler. Aslen Musullu Hıristiyan bir ailenin çocuğu olan ve İngiltere'de arkeoloji eğitimi alan Rassam, Assur kralı Aşurbanipal'in sarayının avlanma sahnelerini ve meşhur kütüphanesini ortaya çıkardı.

İngiliz ve Fransız araştırmacıların kendi ulusal müzeleri adına yaptıkları kazılar Avrupa'da büyük ilgi uyandırmaktaydı. Bu dönemde büyük problemlerle uğraşan Osmanlı Devleti ile çift olan eserlerden birinin alınması koşuluyla yapılan anlaşmaya da pek uyulmuyor ve söz konusu eserlerin çoğu yurt dışına götürülüyordu. Eserler Basra'ya sallarla

Ağırlıkları 40 tonu aşan lamaşşular ve diğer eserler, Dicle üzerinden, içi hava doldurulmuş tulumlar üzerine yerleştirilmiş keleklerle (sal) Basra Körfezi'ne taşındı. Ancak bazı sallar yolda batarak eserler Dicle'nin sularına gömüldü. Resimde, 19. yüzyılda, British Müzesi için toplanmış büyük bir koleksiyonunun Dicle yoluyla Basra'ya götürülüşü görülmektedir.

Ağır taşlar Dicle'nin öte yakasından başkente Yeni Assur döneminde de keleklerle taşınmaktaydı. Ninive kentinde Sennaherib sarayında ele geçen duvar kabartmalarından birinde (700-692), lamaşşu yapmak üzere çıkarılan bir taşın nehir üzerinde taşınışı görülmektedir.

taşmıyordu. Ancak yola çıkan konvoy bazen isyancı Arapların saldırısına uğruyor ve eserlerin bir bölümü Dicle'nin sularına gömülüyordu. Bütün bu zorluklara aldırmayan diplomat arkeologlar, Mezopotamya'dan ülkelerindeki büyük müzelere en zengin koleksiyonları ulaştırmayı başardılar.

Çiviyazılı kil tabletler ve çözümleri

İlk kazılardan çıkan Assur eserleri Avrupa müzelerine ve özel koleksiyonlara taşınırken, bunlar arasında bulunan kil tabletler üzerindeki çiviyazısının çözümünde de önemli adımlar atılmaktaydı. Ancak binlerce yıl önce terk edilen bu yazı sisteminin çözümü için bir anahtar gerekliydi. Çözüme katkı sağlayacak anahtar yazıtlar, Irak'ta değil, İran'da bulundu. Karsten Niebuhr adında bir araştırmacı 18. yüzyıl sonlarında Kirmanşah yakınlarında bulunan ve Bisutun yazıtları olarak bilinen üç dilli (Eski Persçe, Elamca ve Babilce) yazıtların kopyalarını çıkartmıştı. 1802 yılında Alman dilbilimci G. F. Grotefend, Niebuhr'un kopyaları üzerinde

Karmaşık gibi gözüken bu işaretlerden her bir grup önce bir nesneyi, sonraları ise o nesnenin ses değerlerinden birini, yani bir heceyi ifade etmekteydi. Bütün bunlar tabletler üzerinde, çizgilerle bölünmüş sütunlar arasına yazılmaktaydı. Dördüncü binyıl sonlarında (3200) üzerlerine listeler ve sayılar kaydedilen ilk kil tabletler, daha sonraları siyasal ve toplumsal yaşamın tüm alanlarına ilişkin bilgilerin kaydedilip arşivlendiği belgeler biçimine dönüşmüştür.

çalışmaya başlayarak ilk başarılarını elde etti. Grotefend daha geç Pehlevi yazıtlarında Pers krallarının "*Büyük Kral*" ve "*Krallar Kralı*" unvanlarını kullandıklarını öğrenmişti. Yazıtları yeniden gözden geçirerek araştırmasını ve yorumlarını sürdürdü. Sonuçta söz konusu unvanları ve "filan filanın oğlu" tanımlamasını çıkardı. Bu çözümleme tarihin babası Herodot'un adlarını günümüze taşıdığı, Pers kralları Hystaspes oğlu Darius ve Darius oğlu Kserkses'e uyuyordu.

Grotefend bilinenden hareketle bilinmeyeni çıkarmaya çalışarak alfabenin 12 sesinin değerini de doğru olarak saptadı ama Göttingen Akademisi bu okumayı bilimsel bir ça-

lışma olarak kabul etmedi. Bu adımlardan habersiz olan başka araştırmacılar da benzer sonuçlara varmışlardı. 1835'de teğmen Rawlinson şahın kardeşine askeri danışman olarak Kirmanşah'a gitmiş; Bisutun yazıtlarını yeniden kopya etmiş ve Persçe versiyonu üzerindeki çalışmalarda Grotefend ile aynı sonuçlara ulaşmıştı. 1837'de yazıtın iki paragrafının transkripsiyonunu Royal Asiatic Society'ye göndermiş ve sonradan "çiviyazısının babası" unvanını elde etmişti. Eski Persçe yazıtın çözümünde atılan bu adımlar, aynı metnin çevirisinin yazıldığı diğer dillerin de anlaşılmasında ve çiviyazısının çözümlenmesinde anahtar rolü oynamıştır.

Bütün bu gelişmeler sonrasında amatör Assurbilimci George Smith ise Aşurbanipal kütüphanesinde bulunan sayısız kil tableti çözmeyi başardı. Böylece Mezopotamya'da pek çok farklı toplumun, dilin ve dinin varlığı öğrenildi; Assurluların kaydettiklerinin de, gerçekte uzun bir geçmişin son halkası olduğu anlaşıldı.

Keşfedilen uygarlık merkezleri

Mezopotamya'nın geçmişi hakkındaki bilgiler arttıkça, araştırmacıların ilgi alanına güneydeki Babil, Sümer, Elam ve Pers uygarlıklarının yaşadıkları bölgeler de katılmıştır. Bu doğrultuda Fransızlar 1852'de Babil'de, İngilizler Warka (Uruk), Susa (1851-53) ve Mukayyar (Ur) [1854-55] kentlerinde çalışmaya başlamışlardır. Kazılar, yüzyıl sonlarına doğru ön plana çıkan bilimsel düşünce ve yöntemlerle daha düzenli olarak gerçekleştirilmekteydi. Mezopotamya'ya ilgi duyan diğer ülkeler de kendilerine birer bölge seçerek sistemli kazı ve araştırmalara giriştiler.

Fransızlar, Sümer tarihinin en önemli kentlerinden biri olan ve bir dizi Gudea heykeli bulunan Tello'dan sonra İran'daki Susa ve Persepolis'i de ilgi alanı olarak belirlediler.

1898 yılında Deutsche Orientgesellschaft'ı kuran Almanlar, ünlü arkeolog Robert Koldewey liderliğinde kutsal kent Babil'i araştırmalarına başlangıç noktası seçtiler. Amerikalılar da kazısız yapamayacaklarını düşünerek eski Nippur (Nuffar) kentinde kazılara başladılar ve çok sayıda çiviyazılı belgeyi ortaya çıkardılar.

Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen önce Almanlar ve İngilizler çalışmalarını Kuzey Suriye içlerine kadar genişletmişlerdi. Almanlar zaten Anadolu'da Hitit Başkenti Hattuşa'da (Boğazköy) kazıları yürütüyorlardı. Savaş sırasında pek çok arkeolojik etkinlik yasaklandı. Sadece Almanlar 1917 yılına kadar Babil'de kaldılar. 1918 Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması, Suriye'ye Fransız, Irak'a da İngiliz mandası gelmesi koşulları değiştirdi ve arkeologlar yeniden işlerine devam ettiler. 1919-39 yılları, yani iki dünya savaşı arası "Doğu Arkeolojisinin Altın Çağı" olarak tanımlanır. Gelişen arkeolojik teknikler ve bilgi birikimi, arkeolojinin bir bilim olarak büyük ilerleme kaydetmesini sağlamıştı. Artık hem eski metinler hem de höyüklerde üst üste moloz yığınları haline gelmiş yerleşmelerin oluşturduğu yapı katları daha iyi anlaşılabiliyordu.

1922 yılında Ur kentinde arkeolog Sir Leonard Woolley başkanlığında İngiliz-Amerikan ortak kazıları başladı. Burada kısa zamanda arkeoloji dünyasının en gösterişli keşfi gerçekleştirilerek zengin buluntular ele geçirildi. Bu yalnızca Ur'daki kral mezarları ve buluntuları sayesinde değil, aynı zamanda hafirlerin [kazıcıların] "Tufan Tabakası" ile ilgili yorumları nedeniyle oldu. Kentin mezarlığında keşfedilen buluntular (1927-29) Mısır'da Tutankamon (1922-24) mezarındakileri gölgede bırakmıştı. Woolley'den sonraki çalışmalar, kendi seçtiği ve ünlendirdiği Fransız André Parrot tarafından, Orta Fırat bölgesindeki Mari (Tel Hariri) kazıla-

rıyla sürdürüldü. Zengin buluntular burada da arkeologların yüzünü güldürmüştü. Mari, Babil kralı Hammurabi zamanında yaşayan Zimri-Lim adlı yerel bir krala ait 260 odalı bir saray ve 20 bin kadar yazılı tabletle Mezopotamya'nın önemli kentleri arasında yerini aldı.

Kazılar Sümer kentlerinden sonra Kuzey Suriye yönünde genişlemişti. 1928'den sonra Fransız Asurbilimci Thureau-Dangin, Arslantaş (Hadatu) ve Til Barsip (Tel Ahmar) kentlerini kazdı ve iki Yeni Assur eyalet merkezini tanıttı. 1935'ten sonra İngiliz arkeolog Mallowan, Habur bölgesini araştırdı.

Mezopotamya'nın prehistoryası konusundaki bazı önemli çalışmaları ise Bay ve Bayan Braidwood, Neolitik döneme ilişkin olarak Cermo'da; Fuad Safar ile Seton Lloyd ise Hassuna'da gerçekleştirdiler.

Diğer önemli bir başka keşif de bir köylünün sabanına takılan taşı kaldırması ve altından sağlam durumda kaplar bulması haberi sonrasında Beyrut'taki Fransız Antik Servisi'nin olayla ilgilenmesi üzerine gerçekleşti. Araştırma, prehistoryacı Claude Schaeffer tarafından 1929 yılından itibaren sürdürülmüş ve böylece Doğu Akdeniz kıyısındaki en önemli kent olan Ras Şamra (Ugarit) ortaya çıkarılmıştır.

Böylece kazılar, filolojik araştırmalar ve bulunan yazılı belgelerin okunması, Mezopotamya ve çevresinde yaşanan tarihin basamak basamak ortaya çıkarılmasına katkı sağladı. Mezopotamya'da yerleşik yaşamın 10 binyıldan daha önce başladığı anlaşılmış, ilk büyük uygarlığı kuran Sümerler, arkasından Akkad, Assur, Babil ve Persler hakkında esaslı bilgiler derlenmiştir. Bu arada uygarlığın zaman zaman kesintiye uğradığı ara dönemlerin varlığı belirlenmiş, ayrıca Tufan gibi mitolojik öyküleriin yazılı olduğu çiviyazılı tabletlerin okunması da büyük ilgi uyandırmıştı. Avrupa'ya giden eserlerin sergilendiği müzeler beklenenden büyük ilgi görmüş;

yeni eserlerin gelmesi için girişimler hızlandırılmıştı. Mezopotamya arkeolojisine olan ilginin artması şirketleri, enstitü ve dernekleri bu konuya kaynak ayırmaya yöneltmiş, üniversitelerde çalışan uzman sayısı hızla çoğalmıştı.

Diller, arşivler ve kütüphaneler

Mezopotamya'nın verimli topraklarında yerleşen insanların yaşam biçimi ve refah düzeyi birçok topluluğun bu bölgeye ilgi duymasına neden olmuştur. Bölgeye göç eden halklardan bir bölümü kısa zamanda asimile olarak kendi geleneklerini, hatta dillerini unutmuş ve buradaki uygarlıklarla kaynaşmıştır. Yazılı belgelerde bunlar üzerine, adları dışında hemen hiçbir bilgi yoktur. Ancak birçok halk başta çiviyazısı olmak üzere bu coğrafyada geliştirilen yenilikleri özümseyerek yaşamayı başarmış ve tuttukları kayıtlarla dillerini günümüze taşımıştır.

Çiviyazılı belgeler aracılığıyla Mezopotamya'da en yaygın biçimde konuşulduğu anlaşılan dillerin Sümerce ve Akkadca olduğu anlaşılmaktadır. Sümerce günümüzde bilinen hiçbir dille doğrudan akrabalığı kurulamamış bir dildir. Bu bağlamda Sümerlerin kökeni üzerinde de çeşitli teoriler üretilmiştir; kuzeyden, Asya'dan geldikleri ya da Güney Mezopotamya'nın yerli halkı olabilecekleri yönündeki görüşler bunlardan başlıcalarıdır. Sümerce dördüncü binyılın sonunda ve özellikle üçüncü binyılda yaygın biçimde konuşulmaktaydı. İkinci binyıl başlarında ise resmi işlerde ve kült törenlerinde kullanılmaktaydı. Ortadan kalktığı tarih konusunda ise kesin bir veri bulunmamaktadır. Sümerlerin geliştirdiği yazı sistemiyle birlikte, inançları konusundaki temel anlatılar, dünya görüşleri ve öteki dünyaya bakış açıları, tanrıları ve tapınakları da sonraki toplumlar tarafından büyük oranda benimsenmiştir. Sümerce ilk belgeler 3200

yıllarına tarihlense de, bunların büyük bölümü daha geç tarihlidir. En erken belgeler arasında 2800 yıllarına tarihlenen Ur tabletleri (280 adet), 2500 yıllarında yazılmış Fara (Şuruppak, 1000 adet) ve Abu Salabih (500 adet) yazıtları sayılabilir. Erken Sümer Hanedanlar dönemine ait en büyük grup Lagaş kentinde ele geçmiştir (1500 adet). Sümer kenti Nippur'da (Nuffar) Inanna Tapınağı'nda sayıları on binlere, Girsu (Tello) kentinde 40 bine ulaşan yazılı tabletin çoğu, Akkad egemenliği sonrasında Sümerlerin yeniden canlandığı III. Ur Sülalesi dönemine (21. yüzyıla) aittir. Ur'daki yüzlerce tabletin büyük bölümü de aynı sürecin ürünüdür.

Akkadca; Babilce, Assurca, İbranice, Aramice ve Arapça gibi Sami kökenli bir dildir. Yapılarındaki bazı farklılıklar nedeniyle Sami kökenli diller başlıca iki gruba ayrılır. Akkadca, Babilce ve Assurca Doğu Sami kolunu oluştururken diğerleri Batı Sami dilleri grubuna girerler. Doğu Sami dillerinin genel adı olarak da kullanılan Akkadca üçüncü binyılın ortalarından birinci binyılın sonlarına kadar oldukça geniş bir bölgede yazılmış ve konuşulmuştur. Kuzeyde konuşulan Assurca ve Güney Mezopotamya'da yaygın olan Babilce, Akkadca'nın lehçeleridir. Babilce ikinci binyılın ikinci yarısından itibaren, Anadolu, Doğu Akdeniz kıyıları ve Mezopotamya'da kültür ve diplomasi dili olarak, çiviyazısıyla kil tabletler üzerine kayıt tutmak için kullanılmıştır.

Akkadca ve lehçeleriyle tutulan kayıtları içeren arşivler de oldukça geniş bir bölgeye yayılır. Orta Anadolu'da Kayseri yakınlarındaki Kaniş'te (Kültepe) bulunan Assurlu tüccarlara ait arşivler ikinci binyılın başına aittir. Fırat Nehri üzerindeki Mari'de de aynı döneme ait önemli bir arşiv bulunmuştur. Orta ve Yeni Assur Krallığı'nın başkentleri Assur (Kalat Şergat), Kalhu (Nimrud), Dur-Şarrukin (Horsabad) ve Ninive (Koyuncuk) başta olmak üzere birçok eyalet

merkezi ve büyük kentte resmi ve özel nitelikli iki yüzün üzerinde arşiv ortaya çıkmıştır. Bunların çoğu 1000-612 yılları arasındaki Yeni Assur dönemine aittir. Anadolu'da Şanlıurfa yakınındaki Huzirina (Sultantepe), Mardin-Girnavaz, Diyarbakır-Giricano ve Ziyaret Tepe'de de bu döneme ait küçük arşivlerin varlığı belirlenmiştir.

Güneyde Babilonya ve çevresinde Dur-Kurigalzu (Akar Kuf), Babil, Nippur, Ur, Uruk (Warka), Sippar (Abu Habbah) ve Tel Imlihiye gibi önemli kentlerde Orta ve Yeni Babil arşivleri vardır. Orta Mezopotamya'daki Tel ed Der arşivinde bulunan iki binden fazla tablet ise kentin yangınla tahrip edildiği 1629 yılından önceye aittir.

Suriye'nin batısında yerel bir dil olan Ugaritce (Ugaritic), hece karakteri taşımayan ve bu özelliğiyle alfabe yazısıyla benzeşen bir tür çiviyazısıyla yazılmıştır. Ras Şamra (Ugarit) kentinde bulunan 13-12. yüzyıllara ait arşivlerde Akkadcanın yanında, alfabe esaslı bir yazı ile Ugaritce ve Hurrice kayıtlar tutulmuştur. Üçüncü binyılın ortalarında çiviyazılı belgelerden varlığını öğrendiğimiz Ebla dili de Sami kökenlidir ancak Batı ve Doğu Sami dillerinden farklı özelliklere sahiptir. Bu dile ait bilgilerin çoğu, Kuzey Suriye'de Halep yakınlarındaki Ebla (Tel Mardih) kentinde, G Sarayı'nda bulunan arşivdeki binlerce yazılı tablete dayanır (2400 yılları). Amurru dili veya Amoritçe (Amorite), ikinci binyılın ilk yarısında Suriye'nin batı kıyılarından Güney Babilonya'ya kadar geniş bir alanda kullanıldığı anlaşılan Batı Sami kökenli bir dildir. Ancak bütünüyle bu dilde yazılmış belgeler bulunamamıştır. Yalnızca isimleri ve bazı yer adlarından tanıdığımız, dilleri yazılı belgelere yeterince aktarılmayan toplumlardan biri de Aramilerdir. Batı Sami dillerinden olan ve birinci binyılda Kuzey Suriye, Güneydoğu Anadolu ve Mezopotamya'nın tümünde konuşulan Aramice, alfabe yazısıyla, çoğunlukla günümüze ulaşamayan papirüs

gibi maddeler üzerine yazılmaktaydı. Çiviyazılı Aramice tabletler ise oldukça azdır.

Hurrice, Kuzey Suriye ve çevresinde üçüncü binyılın ortalarından, ikinci binyılın son çeyreğine kadar etkin dillerden biriydi. Doğu Anadolu'da birinci binyılda konuşulan Urartuca ile aynı kökenden geliştiği anlaşılan bu dilde de oldukça düşük sayıda yazılı belge günümüze ulaşmıştır. Hurrice'ye ilişkin bilgiler bu ülkenin doğusundaki Nuzi (Yorgan Tepe), Arrapha (Kerkük), batıda Alalah (Tel Açana), Emar ve Mısır'da el-Amarna gibi merkezlerde bulunan arşivlerdeki, Hurri etkili Babil lehçesiyle ve az sayıda Hurrice yazılmış tabletlerden elde edilir. Hititlerin egemen olduğu Orta Anadolu ve çevresinde dini metinlerde Hurrice kullanıldığı anlaşılmaktadır. Mitannice ise özellikle ikinci binyılın ortalarından itibaren, Hurri-Mitanni Devleti'nin egemen olduğu Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu çevresinde kullanılmış Hint-Avrupa kökenli bir dildir.

Elamca (Elamite), Güneybatı Iran'da, Pers Imparatorluğu'nun Eski Persçe ve Babilce ile birlikte kullandığı üçüncü dildir. Çiviyazısının çözümünde kullanılan Bisutun yazıtlarında Pers kralları aynı metini yan yana bu üç dilde yazmışlardı. Elamca da Sümerce gibi dördüncü binyılın sonlarından itibaren kullanılmaya başlanmıştır ve diğer Önasya dillerinden farklı özelliklere sahip bir dildir. Persepolis, Susa, Kabnak (Haft Tepe) ve Anşan (Tall-i Malyan) gibi kentlerdeki arşivlerde bu dilde yazılmış belgeler bulunmuştur.

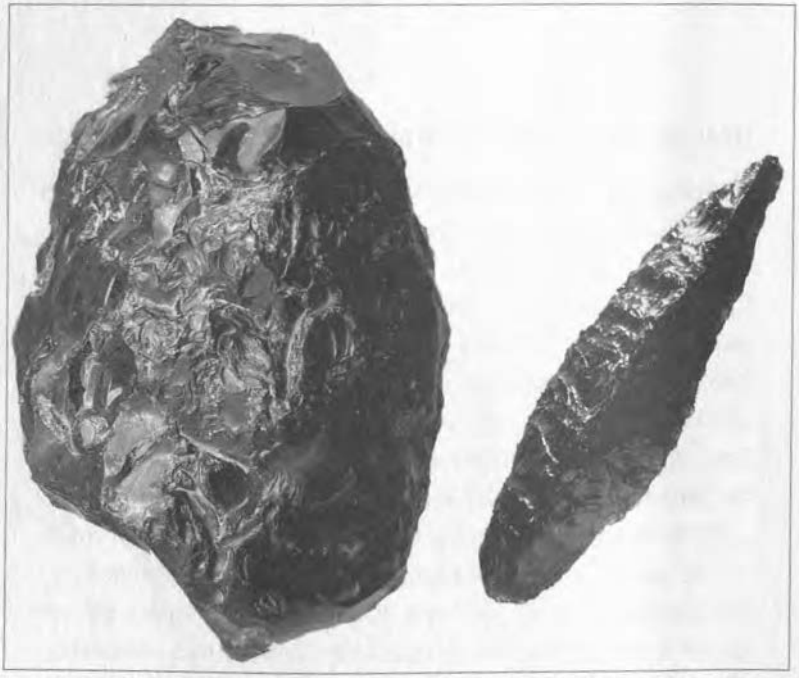
MEZOPOTAMYA'NIN TARİHÖNCESİ

Uzak geçmiş: Avcılık ve toplayıcılıktan ilk köylere

İnsanoğlunun Önasya'daki serüveni, 500 binyıl öncesinden başlayarak daha belirgin biçimde izlenebilmektedir. Günümüzden 12 binyıl öncesine kadar dünyanın kuzey yarım küresinde, oldukça farklı çevre ve iklim koşulları hüküm sürmüş; buzul ve buzul arası dönemler yaşanmıştır. Buzul hareketleri Mezopotamya'ya kadar uzanmamış, bu nedenle de dağların güney eteklerinde bölgeye ulaşan topluluklar için uygun yaşam ortamları oluşmuştur. Başlangıçta insanlar ihtiyaçlarını, coğrafi koşulların daha uygun olduğu bölgelerde doğal olarak yetişen meyveler, kökler, çeşitli bitkiler ve avladıkları hayvanlardan karşılamaya çalışmaktaydılar. Gruplar halinde, bir yere uzun süre bağlı kalmadan yaşayan insanlar doğanın sunduklarıyla yetinmek zorundaydı. Kaya oyukları ve mağaralar barınak olarak kullanılmakta, bunların bulunmadığı yerlerde ise saz veya dallardan geçici kamplar kurulmaktaydı.

Günlük yaşamda kullanılan aletler için ana malzeme taştı.

Ağaç ve saz gibi organik maddelerden üretilmiş olabilecek aletler ise günümüze ulaşmamıştır. Çakmaktaşı yaygın olarak kullanılmıştır. Ayrıca bir tür volkanik cam olan obsidyen, bazalt ve çay taşından da alet yapılmıştır. İlk şekillendirilen kesici ve delici aletler çok ilkeldi. Hammaddeyi oluşturan çekirdek taş kütlesi üzerine başka bir sert taşla vurularak kenarlardan parçalar ayrılıyor ve keskin yüzeyler oluşturuluyordu. Bazen çıkarılan yongalar alet olarak kullanılıyordu. Bu nedenle, Önasya'da insanoğlunun uzak geçmişi genellikle üretilen taş aletlere göre Paleolitik (Eski Taş), Mezolitik (Orta Taş) ve Neolitik (Yeni Taş) Çağ olarak adlandırılır.

Önasya'da ilk köylerin kuruluşundan itibaren, kesici ve delici alet yapmak için Doğu Anadolu ve Orta Anadolu'daki volkanik dağların çevresinden elde edilen obsidyen (volkanik cam) kullanılmaktaydı. Büyük bir obsidyen kütlesi (çekirdek) üzerine başka bir sert taşla vurularak veya baskı uygulanarak kenarlardan parçalar (yongalar) ve aletler elde ediliyordu. Solda Doğu Anadolu'dan obsidyen bir çekirdek, sağda Yumuktepe'den bir kesici görülmektedir.

Mezopotamya'da Musul yakınlarında Paleolitik dönemin başlarında yapıldığı tahmin edilen taş aletler belirlenmiştir. Kuzey Irak'ta Küçük Zap bölgesinde Barda-Balka adlı "atölye" veya "kamp alanı" günümüzden yaklaşık 80 binyıl öncesine tarihlenir. Büyük Zap ırmağı vadisinde bulunan Şanidar Mağarası ise uzun bir zaman dilimi boyunca iskân edilmiştir. İçinde binlerce yıl boyunca, belli mevsimlerde barınan insanlara ait kalıntıların üst üste oluşturduğu tabakalarda önemli kalıntılar saptanmıştır. Burada, günümüzdeki insanın atası olan Homo Sapiens türünden önce yaşayan Neandertal insana ait iskeletlerin yanı sıra, taş aletler ve hayvan kemikleri de bulunmuştur. Ayrıca hem bölgedeki diğer birçok mağarada hem de Batı İran ile Doğu Akdeniz kıyısındaki barınaklarda bu döneme ait yaşam izlerinin var olduğu bilinmektedir. Paleolitik dönemde Mezopotamya'da yapılan aletler ile Suriye-Filistin, Anadolu ve İran'da üretilenler arasında az da olsa bir benzerlik olduğu gözlenmektedir. Bu da bölgedeki insanların izole bir yaşam sürmediğini ve komşu bölgelerle ilişkide olduğunu gösterir.

Yaklaşık olarak 11-12 binyıl önce iklim yavaş yavaş değişerek, günümüzdekine yakın koşullar oluşmuş; buzulların erimesiyle de doğadaki bitki türleri ve bunlarla beslenen hayvanlar çoğalmıştır. Geçiş çağı olarak da adlandırılan Mezolitik (Epipaleolitik) dönemde insan toplulukları tarıma alınabilecek bitkilerin ve evcilleştirilmeye uygun hayvanların daha çok olduğu bölgelerde uzun süre yaşamaya, basit barınaklar yapmaya başladılar. Önasya'da yerleşik hayata geçiş süreci konusundaki bilgilerimizin önemli bir bölümü, Doğu Akdeniz kıyı şeridinde yapılan çalışmalardan kaynaklanır. Burada, kısa süreli yerleşimcilerin geliştirdikleri kültürler Kebara ve Natufien olarak adlandırılır.

İnsanlık tarihinin en önemli dönüm noktalarından biri ve belki de en önemlisi, avcılık ve toplayıcılıktan sonra üre-

ticilik evresine geçiştir. İnsanoğlu, ortaya çıkışından itibaren birkaç milyon yıl içinde hemen hemen bütün dünyaya yayılmış, özellikle alet teknolojisinde önemli aşamalar geçirmiş olmakla birlikte, günlük yaşamını doğanın sunduklarına göre düzenleme evresini geçememişti. Uygun çevre koşullarının oluşmasıyla birlikte taş temelli, kerpiç veya saz ve çamur (*wattle and daub*) duvarlı evlerden oluşan ilk köyler kurulmaya başlanmış, bazı bitkiler tarıma alınarak ilk düzenli üretim gerçekleştirilmiştir. Ayrıca koyun, keçi ve sığır gibi hayvanlar evcilleştirilmiş, çanak çömlek yapımı günlük hayata girmiştir. Bütün bunlar günlük yaşamın köklü bir biçimde değişmesi anlamına da geliyordu. Bu nedenle yeni süreç "Neolitik Devrim" olarak da adlandırılmaktadır. Dikdörtgen kerpiç evler, sınırlı tarım ve küçük çaplı hayvan besiciliğinden oluşan köy kültürü, 7 bin yıllarında oldukça yaygın bir yaşam biçimi halini aldı. Başlangıçta kurulan köyler büyük bir olasılıkla bütün mevsim değil, yılın belirli dönemlerinde oturulan yerlerdi. Başlangıçta olmasa da bu sürecin günlük yaşama taşıdığı en önemli yeniliklerden biri de kilin şekillendirilerek kap kacak biçimine dönüştürülmesi, yani çanak çömlek yapılmasıydı. Çabuk kırılan, ancak hammaddesi bol bulunduğu için çokça üretilebilen bu malzeme, doğada kaybolmadığı için Neolitik'ten itibaren insanın izini sürerek serüvenini öğrenmede önemli bir katkı sağlamıştır.

Önasya'nın büyük uygarlık merkezlerinde, üretimciliğe geçişten sonra yaşanan birçok gelişmeye rağmen, Irak, Suriye ve Anadolu'nun kırsal alanlarındaki köylü yaşam çok fazla değişmeden günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Genellikle kerpiçten evlerde oturan, hayvancılık ve tarım yapan bu insanların alışkanlıkları arasında, yaylacılık dolayısıyla yarı göçebelik, yabani hayvan avı nedeniyle avcılık gibi, Paleolitik dönemde başlamış uğraş ve davranış biçim-

leri de vardı. Ayrıca, daha az olmakla birlikte, tarımla uğraşmayan, yaylalarda, geçici barınaklarda veya taşınabilir barınaklarda yaşayan ve hayvancılıkla geçinen gruplar da varlıklarını korumuştur.

Devam eden kazı çalışmaları Neolitik dönemdeki gelişmelerin, birçok bakımdan basit bir teori ile açıklanamayacak kadar karmaşık ve şaşırtıcı olduğunu gösterir. Mezopotamya'nın kuzey sınırını oluşturan Torosların eteklerindeki Çayönü yerleşmesi, 10 binyıl öncesinde yapılan ilk yuvarlak kulübelerden, geniş odalı yapılara kadar yaşanan aşamaları gösteren mimari kalıntılara sahiptir. Burada yaşayanlar, mimari alandaki performanslarının yanı sıra, çanak çömlek aşamasından önce, taştan stilize figürin yapmayı, doğada bulunan bakırı ısıtarak-döverek boncuk, bız ve halka biçiminde işlemeyi başarmışlardı. Şanlıurfa-Nevali Çori höyüğünde ise bölgedeki en eski tapınak yapılarından biri saptanmıştır. Tapınak, içinde boyları 3 m.'ye ulaşan, üzerlerinde kabartmalarla dikilitaşlar, yabani hayvan ve karışık yaratıklara ait betimlemeler ve figürinler ile kompleks bir yaşamın ürünü olarak karşımıza çıkar. Aynı bölgedeki Göbeklitepe heykel ve kabartmaları da inanılanın aksine "Ana Tanrıça" inancından ziyade, kutsal erkek motiflerinin daha büyük ve önemli olabileceğini gösterir. Ayrıca yerleşik yaşama geçiş sürecinin yalnızca dağ eteklerindeki tarıma uygun alanlarda yaşanmadığı, bazı grupların yüksek bölgelerde de küçük köyler kurduğu belgelenmiştir.

Mezopotamya'da Neolitik dönemin en ünlü yerleşmelerinden biri, Braidwood tarafından 20. yüzyıl ortalarında kazılan, Kuzey Irak'taki Cermo'dur (Jarmo). Burada Neolitik süreçte başlayan uzun bir yaşamın izleri saptanmıştır. Duvarları sıkıştırılmış çamurdan yapılmış (pise), dörtgen planlı evlerde oturan insanların, kemik kaşıklar kullandığı, büyük oranda evcil hayvanlara sahip olduğu ve tarım yaptık-

ları anlaşılmıştır. Evcil hayvanlar, sığır, koyun, keçi, domuz ve köpekten oluşurken, tarıma alınan bitkiler arasında buğdayın *einkorn* ve *emer* türleri ile arpa, mercimek ve bezelye bulunmaktaydı. Neolitik dönemin bir diğer merkezi Magzaliye'de ise yerleşmenin çevresini kuşatan, kulelere sahip bir sur kalıntısı saptanmıştır ki bu türünün en erken örneklerinden birini oluşturur.

Yaygınlaşan yerleşmelerde tarım ve hayvanların evcilleştirilmesi gibi yeniliklerin yanı sıra, gelişmiş aletler de üretilmekteydi. Daha büyük gruplar halinde yaşamaya başlayan topluluklar ortak sosyal davranış biçimleri geliştirmiş, paylaştıkları dini inançları için ilk tapınakları, savunma endişeleri doğrultusunda da ilk surları yapmışlardı.

Hassuna ve Samarra dönemleri (7. binyılın sonu - 6. binyılın ilk yarısı)

Mezopotamya'da köy yaşamının başlangıcıyla, yazılı belgelerin ortaya çıkışı arasındaki gelişmeler, taş alet ya da madencilikte kat edilen aşamayı gösteren adlarla değil de, yerleşim karakteri, ev plan tipi, üretim teknolojisi ve moda olan çanak çömlek tipleri gibi ortak kültürel unsurları tanımlayan adlarla anılır. Bu kültürler genellikle ilk belirlendikleri yerin adını almışlardır. Aşağıda değineceğimiz üzere, Hassuna, Samarra, Halaf ve Obeyd gibi isimler, hem bir kenti, hem de geniş bölgelerde, farklı zaman dilimlerinde kabul gören kültürel unsurları simgeler.

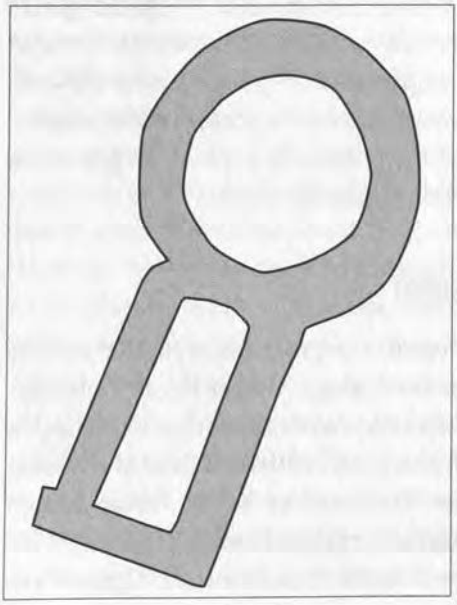
Mezopotamya'da tarımla uğraşan erken köy toplumunu temsil eden gelişmelerin yaşandığı Hassuna döneminde, özellikle ev plan tipi ve kullanılan çanak çömlekler kendine özgü yanlarıyla dikkat çekicidir. Hassuna, Musul'un 35 km. güneyinde, Dicle Nehri üzerinde kurulmuş bir yerleşim birimidir. Burada erken köy kültürüne ait izlerin üzerinde,

daha gelişmiş bir mimari anlayışla planlanmış, bir avluyu çevreleyen 6-7 odalı evler bu döneme aittir. Odalar iki blok halindedir; bir bloğun yaşam alanı, diğerinin ise mutfak ve depolar için ayrıldığı veya kadın ve erkekler için haremlik-selamlık olarak planlandığı düşünülmektedir. Çanak çömlek pişirmek için gelişmiş fırınlara ve tandırlara, hububat depolamak için büyük silo veya depo kaplarına sahip olan insanlar, bakırı döverek işlemenin yanı sıra, büyük olasılıkla eriterek şekillendirmeyi de başarmışlardı. Bu dönemin başlıca kriteri Hassuna seramiği denen standart mallardır. Bu üslup Güneydoğu Anadolu, Suriye ve Filistin'e kadar geniş bir alana yayılmıştır. Hassuna, Şimşara ve Yarım Tepe gibi merkezlerin üst tabakalarında Hassuna çanak çömleğinin yanı sıra "Samarra malları" olarak adlandırılan yeni bir tür çanak çömlek daha görülür. Bu yeni çanak çömlek türü zamanla eskilerinin yerini almış ve kuzeyde Diyarbakır bölgesine kadar yayılmıştır. Samarra, Mezopotamya'nın yağmurla tarım yapılabilen dağ eteklerindeki bölgenin güneyinde ve yine Dicle üzerinde yer alır. Tel es-Savvan'da yapılan kazılar bu dönem insanlarının köylerde oturdukları halde, tarın için Dicle sularım tarlalarına ulaştıran ilk kanalları yaptıklarını gösterir. Bu yöntemle arpa ve buğdaya ek olarak keten de yetiştirildiği anlaşılmaktadır.

Halaf dönemi (5600-5000)

Halaf kültürü, yeni ve kendine özgü farklı özelliklere sahiptir. Kültür adını, ilk kez bulunduğu Yukarı Habur bölgesindeki Tel Halaf adlı yerleşmeden almıştır. Mimarlık alanında bu dönemin markası olarak kabul edilebilecek yenilik *tholos* adı verilen konut tipidir. Taş temel ve kerpiç duvar tekniği varlığını sürdürmekle birlikte, mekân boyutlarının küçüldüğü görülür. *Tholos*, çapı 3 m. ile 7 m. arasında değişen, yu-

varlak planlı bir oda ve bu odaya eklenmiş dikdörtgen bir mekândan oluşan, küçük bir ailenin yaşayabileceği büyüklükte bir konut tipinin adıdır. Üstünün, günümüz Harran evlerinde olduğu gibi yuvarlak veya sivri kubbe biçiminde kapatıldığı düşünülmektedir. Bu türde üst örtü, büyük olasılıkla düz dam yapmak için gerekli olan ahşap hatıl bulmaktaki zorluktan dolayı tercih edilmekteydi. *Tholos* tipi evler, az ağaç bulunan bölgede inşa edilirken, dörtgen planlı ev yapma geleneği de sürmekteydi. Bu dönemde moda olan çanak çömlek, mimari etkilerin ulaşamadığı daha uzak bölgelere dek yayılmıştır. Halaf boyalı çanak çömleklerde bezeme olarak kapların dış yüzüne, gövde çevresine geniş bir bant yapılmış, ya da bezemeler alttan ve üstten dar boya bantla sınırlandırılmıştır. Bezemeler arasında kuş, yılan, boğa başı, geyik, eşek, keçi, balık kılçığı, dalgalı çizgiler, içi dolu kareler, üçgenler, noktalar/benekler ve dama tahtası biçiminde olanlar yaygındır.

Halaf döneminde, Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu çevresinde yaşayan, tarım ve hayvancılıkla geçinen aşiretlere mensup küçük aileler, Harran evlerine benzeyen ve *tholos* adı verilen (yanda bu konut tipinin planı görülmektedir), taş temelli, kerpiçten yapılmış, kubbeli evlerde oturmaktaydılar.

Mezopotamya'daki farklı kültürler, konut tipleri, sanat anlayışı, çanak çömlek biçimleri ve bezemelerinde görülen değişimlerle izlenebilmektedir. Kuzey Mezopotamya'da yayılan Halaf kültürü ve Güney Mezopotamya kökenli Obeyd kültürü, kendilerine özgü mimarilerinin yanı sıra, boya bezemeli çanak çömlekleriyle de birbirinden farklı özelliklere sahiptiler. Solda Arpaciye'de bulunmuş Halaf dönemi, bezemeli çanak; sağda Obeyd'den boyalı bir çömlek.

Bu kültürün yayılım alanı, Zagros Dağları ile Akdeniz arasındaki bütün Kuzey Irak, Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'yu kapsar. Birçok arkeolojik kazıyla ortaya çıkarılan ve yüzey araştırmalarıyla dağılımı saptanan bu döneme ilişkin merkezler arasında Yarım Tepe, Arpaciye, Tel Halaf, Tel Brak, Çagar Bazar, Griki Hacıyan, Samsat, Kahramanmaraş'taki Domuztepe ve Şanlıurfa-Kazane sayılabilir. Dönemin moda olan çanak çömleği, kültürel ilişkiler sonucu Torosların kuzeyinde, Elazığ, Malatya ve Van bölgesinde de kullanılmıştır. Bu kültürün etkilerinin doğuda Zagrosları aşıp İran'a, batıda da Mersin-Yumuktepe'ye kadar ulaştığı anlaşılmaktadır. Tüm bu alan genel olarak kuru tarım yapılabilecek coğrafi bir yapıya sahiptir. Temel ihtiyaçlar, eskiden beri ekilip biçilen buğday, arpa, mercimek ve nohut gibi türleri yetiştirerek ve evcilleştirilmiş olan koyun, keçi, sığır ve domuz gibi hayvanları besleyerek karşılanmaktaydı. Yarım Tepe kazıları, bu dönemde ölülerin basit toprak mezarlara konulduğunu veya yakılarak gömüldüğünü gösteren bulguları ortaya çıkarmıştır.

Obeyd dönemi (yaklaşık 5500-4000)

Yukarıda belirttiğimiz gibi, Mezopotamya çevresine gelen ilk topluluklar daha çok kuzeyde Toros ve Zagros dağlarının yamaçlarında yaşamaya başlamışlardır. Uygun iklim koşullarının oluşmasını takiben, "Verimli Hilal" olarak da adlandırılan dağların etekleri ile Doğu Akdeniz kıyılarındaki kuru tarıma uygun bölgelerde ilk mevsimlik yerleşmeler ve geçici barınaklar kurulmuştur. Güney Mezopotamya'da ise en erken yerleşmeler, kuzeyden farklı olarak, Neolitik dönemin sonlarında başlamıştır.

Kuzeyde Halaf kültürü ile eş zamanlı olarak Güney Mezopotamya'da, ilk buluntu yerinden dolayı Ubaid veya Obeyd olarak adlandırılan bir kültür gelişmekteydi. Bu yeni kültür, 6. binyılın sonlarına doğru kuzeye yayılarak Halaf kültürünün yerini almış ve bütün Mezopotamya'da benimsenen bir kültür olmuştur. Tholos tipi ev yapımı son bulmuş, çok renkli bezemeleri olan Halaf çanak çömlek geleneği de bu süreçte yeni bir gelenekle yer değiştirmiştir. Özellikle güneyin alüvyonlu düzlüklerinde sulu tarım yaygınlaşmıştır. Bu aşamadan sonra güneyin ekonomik ve sosyal yapısı, yağmurla tarım yapılabilen kuzey bölgelerinden belirgin bir biçimde farklılaşma sürecine girmiştir. Geniş ve uzun kanalların kazılması ve sulamanın organize edilmesi, insanları işbölümüne yönlendirmiş olmalıdır. Birlikte büyük projeler gerçekleştirme düşüncesinin gelişmesinin, anıtsal yapıların inşasında da etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Obeyd döneminde mimari ve sanat alanında atılan adımlar, Mezopotamya uygarlıklarının gelişmesinde öncü bir rol oynamış, ardından Sümerlerin anıtsal biçime dönüştürdükleri birçok yapı, bu dönemde atılan temeller üzerinde gelişmiştir. Güney Mezopotamya'da Ur kenti yakınındaki Eridu'da (Tel Abu Şahrain) yapılan kazılar, buradaki büyük bir ziggu-

ratın aynı alanda 3 binyılı aşkın bir süre boyunca inşa edilip, yıkılan 17 tapınaktan sonra yapıldığını ortaya koymuştur. Bu durum, hem aynı noktada kurulan kutsal yapıların zaman içerisinde mimari olarak gelişmesini göstermekte hem de binlerce yıl süren kesintisiz bir inanç sisteminin varlığına tanıklık etmektedir. Geç Obeyd döneminin sonuna kadar tapınak yerleşmedeki bütün faaliyetlerin merkeziydi. Kentler bu merkezlerin çevresinde gelişmiştir. Bu yerleşim modeli daha sonraki Sümer şehirlerinin bir öncüsü niteliğindedir. Bu döneme ait en önemli kalıntılar Güney Mezopotamya'da Ur, Uruk, Obeyd ve Eridu gibi kentlerde bulunmuştur.

Obeyd kültürü kuzeye yayılırken yerel unsurlarla da kaynaşmıştır. Bu durum yayılımın savaşlarla değil, göçlerle, ticari ilişkilerle ve uzun bir süreçte gerçekleştiğini gösterir. Orta Mezopotamya'da Hamrin bölgesindeki Tel Madhur ve diğer birçok merkezde saptanan bu döneme ait yapılar genel olarak benzer planda yapılmıştır ve tüm bölgede dönemin karakteristik özelliklerini taşıyan çanak çömlek kullanılmıştır. Kuzey Irak'ta Tepe Gawra'daki tapmak Eridu'dakine çok benzemekle birlikte mezar geleneğinde bazı farklar görülür. Eridu'da yaklaşık 1000 kadar gömünün saptandığı mezarlık, yerleşmenin dışında iken, Ur'da kutsal alanların, Tepe Gawra'da ise evlerin çevresinde yer alır.

Bu dönemin çanak çömleği, oldukça yavaş dönen bir çarkta yapılmaya başlanmıştır. Bu durum üretilen kapların daha standart hale gelmesine ve üzerlerindeki bezemenin tekdüze yapılmasına neden olmuştur. Bezemeler kapların üst yarısında ya da omuza kadar uygulanmıştır. Ana motifler zikzaklar, üçgenler, şevronlar, haç ve gamalı haçlar, kareler, baklava ve dairelerden oluşur. En yaygın doğal motifler dal-filiz ve farklı çiçeklerden oluşturulmuştur. Bu dönemin sonlarında gerçek çömlekçi çarkı geliştirilmiş ve çanak çömlek yapımında büyük bir aşama kat edilmiştir.

Güney Mezopotamya'da ortaya çıkan Obeyd kültürünün izleri, kuzeyde Halaf kültürünün yayıldığı tüm bölgede görülür. Torosların kuzeyinde Elazığ-Malatya bölgesindeki Arslantepe, Değirmentepe, Tülintepe, batıda Amuk Ovası ve Mersin-Yumuktepe gibi merkezler bunlardan yalnızca birkaçıdır. Geniş avlulu dikdörtgen mekânlardan oluşan Değirmentepe yerleşmesindeki dönemin temsilcisi olan damga mühürler ve mühür baskıları (bullalar) sıkı bir ticari ilişkiye işaret eder. Yumuktepe'de Halaf dönemi yapı katı üzerindeki, çevresi kerpiç surlarla kuşatılmış Obeyd dönemi sitadeli ise sosyal alanda meydana gelen savunma öncelikli bir değişimin belirgin örneklerinden biridir.

Bu dönemde ticaret oldukça gelişmişti. Güney Mezopotamya'da sulu tarım olanaklarıyla refah seviyesi yükselen ve nüfusları artan kentlerde yaşayanlar, farklı madenler, değerli taşlar ve kereste gibi ihtiyaçları nedeniyle, uzak bölgelere gidip gelmek ve ticaret kolonileri kurmak zorundaydılar. Kuzeyde Toroslar ve Anadolu yüksek yaylasına ulaşan Mezopotamya etkili mimari ve sanatsal unsurlar ile buralarda güney modelinde gelişen yerleşmeler bu tür bir ilişkinin sonucunda ortaya çıkmıştır. Örneğin Van-Tilkitepe'de, Halaf döneminin modası olan çanak çömlekler günlük yaşamda kullanılmakta, Güney Mezopotamya'da da bu bölgelerden giden obsidyenlerden alet yapılmaktaydı.

MEZOPOTAMYA'DA TARİHSEL SÜRECİN BAŞLANGICI

Uruk dönemi (4000-3100)

Güney Mezopotamya'nın bereketli ovalarında Obeyd döneminde atılan adımlar, uygarlığın gelişmesinde ve yayılmasında bir temel oluşturmuştur. Başta kentleşme olmak üzere, kara ve deniz ulaşımı üzerinde kurulan ticaret ağı, anıtsal mimari örneklerinde elde edilen başarı, ileri tarımsal yöntemler ve sanatsal faaliyetler gibi birçok alanda yapılan yenilikler bunlardan yalnızca birkaçıdır. Madencilik ve teknoloji alanında gösterilen çabalar da bunlara eklenince kentlerde farklı bir yaşam biçimi oluşmaya başlamıştır. Bu yeni süreç adını, dönemi karakterize eden ilk bulguların ortaya çıkarıldığı Uruk kentinden alır.

Uruk dönemi, kentli yaşam biçiminin ortaya çıkışını temsil eder. Dördüncü binyılın başlarından itibaren Güney Mezopotamya'daki kentler çekim merkezi olmuş ve nüfusları hızla artmıştır. Sulu tarım sayesinde ekilip biçilen alanlardan daha çok ürün elde edilmeye başlanmış, depolama olanakları artırılmıştır. Saban, tekerlekli araba ve nehir taşımacılığı

için de kayıklar günlük kullanıma girmiştir. Yukarıda belirttiğimiz gibi, büyüyen kentlerde tarım ve hayvancılıktan elde edilen ürünlerin dışında kalan maden, değerli taş ve kereste gibi gereksinim duyulan ürünler, uzak bölgelerle, değiş-tokuş esasına dayanan ticaret aracılığıyla sağlanmaktaydı. Uruklu tüccarlar bu amaçla Mezopotamya'nın bilinen sınırlarına ulaşarak bir ticaret ağı oluşturdular. Kent yaşamının zorunlu hale getirdiği işbölümü, tüccarların yanı sıra değişik iş kollarının oluşmasını da sağladı. Böylece inşaatçılar, tekstilciler ve çömlekçiler gibi mesaisini belli bir uzmanlık alanında çalışarak dolduran ve geliriyle diğer ihtiyaçlarını karşılayan meslek grupları oluştu. Örneğin, Uruk döneminin başlangıcına işaret eden yalın, biçimi ve boyutları standartlaşmış çanak çömleklerin üretiminde bu durum açıkça görülebilir. Dönemin başlangıcında gerçek anlamda bir çömlekçi çarkının geliştirilmesiyle, çömlekçi atölyelerinin temel ihtiyaçlara yönelik seri üretime geçtikleri ve elde edilen ürünlerin de uzak bölgelere pazarlandığı anlaşılmaktadır. Kalıpta yapılmaya başlanan devrik ağızlı çanaklar, Mezopotamya'nın bilinen bütün sınırlarına ulaşacak kadar yaygındı.

Düzenli ticaret ve büyük inşa projeleri, artan gelirler, denetleyici ve düzenleyici yönetici sınıfın güçlenmesini sağladı. Boyutları giderek büyüyen tapınaklarda konumlanan rahip sınıfı ise etkinliğini korumaktaydı. Gittikçe karmaşık hale gelen sosyal ve özellikle de ekonomik ilişkiler, dönemin sonlarında geliştirilen yazı (3200 yılları) sayesinde tutulmaya başlanan kayıtlarla düzene sokulmaya çalışılmıştır. Tüm bu gelişmeler, Sümer kent devleti modelinin de temel ögelerini oluşturmuştur. Uruk dönemindeki bazı büyük kentlerin yayıldıkları alanın 30-50 hektara ulaştığı hesaplanmaktadır.

Bu dönemdeki gelişmeleri en iyi yansıtan kent, Bağdat ve Basra arasında yer alan Uruk'tur (Eski Ahit'te Erek, günü-

müzde Tel el-Varka). Bu kentin geçmişi, Geç Obeyd dönemine kadar gitmekle birlikte, en görkemli çağını Uruk ve sonrasında yaşamıştır. Uruk, gök tanrısı An'a (veya Anu) adanan batıdaki Kullaba ve aşk tanrıçası İnanna'ya (Akkadca İştar) adanan doğudaki Eanna adlı iki yerleşim yerinin birleşmesinden oluşmuştu. Alman arkeologların yaptıkları kazılar, kentin büyük bölümünün anıtsal boyutlardaki tapmak ve resmi yapılardan meydana geldiğini ortaya çıkartmıştır.

Eanna alanındaki en önemli mimari eserlerin, kalıntıları günümüze yüksek bir tepe biçiminde ulaşmış, III. Ur Sülalesi dönemine ait bir zigguratın altında olduğu belirlenmiştir. Bu ziggurat aynı alandaki, Geç Obeyd döneminden itibaren birbirinin yıkıntısı üzerine yapılan bir dizi tapınağın sonuncusudur. Obeyd dönemi kalıntıları üzerindeki en eski (3600 yılları) Uruk yapılarından biri Kireçtaşı Tapınağı (*Kalkstein*) adıyla anılır. Bu yapının temellerinde kullanılan taşlar 80 km. kadar uzaktaki taş ocaklarından getirilmişti. Payeli Tapınak ya da Mozaikli Avlu adı verilen yapı Kireçtaşı Tapınağı'ndan sonra yapılmıştı. Bu yapının duvarları, başları siyah, kırmızı ve beyaz renkte, konik biçimli pişmiş toprak çivilerle süslenmişti; çiviler duvarlar üzerindeki çamur sıvaya batırılarak geometrik desenler oluşturuyordu. Bu süsleme biçimi Uruk ve daha sonraki Cemdet Nasr döneminde oldukça yaygın biçimde kullanılmış ve dönemin modasını oluşturmuştu. Bir diğer önemli yapı olan Mozaikli Tapınak ise Eanna alanının batısında yer almaktaydı.

Kentteki tapınaklar yapılmadan önce inşaat alanı doldurularak yükseltilmiş ve geniş teraslar oluşturulmuştu. Bazı durumlarda da eski tapınakların yıkıntısı düzeltilerek teras olarak kullanılmıştı. Zigguratlar, gittikçe gelişen mimarlık bilgisi ve kalabalıklaşan kentlerdeki artan işgücü sayesinde, köklü birikimin geliştirilmiş anıtları olarak, daha yüksek teraslara anıtsal boyutlarda yapılmışlardı. Uruk kentinde,

doğu bölümde tanrı Anu adına yapılan tapınak bu tür bir teras üzerinde yer almaktaydı. Arka arkaya yapılan 6 tapınağın kalıntısından oluşan 15 m. yüksekliğindeki teras üzerinde, Geç Uruk döneminde Beyaz Tapınak inşa edilmişti. Güney Mezopotamya'da Eridu ve Tel Ukair gibi kentlerde de benzer anıtsal mimari kalıntılar saptanmıştır.

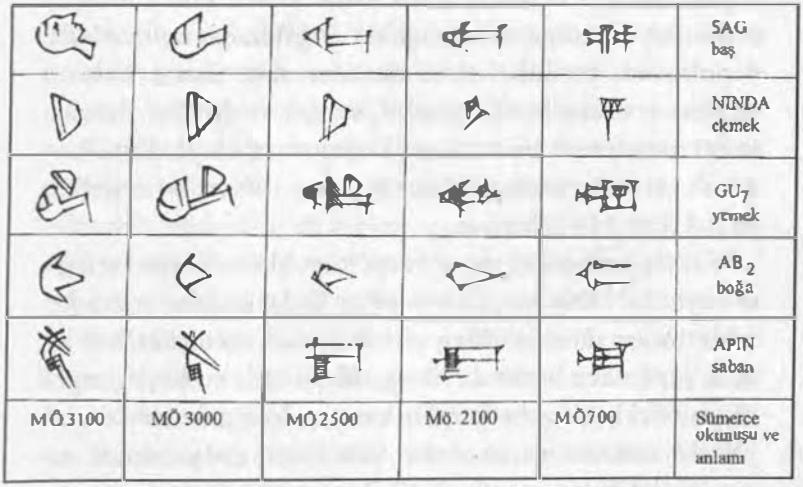
Uruk döneminde, Neolitik çağdan beri kullanılan baskı mühür geleneği yerini büyük oranda silindir mühürlere bırakmıştır. Değerli ve yarı değerli taşlar silindir biçimine getirilip ortası delindikten sonra üzerlerine hayvan, bitki, günlük yaşama ilişkin sahne veya mitolojik sahne motifleri kazınıyordu. Bu mühür, henüz kurumamış kil üzerine yuvarlanarak, negatif olarak hazırlanmış bezemenin kil üzerinde pozitif baskısı elde ediliyordu. Bu dönemden itibaren Mezopotamya'nın birçok yerinde baskı mühürlerle birlikte silindir mühürler de kullanılmıştır.

Güney Mezopotamya'da büyüyen kentlerin zorunlu ihtiyaçları, yukarıda da belirttiğimiz gibi, yaygın ve düzenli yürüyen bir ticaret ağının kurulmasını zorunlu kılmaktaydı. Özellikle Anadolu'dan karşılanan temel ihtiyaç maddeleri nedeniyle Uruk kültürü Fırat üzerinden Orta ve Yukarı Fırat bölgesindeki birçok merkeze taşınmıştır. Mekânları süslemek için kullanılan konik çiviler, kalıpta yapılmış devrik ağızlı kâseler ve silindir mühürler gibi dönemi karakterize eden buluntulara birçok yerde rastlanmıştır. Orta Fırat bölgesindeki Habuba Kabira, Tel Kannas ve Tel Brak gibi merkezler aracılığıyla kuzeye taşınan kültür Karakaya ve Atatürk Barajı gölleri altında kalan Hassek Höyük, Samsat, Malatya-Arslantepe gibi merkezden oldukça uzak bölgelerde bile etkilerini belirgin biçimde gösterir. Hassek Höyük Geç Uruk döneminde kurulan, çevresi surlarla kuşatılmış, kuruluşunda güneyli insanların rol oynadığı gözlenebilen, dönemin tipik buluntularına sahip ticari merkezlerden biridir.

Arslantepe ise Torosların kuzeyinde, güneyli etkilerle gelişmiş bir merkezdi. Burada ortaya çıkarılan depolar ve bu depolarda kullanılmış 200 kadar farklı betimlemeye sahip mühür baskısı, seri olarak üretilmiş çanak çömlekler ve elde edilen belgeler aracılığıyla aydınlığa kavuşturulan yönetim yapısı, bölgede "kent devleti" modelinin oluşmaya başladığını gösteren önemli bulgulardır.

Yazının ortaya çıkışı

Uruk döneminin sonlarına doğru (3200 yılları) şimdiye kadar bilinen en erken yazılı belgeler ortaya çıkar. Bunlar daha sonraki çiviyazısının öncüleri olarak görülebilecek, resim karakterindeki (piktografik) işaretlerden oluşur. İlk örnekler, avuç içine sığabilecek büyüklükte, dörtgen kil tabletler üzerine yazılmaktaydı. Yazıcı temiz bir kil topağını kil tablet biçimine getirdikten sonra üzerini kamış ucuyla çize-

Çivi yazısı, oldukça uzun bir süreçte geliştirilmiştir. Başlangıçta kil tabletler üzerine, ucu üçgen biçiminde kesilmiş bir kamışla, anlatılmak istenen nesnenin resmi çizilmekteydi. Bu uygulama zaman içerisinde resim karakterinden uzaklaşarak çivi yazısı biçimine dönüşmüştür.

rek karelere ayırır ve sonra her bir kare içine anlatılmak istenen nesne ya da işi anımsatan resim karakterini çizerdi. Başlangıçta çizilen karakterlerin çoğu mal miktarını belirten sayı işaretleriydi. Anlatılmak istenen her nesne ayrı bir işaretle betimleniyordu. Bu nedenle Uruk'taki IV. tabakada bulunmuş henüz tam okunamayan yazıda 1500'ün üzerinde ayrı işaret kullanılmıştı. Bu erken kil tabletlerde mal listeleri, iş ilişkileri ve arazi satışları konu edilirdi. Ayrıca süt, buğday ve ekmek gibi günlük yaşamın vazgeçilmez ürünlerinin de listeleri tutulurdu. Kil tabletler, üzerine şekiller yapıldıktan sonra kurutulurdu. İçinde arşiv bölümü de bulunan birçok yapının yanması, güneşte kurutulmuş tabletlerin yüksek ısıda pişerek günümüze sağlam biçimde ulaşmasını sağlamıştır.

Yazı, gelişen devlet yapısında ve artan ekonomik ilişkiler içerisinde ortaya çıkan karışıklıkları önlemek ve işleri düzene koyma çabalarının bir ürünü gibi görünür. Güney Mezopotamya'nın nüfusları hızla artan kentlerinde, merkezi idarenin yürüttüğü inşa projeleri çoğaldıkça, tapınakların depolarında biriktirilen ve buradan dağıtılan ürünlerin miktarı arttıkça basit işaretler, sayılar ve listeler ihtiyacı karşılayamayacak bir konuma ulaşmıştır. Çok yönlü ve karmaşık verileri yansıtabilecek olan yazı, bütün bu engelleri aşmak için geliştirilmiştir.

Yazı yaygınlaştıkça yavaş yavaş küçüldü ve resim özelliğini kaybetti. Tabletlere çizilen yatay hatlar üzerine resim karakterinden dönüştürülen çivi biçimli işaret kümeleri art arda yapılmaya başlandı. Yatay, dikey, eğik ve köşe çengeli biçimindeki çivi işaretleri, bir kamışın kesilmiş ucuyla ıslak kile bastırılarak yapılıyordu. Sözcükler, çiviyazısında çoğunlukla tek bir işaretle değil, her biri bir heceyi gösteren çivi işaretleriyle yazılıyordu. Ayrıca eski sistemin devamı olan, yani bir nesneyi gösteren işaretler de kullanılıyordu.

Zamanla dilin yapısına göre karmaşık, ancak belli kuralları olan bir yazı sistemi doğdu. Bu gelişim süreci üçüncü binyılın ortalarına doğru tamamlandı ve gerçek anlamda bir çiviyazısı oluştu. İlk yazılan belgelerin Sümerce olduğu anlaşılmaktadır. Sonraları çiviyazısını kendine uyarlayan her toplum dillerinin özelliklerine uygun değişiklikler yaparak bu sistemi geliştirdi. Yazının yaygınlaşmaya başlaması bir yazıcı sınıfının ve okul geleneğinin oluşmasını sağladı. Bulunan tabletler arasında, öğrencilerin yazıyı öğrenirken yaptıkları tekrarları gösteren "karalama defterleri" türünde olanlar da vardır. Uruk tabletlerinin bir bölümü de alınıp satılan malların listesini, hayvan ve görevli isimlerini içeren sözlük listeleridir. Bu listeler, başlangıçta tapınaklarda bulunan okullarda uzun yıllar boyunca okuma yazma öğretilirken kopyalanmış ve çoğaltılmıştır.

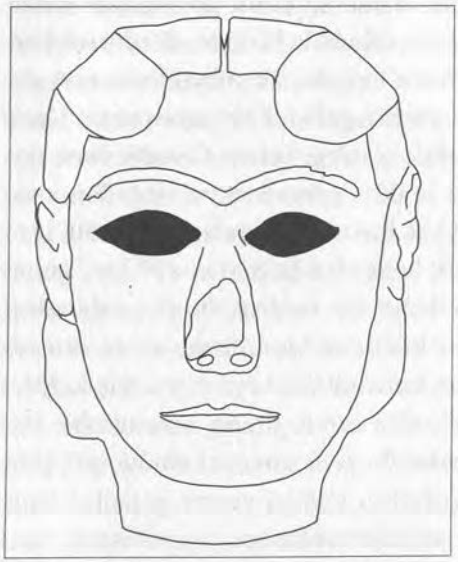
Cemdet Nasr dönemi (3100-2900)

Mimari, sanat ve teknik alanlarda Uruk döneminde atılan adımlar genel olarak sürdürülmekle birlikte, dördüncü binyılın son yüzyılı ile üçüncü binyılın ilk yüzyılı boyunca, yeni bir adla anılacak bazı farklı gelişmeler yaşanmıştır. Uruk döneminin standart çanak çömleği yerine Cemdet Nasr döneminde kırmızı-siyah renkte, geometrik ve doğadan alınmış motiflerle süslü yeni bir tür yaygınlaşmıştır. Bu yeni modanın bulunduğu ilk kent olan Bağdat'ın 100 km. güneyindeki Cemdet Nasr kenti bu tarihsel döneme de adını vermiştir. Cemdet Nasr kentinde bu döneme ait en önemli mimari kalıntı, güneşte kurutulmuş veya pişirilmiş kerpiçten (tuğla) inşa edilmiş, düz damlı, drenaj sistemi olan büyük bir resmi/dini yapıdır. Bu yeni süreçte koni biçimli çivilerle süsleme, duvarın bütün yüzeyi yerine paneller içine yapılmaya başlanmış, silindir mühürler yaygınlaşmış, yazı

Güney Mezopotamya'nın birçok kentinde daha az resim karakteri içererek varlığını sürdürmüştür.

Neolitik dönemde ilk örnekleri görülen yontu sanatı yeniden canlanmış; kabartma sanatında, birinci binyılda Asurluların zirveye taşıyacakları aslan avı sahnelerinin ilk örnekleri bu dönemde gerçekleştirilmiştir. Uruk kentinde bulunan, üzerinde alçak kabartma tekniğinde işlenmiş sahneler olan bir metre boyundaki mermer vazo bu dönem sanatının en güzel örneklerinden biridir. Burada tanrıça Inanna, huzuruna çıkan yüksek rütbeli bir görevliden/yöneticiden hediyeleri kabul etmektedir. İkinci önemli eser ise gerçek ölçülerde yapılmış kireçtaşından bir kadın maskıdır.

Sümerce olduğu belgelenebilen ilk çiviyazılı tabletler, Cemdet Nasr, Ur ve Tel Ukair gibi kentlerde bulunmuştur. Çiviyazılı kil tabletler ve özellikle silindir mühürler, bu dönemdeki ticari ve kültürel ilişkilerin alanını saptamada belirleyici örneklerdir. Güney Iran'da henüz çözümlenememiş Proto Elamca yazısı da olasılıkla Mezopotamya'daki geliş-

Kireçtaşından yapılmış, Uruklu bir kadını gösteren bu maske gerçek ölçülere yakın boyutlardadır. İlk yapıldığında başında bir peruk ve göz boşluklarında ise lapis-lazuli gibi değerli taşlardan kakma gözbebekleri olduğu anlaşılmaktadır. Sümerlerde, daha sonraki Akkad, Amurru, Babil ve Assur gibi Sami kökenli toplumlardan farklı olarak, az da olsa kadın heykeli yapılmıştır ve bu onların kadına, diğer toplumlara göre daha eşit davrandığının bir göstergesi olabilir.

melerin etkisiyle yetkinleştirilmiştir. Mısır hiyeroglif yazısının aynı dönemde ortaya çıkışında da benzer kültürel etkiler olmalıdır. Nitekim hem İran'da hem de Mısır'da, üzerindeki bezemeler açısından Cemdet Nasr dönemi özellikleri gösteren silindir mühürler ele geçmiştir. Ancak Güney Mezopotamya'nın sınırlarını aşan bu türde buluntuların sayısı, Uruk döneminde olduğu kadar çok değildir. Bu nedenle Cemdet Nasr döneminde Güney Mezopotamya'nın ticari ve kültürel alandaki etkinliğinin sınırlı olduğu öngörülür. Bu kültürün kuzeye yayılımının izleri ise dönemi buluntularıyla en iyi temsil eden Diyala bölgesindeki Hafaje ve Tel Asmar kentinde karşımıza çıkar.

Cemdet Nasr kentinde bulunan silindir mühür baskılı tabletlerin bir bölümünde Ur, Larsa, Nippur, Uruk, Kiş, Zabalam ve Urum gibi erken Mezopotamya kentlerinin adları geçer. Bu tabletler yönetimle veya ticari faaliyetlerle ilgili olduklarından, aynı bölgede yer alan kent adlarının anılması, bunların kendi aralarında bir birlik kurmuş olabilecekleri yönünde değerlendirilir.

Güney Mezopotamya'da Uruk ve arkasından Cemdet Nasr dönemleri yaşanırken, Kuzey Mezopotamya'da bu süreç Gawra dönemi olarak adlandırılır. Ticari ilişkilere rağmen, iki bölge arasında kentleşme ve günlük yaşamda belirgin farklar vardı. Ayrıca yazının kullanımı ve birçok teknolojik gelişme uzun bir süre yalnızca Güney Mezopotamya kentleri ile sınırlı kalmış, kuzey bölgelerine çok sonra yayılmıştır.

ERKEN HANEDANLAR DÖNEMİ (2900-2350)

Sümerler

Üçüncü binyıl başlarından itibaren yazılı tabletler, çok net bir resim çizmemizi sağlayacak biçimde olmasa da Güney Mezopotamya'da tarihi yapanların, bu döneme kadar bilemediğimiz gerçek kahramanlarını tanıtmıştır. Onlar, uygarlığa mal olan birçok gelişmenin yaratıcıları olmalarına rağmen, çiviyazısının 19. yüzyılda çözümüne kadar adları binlerce yıldır bilinmeyen Sümerlerdi.

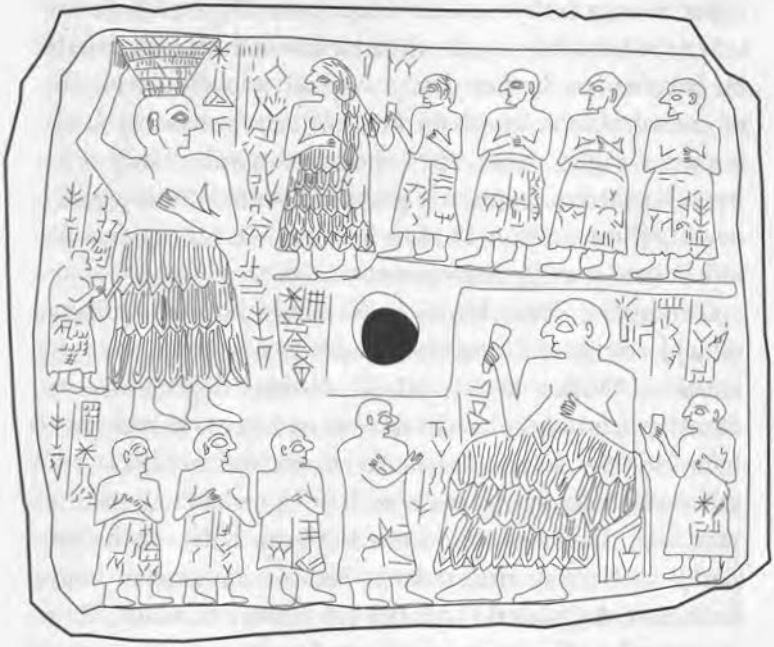
Sümerler günümüzde bilinen diğer dil grupları ile akraba olmayan bir dile sahiptiler. Sözcük dağarcığı, sözdizimi ve dilbilgisi açısından Sümerce kendine özgü yanlarıyla tek örnektir. Hint-Avrupa ve Sami kökenli dillerle akraba olmadığı, ancak bazı özelliklerinin de belli ölçülerde Ural-Altay dillerini hatırlattığı kabul edilir.

Güney Mezopotamya'nın köklü geçmişini temsil eden Obeyd kültürü ile Sümerlerin geliştirdikleri yaşam biçimi arasında belirgin bir kesintinin olmayışı, bu toplumun yerli bir halk olabileceğini düşündürür. Ancak Sümer ülkesine

hayat veren Fırat (Buranun/Purattu), Dicle (Idiglat/Diglat) ile Eridu, Ur, Larsa, Lagaş ve Nippur gibi önemli kent isimlerinin Sümerce olmaması, bu adların bölgede daha önce yaşayan bir toplumdan değiştirilmeden almdığı biçiminde de değerlendirilir. Bazı kahramanlık öyküleri, onların Hazar bölgesiyle bir bağının olabileceği izlenimini uyandırsa da bu konu en az akrabalıkları kadar tartışmaya açıktır.

Sümerlerin uygarlığa katkıları ve günümüze kadar ulaşan kültürel ve dini mirasları onların tarihte hak ettikleri yeri almalarını sağlayacak denli açıktır. Yukarıda da değindiğimiz gibi geliştirdikleri çiviyazısı, insanoğlunun Neolitik dönemde gerçekleştirdiği aşama kadar önemli bir yenilikti. Eski Mezopotamya ve çevresindeki toplumlar kült törenlerini ve temel dini kuramları onlardan öğrenmiş ve binlerce yıl boyunca dualarını Sümerce yapmışlardır. "Yaratılış" ve "Tufan" gibi tek tanrılı dinlerde de karşılaşılan temel dinsel anlatıların kökeni Sümerlere dayanır. Yazılı kanunlar, matematik, tıp, fal, büyü vb. konularda atılan ilk adımlarda onların payı vardır. Çömlekçi çarkı, araba tekerleği, saban, yelkenli tekne, yapı kemeri, tonoz, oymacılık, kakmacılık gibi yararlı teknik ve aletler yine Sümer ülkesinde geliştirilmiştir.

Sümerler çiviyazılı tabletlerinde tarihi konuları ele almazlar. Geçmişten söz eden belgelerin büyük bölümü, mitolojik öykülerle iç içedir. Bu nedenle, söz konusu dönemin siyasal olaylarını anlatan tarihsel bir kurgu yapmak oldukça zordur. Sümer uygarlığı ise daha zengin olan arkeolojik belgeler incelenerek anlaşılmaya çalışılır. Güney Mezopotamya'nın Cemdet Nasr dönemi sonrasındaki yaklaşık 550 yıllık bölümü arkeolojik belgelere dayanarak dört başlık altında incelenir: Erken Hanedanlar I (2900-2750), Erken Hanedanlar II (2750-2600), Erken Hanedanlar IIIa (2600-2450), Erken Hanedanlar IIIb (2450-2350). Ancak mimari,

Sümerlerde heykelcilik ve kabartma sanatı dinsel amaçlı olarak yapılmaktaydı. Ortasındaki delikten geçen bir çivi ile duvara asıldığı anlaşılan, 40 cm. kadar yüksekliğindeki bu kireçtaşı kabartmada, üstte Lagaş kralı Ur-Nanşe tapınak inşası için sepet içinde tuğla taşırken gösterilmektedir. Önündeki figürler karısı ve çocukları olabilir. Alt sahnede ise elinde kadehiyle bu önemli olayı tahtında oturarak kutlamaktadır. Yazıtta Ur Nanşe'nin tapınak inşasından söz edilmektedir. Ayrıca her figürün üzerinde adı yazmaktadır. Böylece bu duvar kabartması aracılığıyla bir Sümerli aileyi tanımaktayız.

küçük buluntular ve sanat eserlerindeki stilistik değişikliklere dayanan bu bölümlendirme ile tarihsel gelişmeler arasında bağ kurmak oldukça zordur.

Kahramanlar ve krallar

Erken belgeler arasında en yararlı olanları, Sümer kentlerinde bulunan ve kral adı ile şehir devleti adını veren tabletlerdir. Yazıtlara zamanla kralların gerçekleştirdikleri se-

ferler ve inşa faaliyetleri de eklenmiştir. Böylece kent devletleri ile buradaki kralların isimlerini ve bazı faaliyetlerini bu belgelerden derleme fırsatı doğmaktadır. Bunların arkeolojik kalıntılarla karşılaştırılması da resmin biraz daha netleşmesini sağlar. Adab, Kiş, Nippur, Umma, Ur, Uruk ve Lagaş'ta bu türden yazıtlar ele geçmiştir. Güney Mezopotamya dışında Fırat üzerindeki Mari kentinde de bu döneme ilişkin, benzer yazıtlar bulunmuştur.

Günümüze ikinci binyıl başlarındaki kopyaları ulaşmış olmakla birlikte, Erken Hanedanlar döneminden söz ettiği anlaşılan "Sümer Kral Listeleri", tarihsel doğrulukları tartışmalı ve mitolojiyle harmanlanmış birçok kahraman ile hanedanı ele alır. Bu listelerde en eski zamanlardan 1900 yıllarında hüküm sürmüş olan Isin Hanedam'na kadar Sümer kent devletlerini yöneten kralların adları ve hükümdarlık süreleri alt alta sıralanır. Birbirinden yapılan kopyalar nedeniyle listelerin oldukça çok versiyonu vardır. En eskisi 18. yüzyıl başlarına tarihlenir. Listelerin baş kısımlarını ise Hellenistik dönem yazarlarından Berossos'un yaptığı kopyadan öğrenmekteyiz.

Kral listesine göre Sümer ülkesinde Tufan'dan önce hüküm sürmüş, adları bilinen efsanevi 8 yönetici ve kentleri vardı. Buradaki mitolojiyle karışmış kayıtlara göre tanrılar ilk krallığı kurma görevini Eridu kentine vermiş ve bu süreçte egemen olan 8 kralın her biri binlerce yıl iktidarda kalmıştır. Tufan sonucunda krallık yıkılmış ancak yeniden kurulduğunda egemenlik zaman zaman bir kentten diğerine geçerek el değiştirmiştir. Tufan'dan sonraki ilk üç Sümer Hanedanı, sırasıyla Kiş, Uruk ve Ur hanedanlarıdır. Arkeolojik kazılar, yazılı belgelerin tersine, bunların ilk ikisinin büyük ölçüde çağdaş olduğu yolunda veriler ortaya koymuştur. Kralların iktidarları ve yaşam süreleri ise Tufan'dan sonra azalmaya başlar. Bu listelere ek olarak edebi metinler

ve çoğu geç tarihli mitolojik öyküleri anlatan yazılı belgeler, Erken Hanedanlar dönemine ait pek çok güçlü kral veya kahramandan söz ederler. Ne yazık ki anlatılanlardan büyük bölümünün tarihleri, kralların egemenlik süreleri ve faaliyetleri konusunda belirsizlikler vardır.

Çiviyazılı belgelere göre, Kiş kralı Etana, üçüncü binyıl başlarında egemen olan ilk krallardan biridir ve onun döneminde bütün ülke istikrara kavuşmuştur. Sümer kent devletlerinin kuzeyinde, Sami kökenli toplumların yoğun olduğu bölgede yer alan Kiş'te, Etana'dan sonra başa geçen krallardan bazıları Sami kökenli adlar taşımaktaydı. Gerçekte bütün Güney Mezopotamya'da "Kiş Kralı" unvanı taşımak ayrıcalık olarak kabul edilmekteydi ve bu yüzden birçok kral kendini bu unvanla tanıtmıştır. Kral listelerinde sekizinci sırada adı verilen Enmebaraggesi döneminde ilk kez Elam ile Sümer kentleri arasındaki çekişme kayıtlara geçmiştir.

Uruk Hanedanı'nın kurucusu, kral Meskiaggaşer'dir. Onu izleyen kral Enmerkar hem Uruk kentinin kurucusu hem de Hazar Denizi yakınında olduğu düşünülen Aratta'ya sefer yapan ilk kral olarak anılır. Listelerde Uruk Hanedanı içinde Lugalbanda, Dumuzi ve Gılgamış gibi mitolojik kahramanlar da sıralanır. Bunlardan Gılgamış bütün Önasya'da bilinen Tufan, Yaratılış ve Ölümsüzlük Arayışı gibi mitlerin en ünlü kahramanlarından biridir.

Ur Hanedanı'nın kurucusu ise Mesannepadda adlı kraldı. Listelerde geçmemekle birlikte, Ur kral mezarlarında bulunan mühür baskıları Meskalamdug ve Akalamdug adlı iki kralın daha varlığına işaret eder.

Üçüncü binyılın ortalarında Kiş kralı olarak tanıtılan Mesilim'in yazıtlarından bir bölümü Lagaş ve Kiş gibi ayrı şehirlerde ele geçmiştir. Bu dönemde güneydeki kentlerden biri olan Lagaş ile kuzeyindeki Umma arasında, tarım arazileri üzerindeki egemenlik yüzünden yaşanan sınır anlaş-

mazlığı uzun süreli savaşlara neden olmuştu. Kent devletleri arasında yalnızca savaşlar olmamakta, bazı durumlarda yapılan antlaşmalar sonucunda birlikler kurulmakta veya bir kentin çevresindeki birkaç kenti ele geçirmesiyle güç dengeleri değişmekteydi. Mesilim'in bu anlaşmazlıkta arabulucu görevi üstlenmiş olduğu yolunda değerlendirmeler bulunmaktadır. Yazıtlarda Lagaş'ta iktidarı eline geçiren kral Ur-Nanşe yaptığı inşaatlar, kanallar ve kazandığı başarılarla, kral Urukagina ise ilk yazılı reformları ile anılır.

Erken Hanedanlar dönemini sonlandıran Akkad kralı Sargon, seferlere başladığında (2334), Umma kralı ve Uruk

Sümer heykelleri, belden üstü çıplak veya sağ omuzu açıkta bırakan ve tek parçadan oluşan bir elbise giydirilmiş biçimdedir. Eller ibadet pozisyonunda, göbek üzerinde birleştirilmiştir. Adab (Bismaya) kralı Lugaldalu, sağ omuzu üzerindeki yazıtından tanınır.

kralı unvanlarını kullanan, kutsal kent Nippur'da tanrı Enlil'e hizmet etmekle övünç duyan Lugalzagesi adlı güçlü bir kral daha vardı.

Kent devletleri ve yönetimi

Erken Hanedanlar döneminde Sümerler Güney Mezopotamya'da, Fırat ve Dicle'nin taşıdığı alüvyonlu birikinti ovasındaki kentlerde, her biri güçlü ve kendi yöneticilerine sahip devletlerde yaşadılar. Bu bölgede 18'i büyük, 35 kadar şehir ve kasabanın bulunduğu bilinmektedir. En önemli krallıklar arasında, kuzeyden güneye doğru Sippar, Kiş, İsin, Nippur, Adab, Zabalam, Şuruppak, Umma, Girsu, Lagaş, Badtibira, Uruk, Larsa, Ur ve Eridu sayılabilir. Kuzeyde Fırat üzerindeki Mari ve eski adını bilmediğimiz güneydeki Obeyd höyüğünde de bir krallık olduğu anlaşılmaktadır. Maden, taş ve ağaç zenginliğine sahip olmayan bölge, iyi organize edilen sulama olanaklarıyla üretken, verimli ve zengin bir ülke haline getirilmişti. Hemen her kent surlarla çevrilmişti. Çevresinde ise köyler bulunmaktaydı. Kent içinde, merkezde yüksekçe bir tepe üzerine yerleştirilmiş bir tapınak yer almaktaydı. Yüksek yerlere kurulan tapınakların son biçimi olan ziggurat Sümerlerin mimariye kazandırdığı bir yapı tipidir.

Sümerlerin toplumsal ve siyasal yapıları ve sanatları konusunda, mezarlıklar da en az kentler kadar önemli bir bilgi kaynağıdır. Ur kentinde, Erken Hanedanlar III dönemi ile Akkad dönemi arasına (2600-2100) tarihlenen yaklaşık 2 bin mezar kazılmıştır. Bunların bir bölümü basit veya büyük oranda tahrip olmuş mezarlardır. İçlerinden 16'sı "Kral Mezarı" olarak anılır. Mezarlardan en etkileyici buluntulara sahip olanının içine yüzeyden bir rampa ile inilmiş ve mezar odasının yanında erkek (asker) ve kadın refakatçıların

bedenleriyle birlikte toplam 74 iskelet, ayrıca cenaze törenine ait 6 öküz tarafından çekilen iki arabayla karşılaşılmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla kral ölünce maiyetindekiler de kurban edilmiş ve birlikte gömülmüşlerdi. Kral mezarlarında ele geçen etkileyici buluntular arasında Sümer sanatının en gözde örnekleri olan öküz kafalı lir kutusu, "Ur Standardı" olarak adlandırılan ve üzerinde savaşa gidiş ve dönüş sahneleri işlenmiş pano, altın miğfer, çok sayıda altın kap, değerli taşlarla işlenmiş mücevherler, müzik aletleri, mobilya parçaları ve silahlar sayılabilir. Mezarların bir krala ait olduğunu gösteren yazılı bir belge ele geçmemekle birlikte, büyük bir törenin parçası olarak gömülen çok sayıda insan ve mezara bırakılan armağanlar, kazıyı gerçekleştiren Woolley'i bu tür bir yorum yapmaya zorlamıştır.

Toplum soylular, sıradan vatandaşlar, yanaşmalar ve kölelerden oluşmaktaydı. Halkın çoğunluğu tarım ve hayvancılıkla uğraşan çiftçilerdi. Ayrıca yazıcılar, gemiciler, balıkçılar, mimarlar, duvarcılar, marangozlar ve çömlekçiler de kent yaşamının vazgeçilmez unsurlarıydı. Her kentte zengin tüccarlar ve güçlü aileler de vardı. Tapınak sosyal yaşamın merkeziydi. Sümer kentleri zenginleşip geliştikçe, çekim merkezleri haline dönüştü ve Mezopotamya çevresinden göç almaya başladı. Bu dönemde Güney Mezopotamya'ya dışardan gelenlerin çoğunluğunu Sami kökenli topluluklar oluşturuyordu. Gelenler kentlerde ve kentlerin çevresindeki tarım alanlarında artan işgücü ihtiyacını karşılıyordu.

Erken Hanedanlar döneminden itibaren kentler arasında artan çekişmeler, askeri ve siyasal bir gücün gelişmesine zemin hazırlamış; bu süreç yönetimde değişimi de beraberinde getirmiştir. Kentlerde, artan savunma endişesi yüzünden benzer kıyafetler ve silahlar taşıyan askeri bir güç oluşturulmuş; tapınaklar dışında, yönetim için saray niteliğinde büyük binalar ve yerleşmeyi kuşatan surlar inşa edilmiştir.

Sağ omuzunu açıkta bırakan elbisesiyle Sümerli bir görevli. Lagaş kralı Gudea'nın kurdurduğu heykel okulunda, işlenmesi büyük yetenek gerektiren, oldukça sert, diyorit cinsi siyah renkte taştan çok sayıda heykel yapılmıştır. Heykeller de kabartmalar gibi dinsel amaçlı üretilmekte ve tapınaklara hediye edilmekteydi. Bu nedenle eller her zaman ibadet pozisyonundaydı.

Dini otoriteden ayrı olarak, askeri gücü elinde tutan güçlü siyasal ögeler ön plana çıkmış ve bunlar yönetim erkini kendi çocuklarına aktarmak suretiyle kentlerde sülale yönetimini oluşturmuşlardır. Bu döneme ilişkin yazıtlarda sık sık sınır anlaşmazlıkları nedeniyle kent devletleri arasında çıkan çatışmalardan söz edilmesi ve Lagaş kralı Eannatum'un betimlendiği Akbabalar Steli'nde olduğu gibi, savaşan düzenli askerlerin gösterilmesi bu değerlendirmelerle uygunluk içindedir.

Kent devletinde yönetimin ve bürokrasinin nasıl işlediğini tam olarak bilemiyoruz. Bununla birlikte, yazıtlarda yetki ve sorumluluk sahaları belirtilmeyen ancak yönetimle ilgili olduğu anlaşılan bazı unvanlar saptanmıştır: EN, ENSİ ve LUGAL bunlardan en önemlileridir. Bu unvanların sırasıyla bey, vali ve kral anlamı taşıdığı düşünülür. ENSİ baş-

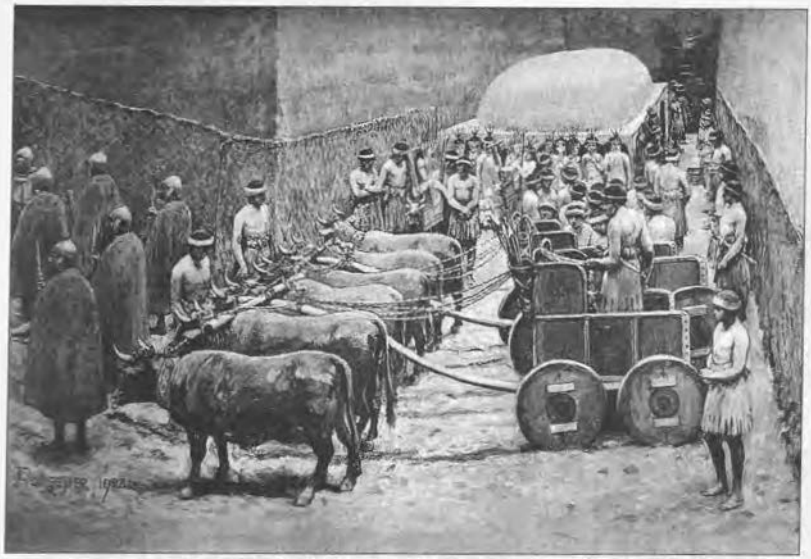
langıçta bağımsız yöneticileri tanımlamak için de kullanılmaktaydı. Ayrıca en eski yazılı belgelerden itibaren adı anılan UNKEN'in meclis anlamına geldiği ve yönetimde belli kararların alınmasında rol oynadığı kabul edilir.

Mitoloji ve din

Sümerlerin, adı yazılı belgelere geçen yüzlerce tanrısı vardı. Ancak bunların tümü aynı derecede kutsanmamaktaydı. Önemli tanrı ve tanrıçalar üst sıralarda yer alırken eşleri, çocukları veya hizmetkârları alt sıralarda bulunmaktaydılar.

Daha önceki dönemlerde olduğu gibi, kentlerdeki en büyük yapılar tanrılar adına yapılan tapınak külliyeleriydi. İkinci ve üçüncü derecedeki tanrılar için de tapınaklar inşa edilirdi. Bu, Mezopotamya'da her kentin bir baştanrı için inşa edildiği ve tanrının evi olduğu temel düşüncesinden doğmuştu. Gök tanrısı An başlangıçta Sümerlerin baştanrısıyken sonra yerini hava tanrısı Enlil'e bırakmıştır. Ekur adındaki tapınağı Nippur kentinde bulunan Enlil, aynı zamanda tanrıların babası olarak bilinirdi. Nippur Sümerlerin dini başkentiydi ve orada hizmet etmek, inşaat yapmak veya yapımına katkıda bulunmak büyük bir onur olarak kabul edilirdi. Enki bilgelik tanrısı; Ninmah (Ninhursag) ulu hanım, ana-tanrıça; Nanna ay tanrısı; oğlu Utu güneş tanrısı; İnanna aşk tanrıçasıydı. Tanrıların da insanlar gibi çocuk sahibi olduğuna inanılmaktaydı. Hasat sonrası tapınak depolarında toplanan ürünler ihtiyacı olanlara buradan dağıtılırdı. Tanrılar adına bu işleri yapan, hem dini yetkinliğe sahip hem de zenginliği kontrol eden tapınak yöneticisi toplumda güçlü bir konuma sahipti.

Sümerlerde tapınaklar iki gruba ayrılır. Bunlardan ilki kerpiç/tuğla bir zemin üzerinde yükselen ve ziggurat olarak adlandırılan anıtsal yapılardır. Günümüze ulaşan çok sayı-

Woolley tarafından kazılan ve "ölüm çukuru" olarak adlandırılan Ur kral mezarlarından birinin, A. Forestier tarafından, buluntulara dayanılarak yapılan çizimi. Türünün tek örneği olan bu mezara, kral ve ona son yolculuğunda eşlik eden toplam 74 kişi birlikte gömülmüştür. Krala yakın görevliler, muhafızlar, lir çalan müzisyenler ve kölelerden oluştuğu anlaşılan bu topluluğun 68'i kadın, 6'sı erkektir. Mezar kapanınca, olasılıkla ellerindeki kaplarda getirdikleri zehiri içerek krallarını yalnız bırakmamışlardı. Mezarda ayrıca 6 öküz tarafından çekilen 2 araba ve kıymetli hediyeler bulunmuştur. Kral sağ üst köşede görülen ayrı bir mezar odasında yatmaktadır.

da ziggurattan en sağlam olanı Ur kentindedir. Tuğla veya kerpiçten basamaklar halinde inşa edilen yapının tepesinde küçük bir tapınak yer alırdı. Daha yaygın olan ikinci tür tapınak ise hemen hemen bütün Sümer kentlerinde inşa edilmişti. Ortak plan anlayışı, dikdörtgen kutsal bir mekân, uzun duvarlarından birinde bulunan kapı, mekânın bir ucunda kerpiç bir altar (sunak) ve arkasındaki duvarda yer alan bir nişten oluşur. Ürünlerin doldurulduğu depolar bu ana mekân çevresinde bulunmaktaydı.

Sümer mitolojisi, olağanüstü olaylarla, insanüstü kahramanlarıyla ve gizemli örgüsüyle toplumun renkli iç dünya-

sım yansıtır. Bütün bu anlatılardaki kurgu ve kahramanlara verilen roller, öykülerin gerçek hayattan izler taşıdığını da gösterir. Önasya'daki birçok toplumun örnek aldığı kahramanlık öyküleriniu şiirsel bir biçimde anlatılması modeli ilk kez Sümerlerde karşımıza çıkar. Çoğu kahramanlık öykülerinden oluşan destan biçimindeki bu öyküler olasılıkla arp ve lir eşliğinde okunmakta, yeni kuşak bunları müziğiyle birlikte ezberlemekteydi. Sümer destanlarındaki başlıca kahramanlar arasında, Enmerkar, Lugalbanda ve Gılgamış gibi krallık yapmış olabilecek adlar da bulunur. Nitekim Uruk Hanedam'nın kralları arasında da adları geçen bu üç kahramandan Gılgamış, hem bir kral hem de koruyucu bir ilah olarak kabul edilirdi.

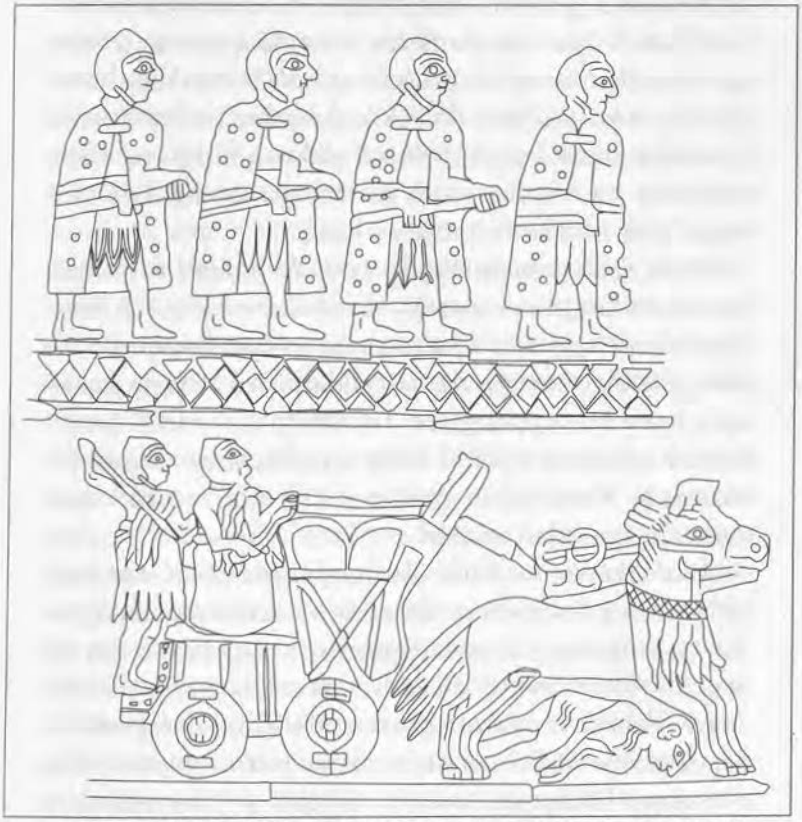
Gılgamış hakkında yazılmış birbirinden bağımsız beş ayrı şiirsel anlatı, ikinci binyılın ilk yarısına tarihlenir: *Gılgamış ve Agga*, Gılgamış'ın Kiş kralı Agga'ya karşı giriştiği başarılı isyanın öyküsüdür; *Gılgamış ve Huvava* (Gılgamış ve Sedir Ormanı), Gılgamış ve Enkidu'nun Sedir Ormanı'nın muhafızı canavar Huvava'yı yenmelerini; *Gılgamış ve Gökyüzü Boğası* adlı üçüncü anlatı, aynı ikilinin İnanna'nın üzerlerine gönderdiği Gökyüzü Boğasını öldürmelerini konu eder. Son iki anlatı ise *Gılgamış'ın Ölümü* ve *Gılgamış, Enkidu ve Ölüler Diyarı* başlıklarını taşır.

Öyküleriu hem yazılı hem de sözlü bir biçimde Sümerlerden sonra Akkad, Babil, Assur ve diğer toplumlarda da tekrarlandığı bilinmektedir. En eksiksiz kopyası, 7. yüzyılda Yeni Assur kralı Aşurbanipal'in Ninive kentinde kurdurduğu kütüphanede saklanan 12 tabletle günümüze ulaşmıştır. Bu yeni versiyonda bazı tanrı ve kahramanların adları değişmiş olmakla birlikte, ana kurgu aynen korunmuştur.

Destanın başında, üçte ikisi tanrı ve üçte biri insan olan Gılgamış'ın Uruk'un kurucu kralı olduğu belirtilir. Onun aşırılıklarını dengelemek için gök tanrısı An (Anu), öncele-

ri vahşi hayvanlar arasında yaşayan Enkidu'yu yaratır. Enkidu kralla karşılaşmak için Uruk'a gider.

İkinci tablette Gılgamış ile Enkidu arasında yapılan müsabaka betimlenir. Gılgamış bu karşılaşmanın galibidir. An-

"Ur Standardı" olarak bilinen, olasılıkla kral mezarına hediye olarak konulan bir müzik aletinin, 47 X 20 cm. boyutlarındaki gövdesi olan eserin bir yüzünde savaşa gidiş, diğer yüzünde ise savaştan dönüş ve başarının kutlanması temaları işlenmiştir. Betimlenen sahneler, deniz kabukları ve lapis lazuli gibi taşların ziftle tutturulması tekniğiyle yapılmıştır. Savaşa gidiş sahnesinde yer alan, yaban eşeklerinin çektiği savaş arabası betimi ve altındaki ölü düşman askeri kompozisyonu, Mezopotamya sanatında yaygın bir biçimde benimsenmiş, av ve savaş sahnelerinde Yeni Assur döneminin sonuna dek benzer biçimde yinelenmiştir. İkinci binyıldan itibaren eşeklerin yerini ehlileştirilen atlar almış, araba daha estetik bir görünüme kavuşmuş, ancak kompozisyonun ana çizgileri aynen korunmuştur. Erken Hanedanlar dönemi III (2600-2350).

cak rakibinin gücü ve direnci, onun saygısını kazanır ve böylece uzun süreli bir dostluğun temeli atılmış olur.

Üçüncü ve dördüncü tabletlerde yoldaşlar, Humbaba (Sümerce Huvava) tarafından korunan uzak bir yerdeki Sedir Ormanı'na giderler. Tabletlerin bir bölümü kırık olmakla birlikte, Gılgamış'ın Humbaba'yı yendikten sonra şehrine geri döndüğü anlaşılmaktadır. Sonraki bölümlerde Uruk kentinin tanrıçası İştar (İnanna), Gılgamış'a evlenmelerini teklif eder ancak bu teklifi kabul edilmez. Gılgamış, öfkeli tanrıçanın bu olaydan sonra üzerine gönderdiği Gökyüzü Boğası'nı da öldürerek ününe ün katar.

Yedinci tablette anlatıldığına göre de Enkidu rüyasında, tanrıların (Anu, Ea ve Şamaş), Humbaba ve Gökyüzü Boğası'nı öldürdükleri için kendisi ya da yoldaşı Gılgamış'ın ölmesi gerektiği konusunda tartıştıklarını ve sonuçta kendisinde karar kılındığını görür. Tanrıların bu kararına üzülen Enkidu hastalanır ve ölür. Sekizinci tablette ise Gılgamış'ın ölen dostu Enkidu için tuttuğu yas ve düzenlenen cenaze töreninin ayrıntıları anlatılır.

Tufan hikâyesi ise dokuzuncu-onbirinci tabletlerde konu edilir. Dostu Enkidu'nun ölmesine ve kendi ölümlülüğüne üzülen Gılgamış, ölümsüzlüğün sırrını öğrenmek için Utnapiştim'in (Sümerce Ziusudra, Tevrat'ta Nuh) yurduna doğru tehlikeli bir yolculuğa çıkar. Hedefine vardığında Utnapiştim ona Tufan'dan kaçışının ve sonsuz yaşama sahip oluşunun hikâyesini anlatır. Gılgamış Utnapiştim'den ölümsüzlüğün sırrı yerine, gençliğini geri kazandıracak bir bitkinin yetiştiği yeri öğrenir. Gılgamış bitkiyi bulur ancak rahatlamak için yüzdüğü sırada kıyıda bıraktığı bitkiyi bir yılana kaptırır. Yılan hızla uzaklaşırken eski derisini bırakır ve gençleşir. Gılgamış mitosunun bu bölümünde anlatılan Tufan, daha eski Sümerce versiyonlarda bağımsız bir destan niteliğindedir.

Sümerlere ait olan ve üçte bir bölümü sağlam olarak günümüze ulaşmış bir tabletten okunabilen Tufan Mitosu, Önasya'nın en iyi bilinen ve tek tanrılı dinlerde benzer biçimde tekrarlanan olayını anlatır. Bitkilerin, hayvanların ve insanların yaratılışı, krallığın gökten indirilişi ile başlayan destan, tanrıların insanları cezalandırmak için Tufan kararı almaları ile sürer. Bu karardan hoşlanmayan bazı tanrılar, kutsal kitaplarda adı anılan Nuh'un karşılığı olan dindar Ziusudra'ya durumu anlatırlar. Dev bir geminin yapılmasından, her hayvan türünden bir çiftin ve kendisine inanan iyi insanların gemiye bindirilmesinden sonra Tufan gerçekleşir. Yeryüzü yedi gün yedi gece boyunca suların altına gömülür. Sonra güneş tanrısı Utu (Akkadca Şamaş) görünür ve yeryüzünü aydınlatır. Ziusudra onun önünde eğilir ve kurbanlar sunar. Ziusudra bundan sonra ölümsüz olarak, ilahi cennet Dilmun'a götürülür.

Buradaki anlatının kaynağının, Erken Hanedanlar dönemi başlarında özellikle Güney Mezopotamya'nın alüvyonlarla kaplı düzlüklerinde kurulmuş kentleri etkileyen, Fırat ve Dicle taşkınları olduğu genel olarak kabul edilir. Arkeolojik kazılar, taşkınların tek dönemle sınırlı olmadığını, beşinci binyıldan ikinci binyıla kadar söz konusu nehir sularının yüksek olmayan yerleşmeleri etkilediğini ve buralara büyük zararlar verdiğini gösteren birçok izi belgelemiştir. Woolley'in Ur kentinde bulduğu izler bunlardan yalnızca biriydi.

Aşurbanipal'in kütüphanesindeki Gılgamış mitosunu anlatan tabletlerin sonuncusu olan on ikincisi, Gılgamış'a İştar tarafından verilen bazı nesnelerin kaybedilişi, yaşam sonrası zor koşulları ve Enkidu'nun ruhunun özlemi gibi, hikâyeyle doğrudan bağlantılı olmayan birtakım alt bölümleri içerir.

SAMİ TOPLUMLARININ MEZOPOTAMYA'YA GELİŞİ

Akkadlar (2350-2150)

Bir önceki bölümde, Akkad olarak adlandırılan bazı Sami kökenli toplulukların Erken Sümer Hanedanları döneminde yavaş yavaş Güney Mezopotamya'ya sızmaya başladığından söz etmiştik. Yeni grupların gelişi buradaki uygarlığın tarihsel seyrinde bir kesintiye yol açmamış; tersine Akkadlar, egemen bir güç haline gelinceye kadar Sümer kent kültürünü özümsemiş ve kendi katkılarıyla birlikte bu kültürün sonraki toplumlara aktarılmasında önemli rol oynamışlardır. Kültürel süreklilik bağlamında, çiviyazısını benimseyerek kendi dillerine adapte etmiş olmaları önemlidir. Akkadlar resmi devlet işleri ve dini ayinlerde Sümerceyi kullanmayı sürdürmüşler; böylece geleneksel kültür, oluşturulmuş olan kurumlarla birlikte varlığını korumuştur. Okuma yazmanın öğretildiği dini okullar bunların başında gelir. Yaklaşık olarak 1500 yıl sonra, 7. yüzyılda bile Yeni Assur kralı Aşurbanipal'in kütüphanesinde Sümer dini ve edebi metinlerini kopyalama çalışmalarının sürdürülmesi, gele-

neksel anlayışın Mezopotamya'da ne denli etkili olduğunu gösterir.

Akkadların anavatanları ve Mezopotamya'ya geliş tarihleri konusunda kesin verilerden yoksunuz. Erken Hanedanlar devri boyunca yazılı belgelerde adlarına rastlanmasına karşın bunların ülkeye zorla girdiği konusunda bir bilgi yoktur. Yüzlerce yıl boyunca gruplar halinde, Suriye'nin Mezopotamya'ya yakın kesimlerinden gelip güneyin bereketli ve zengin kentlerine yerleştikleri anlaşılmaktadır. Sami kökenli toplumlar Mezopotamya'nın kuzeyine doğru etkili ve yoğun biçimde yayılarak, Mari ve Assur gibi kentlerde zamanla nüfusun çoğunluğunu oluşturmuşlardır. Akkad adı 2350 yıllarına doğru hem Sami kökenli toplumları ifade etmek hem de Hit-Samarra hattı ile Nippur arasında kalan bölgeyi tanımlamak için kullanılmaktaydı.

Büyük fatihler: Sargon ve Naram-Sin

Akkad Krallığı, Mezopotamya uygarlıkları arasında ikinci ve birinci binyılda önemli rol oynayan Assur ve Babil gibi Sami kökenli krallıkların öncüsüdür. Akkadca ise Assurca ve Babilce gibi lehçeleri de kapsayan dilin adıdır. Yaklaşık 200 yıl kadar tarih sahnesinde kalan devletin krallarından özellikle ikisi bu süreçte oldukça önemli rol oynamıştır: Sargon (2334-2279) ve Naram-Sin (2254-2218).

Sülalenin kurucusu ve ilk kralı olan Sargon'un (Akkadca Şarru-kin) geçmişi biraz mitolojiktir. Sepet içinde nehre bırakılan çocuk motifli hikâyelerin ilk örneği, onun yaşam öyküsünü anlatır. Bir köylü tarafından büyütülen öksüz Sargon, Kiş Kralı Ur-Zababa'nın sarayında iş bulmuş ve kısa zamanda yükselerek vezir olmuştur. Kesin olmamakla birlikte, bir saray ayaklanmasıyla tahtı ele geçirdiği anlaşılmaktadır. "Kiş Kralı" unvanını alan Sargon bununla yetin-

Akkad kralı Naram-Sin'in döküm tekniğiyle yapılmış maskı. Sümerlerde bazı heykeller sakalsız ve saçsız yapılmaktayken, Sami kökenli Akkad, Babil ve Assur gibi krallıklarda krallar her zaman, erkeklik sembolü olarak kabul edilen sakalları ve saçlarıyla birlikte gösterilirdi.

memiş ve kısa zamanda adını ölümsüzleştirecek bir dizi eyleme girişmiştir. Yazılı belgelere göre, Kiş veya Babil yakınlarında Agade adlı bir başkent kurmuş; kendisi için bir saray ve tanrıları için de büyük tapınaklar inşa ettirmiştir. Agade, günümüze kadar harabeleri bulunamamış, yalnızca yazıtlarda adı geçen, gizemli krali kentlerden biri olarak bilinir. Sargon krallığını ilan edip başkentini kurduktan sonra, 56 yıllık uzun saltanatı boyunca kayıtlara geçen en az 34 savaş yapmıştır. Savaşlarının sırası bilinmemektedir. Sargon'un Kiş kentinden sonra güneydeki Sümer kent devletlerini de ele geçirmeye başladığı anlaşılmaktadır. Lugalzagesi'nin yönetimindeki Uruk'un zaptı bu sürecin en

önemli gelişmelerinden biridir. Çoğu gösteriş ve övünme amacıyla kaydedilen yazılı belgeler, onun "Aşağı Deniz"e (Basra Körfezi) kadar tüm Sümer ülkesini kontrol altına aldığını belirtir.

Sargon, Sümer ülkesinden sonra, uzun seferlere uygun savaş gereçleriyle donattığı ordusuyla güç gösterilerini ve fetih girişimlerini başlattı. Bir yazıtında "her gün 5400 insan önünde yemek yerdi" biçiminde anlatılan olay, onun düzenli ordusuna işaret ediyor olabilir. Akkad kralı seferlerini başlıca iki yönde sürdürdü: Doğuda Elam ülkesi ilk hedefiydi; birçok kent zapt edildikten sonra, bölge Akkad ülkesinin vasalı (vergi ödeyen, bağlı) konumuna getirildi. Susa ise bir eyalet haline dönüştürüldü. İkinci hedef Kuzey Suriye'ydi. Akkad orduları Fırat boyunca ilerleyerek Mari (Tel Hariri) ve Halep'in güneyindeki Ebla (Tel Mardih) gibi iki krallığı denetim altına aldı. Yazılı belgeler Sargon'un bu seferleriyle Sedir Ormanları ve Gümüş Dağlarına ulaştığını belirtir. Güney Mezopotamya'da büyük kentlerin değerli kereste ihtiyacının Amanos Dağlarından karşılandığı bilinmektedir. Kentlerin gelişmesi için önemli olduğu anlaşılan bu kaynakların Erken Hanedanlar döneminde Gılgamış tarafından da ziyaret edildiğine değinmiştik. Bu seferi Sargon'a hem Toroslardaki gümüş madenlerine hem de Amanosların değerli sedir ormanlarına ulaşma olanağı sağlamıştır.

Sargon dönemi olaylarını anlatan belgelerin bir bölümü, Akkad Krallığı'nın sınırları dışında bulunmuş ve sonraki dönemlerde yapılmış kopyalardır. "Savaşın Kralı" (*Şar tamhari*) olarak adlandırılan ve Mısır'da el-Amarna'da, Orta Anadolu'da Kültepe ve Boğazköy'de (Hattuşa) ele geçen bu tür belgeler, bu efsanevi kralın Amanos Dağlarını aşıp Anadolu içlerine girdiğini hatta Akdeniz'de Kıbrıs (Alaşia) ve Girit'e kadar ulaştığını aktarır. Bu kayıtların gerçeği ne denli yansıttığını bilememekteyiz. Arkeolojik olarak belgelene-

mese de yazıtlara göre Sargon, Tuz Gölü'nün güneyindeki Puruşhanda (Acemhöyük) adlı kentte oturan Akkadlı tüccarların yardım istemesi üzerine, Orta Anadolu'ya ordusuyla sefer yapan ilk kraldır.

Akkad ordularının merkezden oldukça uzak bölgelere sefer yapabilme becerisine sahip olduğunu kabul etsek bile buraları uzun süre kontrol altında tutabilecekleri düşünülemez. Nitekim Sargon'un yaşlılığına ilişkin kayıtlar yalnızca uzak bölgelerin değil, Agade çevresindeki kentlerin bile isyan ettiğini anlatır. Sargon bu başkaldırıları bastırdığını ileri sürer; ancak yerine geçen oğlu Rimuş (2278-2270) enerjisinin büyük bölümünü ülkedeki düzen ve istikrarı sağlamaya harcamıştır. Kuzey Suriye'deki Tel Brak'ta bir yazıtta adının geçmesi, ayrıca "Yukarı ve Aşağı Deniz"e (Akdeniz'den Basra Körfezi'ne) kadar tüm ülkeyi bir arada tuttuğunu iddia etmesi bu çabalarının bir sonucudur. Rimuş'un kısa saltanatı, kardeşi Maniştuşu'nun da katıldığı bir saray entrikasıyla son bulmuştur. Maniştuşu'nun iktidarı süresinde de ülkedeki istikrar tam olarak sağlanamamakla birlikte, Akkad ordularının Elam ve kuzeydeki Assur üzerine başarılı seferler düzenlediği anlaşılmaktadır. Maniştuşu bir yazıtında Ninive'de tanrıça İştar için bir tapınak yaptırdığını, bir diğerinde ise Aşağı Deniz'i gemilerle geçtikten sonra kendisine karşı koyan 32 kralı yendiğini bildirir.

Maniştuşu'dan sonra Sargon'un torunu Naram-Sin (2254-2218) kral oldu. Onun uzun saltanatı da dedesininki gibi bir dizi başarılı askeri eylemle geçmiştir. Bunlardan bir kısmı kendi betimlemeleriyle bezenmiş anıtlarda anlatılır. Bu anıtlar Akkad sanatının kendine özgü, yeni unsurlar içeren bakışını da gösteren örneklerdir. Naram-Sin'in hedefinin, dedesinin ele geçirmiş olduğu alanları da kapsayan geniş bir bölgeyi denetlemek olduğu anlaşılmaktadır. Fırat üzerinden ilerleyerek Halep yakınındaki Ebla'ya yeniden

Diyarbakır'ın doğusundaki Pir Hüseyin höyüğünde bulunan Akkad kralı Naram-Sin steli. Kral, Sümer heykellerinde olduğu gibi sağ omuzu açıkta bırakan bir giysi içinde gösterilmiştir. Yukarı Dicle bölgesi, Akkad ve Assur kralları için stratejik bir bölgeydi. Mezopotamya'ya hayat veren iki nehirden biri olan Dicle'nin kaynak bölgesinin bu krallıklar için kutsal bir anlam taşıdığı anlaşılmaktadır. Naram-Sin'den çok sonra Orta Assur krallarından I. Tiglat-pileser, Yeni Assur krallarından II. Aşurnasirpal, III. Şalmaneser ve II. Sargon bu bölgede kabartmalar yaptırmış veya steller diktirmişlerdir.

saldırmış ve burada bulunan Sami kökenli güçlü bir krallığı yıktığını ileri sürmüştür. Arkeolojik kazılar da kentin Akkad döneminde tahrip edildiğine ilişkin bulgular vermiştir. Akkad orduları, Naram-Sin önderliğinde Güneydoğu Anadolu bölgesine de ulaşmıştır. Diyarbakır yakınındaki Pir Hüseyin adlı eski yerleşmede, buraya yapılan seferin başarısını kutlamak için dikilen stel, günümüzde İstanbul Eski Şark Eserleri Müzesi'nde sergilenmektedir. Naram-Sin dönemini anlatan bazı yazıtlar, onun da dedesi gibi Anadolu içlerine kadar ilerlediğine değinir. Bu tür övgü yazıtlarının satır aralarında, gerçek seferlerin yansımalarının olduğu varsayılsa bile, söz konusu eylemlerin kısa süreli sindirme ve ganimet elde etmekten öte kalıcı bir yanlarının olduğunu kabul etmek olanaksızdır. Aynı bölgelerin hem Sargon hem de Naram-Sin tarafından tekrar tekrar fethedilmesine ilişkin kayıtlar bu değerlendirmeyi doğrular.

Naram-Sin'in Kuzey Mezopotamya'da gerçekleştirdiği eylemlerin işareti olan bazı kanıtlar günümüze de ulaşmıştır. Birinci binyılda Yeni Assur Krallığı'nın başkenti olan Ninive'de bulunmuş, son derece güzel işçilikli, dökûm tekniğinde yapılmış tunçtan bir baş ve tunç bir heykelin yazıtlı kaidesi bunlar arasında sayılabilir. Tel Brak kentinde bulunan, çevresi surlarla kuşatılmış bir yönetim binası, bölgedeki Akkad etkisini kalıcı kılma çabasına yöneliktir; sarayın tuğlaları üzerinde Naram-Sin damgaları bulunmaktadır. Nuzi tabletleri arasında Akkadca yazılı olanların da bulunması bu olguyu destekler. Benzer biçimde İran'da da Akkadca resmi işlerde kullanılmaya başlanmıştır. Naram-Sin'in ünlü dikili taşı da İran sınırındaki Lullubi adlı bir kabileye karşı kazanılan bir zaferin anısına Babil yakınındaki Sippar'da dikilmiştir. Naram-Sin'den bin yıl kadar sonra Elam kralı tarafından Susa'ya götürülmüş olan bu eser, şimdi Louvre Müzesi'nde sergilenmektedir.

Naram-Sin, Zagroslarda yaşayan Lullubi adlı kabileye karşı kazandığı zaferi, Sippar kentinde diktirdiği bu anıtla ölümsüzleştirdi. Stelde tanrı-kral imajını sergileyen Naram-Sin ön plandadır. Kral, düşman askerleri'nin üzerine basarak dağlara tırmanmaktadır. Başındaki boynuzlu başlık, Mezopotamya sanatında yalnızca tanrı heykel ve kabartmalarında görülür. Anıt, Elam kralı tarafından Iran'daki Susa kentine götürülmüş ve üzerindeki özgün yazıt silinerek yerine sağ üstte görülen yazıt kazınmıştır. Fransız arkeologlar tarafından da halen sergilendiği Louvre Müzesi'ne taşınmıştır.

Naram-Sin'in son yılları ve onun yerine tahta geçen oğlu Şar-kali-şarri'nin egemenlik dönemi Akkadlar için sonun başlangıcı anlamına gelen karışıklıklara tanık olmuştur. Kuzey bölgelerinde sağlanan istikrar ve denetim bozulmuş, seferlerle sindirilen Lullubilerin komşuları Gutiler güneye doğru hareketlenmişlerdir. Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'da Hurrilerin yeni bir güç olarak sahneye çıktıklarına değinmiştik. Şar-kali-şarri dönemi yazıtları, bir Batı Sami grubu olan Amurruların da ilk kez bu dönemde Kuzey Suriye'de etkin bir konuma geldiklerini açıklar. Akkad dönemi sonrasına ait bazı şiirsel anlatılarda, devletin sonu ve başkent Agade'nin düşüşünün gerekçesi Naram-Sin'in kutsal kent Nippur'u ve Enlil'in tapınağı Ekur'u yağmalayarak, ganimeti gemilerle başkentine taşımasına bağlanır. Anlatıya göre tanrılar bu olaydan sonra Akkadları cezalandırmak için üzerlerine Gutileri göndermiştir. Anlaşıldığı kadarıyla Naram-Sin sonrasında iktidara gelen krallar zamanında, ülkenin farklı yerlerinde çıkan isyanlar ekonomik dengeleri bozmuş, Gutilerinki de dahil olmak üzere gerçekleşen göç hareketleri de buna eklenince Agade yıkılmış, Akkad Devleti yavaş yavaş tarih sahnesinden silinmiştir.

Agade'deki Guti egemenliği dönemine ilişkin son derece az bulgu ve bilgi vardır. Bunların da Mezopotamya'ya gelen diğer istilacı halklar gibi, buradaki köklü kültürün gölgesinde kaldıkları anlaşılmaktadır. Yazılı belgelerin yokluğu nedeniyle karanlıkta kalan bu dönemde, Lagaş (Al Hiba) kenti bağımsızlığını korumayı başarmış, tapınaklarını ve sulama sistemlerini onarmıştır. Ur Baba, ardılı Gudea ve oğlu Ur-Ningirsu bu sürecin başarılı kralları dır. Gudea bir saray ve heykel okulunda, güneyden Magan'dan getirilen oldukça sert diyorit taşlardan yaptırdığı heykelleriyle ölümsüzleşmiştir. Lagaş kralının Elam üzerine bir sefer yaptığına ilişkin kayıtlara da rastlanılmıştır. Yarım yüzyılı aşkın bir süreyi kapsayan bu dö-

nem, 2112 yıllarında Ur kentinin tarih sahnesinde öne çıkmasıyla sona ermiştir. Ur kenti liderliğinde yaşanan Sümerlerin son parlak dönemi, III. Ur Sülalesi'nin adıyla anılır.

Devlet anlayışı ve yenilikler

Akkad egemenliği Mezopotamya'da yeni bir devlet modelini ve yeni bir kral tipini geliştirmiştir. Önceki dönemlerde kentlerin zenginleşmesinde, uzak ve zengin bölgelerde büyük tüccar aileleri tarafından kurulan ticaret kolonilerinin önemli payları vardı. Akkad döneminde de ticaret yaşamının sürdüğüne ilişkin yazılı veriler elimizdedir. Ancak bu dönemde krallar güçlü ve hareketli ordularıyla başkentten oldukça uzak, denetim altında tutulması olanaksız bölgelere üst üste seferler gerçekleştirmişler; başkentin ihtiyacı olan hammaddeyi ve zenginliği daha kısa yoldan elde etmek amacıyla yeni bir geleneği başlatmışlardır. Nitekim Kuzey Suriye ve hatta Anadolu içlerine, hem Sargon hem de torunu Naram-Sin'in seferler yapmış olması, gerçek amacın denetim değil, ganimet ve belki de buradaki halklardan vergi almak olduğunu gösterir. Bu yeni anlayış, sonraları özellikle Yeni Assur krallarının övünerek anlattıkları, yıllık sefer yapma geleneğinin öncüsü olarak yorumlanabilir.

Akkad krallarından Naram-Sin, yeni yönetim anlayışına koşut olarak, "Agade'nin Kralı" unvanının yanı sıra, "Dört Bir Yanın Hükümdarı" ve "Evrenin Kralı" gibi unvanlar kullanmış; adının başına tanrı isimlerini belirtmek için konulan bir işaret ekletmiş ve stelinde kendisini, yalnızca ilahi varlıklara özgü bir simge olan çift boynuzlu bir başlıkla betimletmiştir. Bu yaklaşım, bir yanıyla Erken Hanedanlar döneminden tanıdığımız Lugalbanda ve Gılgamış gibi yarı tanrı kralları, bir yanıyla da sonraki kralların benimsediği, tanrı adına bütün dünyayı yönetmek gibi yeni bir anlayışı yansıtır.

Akkad krallarının, Sümer krallarından farklı olarak çok uzak bölgelere seferler düzenlemiş olmaları, kurdukları devletin bir imparatorluk olarak değerlendirilmesine yol açmıştır. Akkadlarla birlikte sınırları belirlenmiş kent devleti modelinden, "bütün dünyayı" yönetmeye aday bir imparatorluk düşüncesine geçildiğini veya bu düşüncenin temellerinin atıldığını söyleyebiliriz. Ancak Yeni Assur veya Pers döneminde olduğu gibi, imparatorluk topraklarına katıldığı iddia edilen bölgelerin düzenli ve organize olmuş eyaletler biçiminde yönetildiğine işaret eden veriler zayıftır. Yalnızca Elam bölgesine gösterilen yoğun ilgi ve burada Akkadca'nın resmi işlerde kullanılmaya başlanması bu yöndeki yaklaşımın izlerini taşır. Agade'nin düşüşünden sonra güneydeki Sümer kentlerinde yönetimin yeniden eski sahiplerine geçmesi, ancak yönetim anlayışının yine Akkad modelinde oluşturulması, değişen dünya düzeninin göstergesidir.

Akkadların getirdiği yeniliklerden biri de yazılı belgelerde kullanılan tarihleme sistemidir. Bu yeni sistemde her bir yıl, bir önceki yıl meydana gelen önemli bir olayın adıyla anılıyordu. Örneğin, Sargon'un Mari kentini yıkması bir sonraki yılın adı olmuştur. Bu sistem Babil ve çevresinde 1500 yıllarına kadar geçerliliğini korudu. Bu bağlamda, krallıkta yaşanan ve önemli görülen olayları öğrenme şansı doğmuştur. III. Ur Sülalesi döneminden itibaren de yıllara yüksek dereceli bir memurun adı verilmiş ve bunların listesi tutulmuştur (Eponym listeleri). Ancak bu listelerde büyük eksiklikler vardır. Ikinci binyılda kullanılan bir diğer tarihleme yönteminde ise yıllar, kralın tahta çıkışını esas alarak, filan kralın ikinci, üçüncü yılı biçiminde sıralanır. Akkad öncesinde de kullanılan bu sistem Mezopotamya'da Hellenistik döneme kadar uygulanmıştır.

III. UR SÜLALESİ (YENİ SÜMER DEVLETİ: 2112-2000)

Güney Mezopotamya'da Sümerlerin kurduğu, köklü gelenekleri bulunan kent devletleri üzerindeki Akkad egemenliği, Şar-kali-şarri'nin ölümüyle birlikte sona erer. Önce Lagaş kenti kral Gudea önderliğinde bağımsızlığını kazanır. Birçok Sümer kenti gibi Uruk da Sami kökenli yöneticisinden kurtularak kral Utu-hegal (2123-2122) yönetiminde bu sürece katılmıştır. III. Ur Sülalesi ise Utu-hegal'in Ur kentine yönetici (ensi) olarak tayin ettiği Ur-Nammu tarafından kurulmuştur. Ur-Nammu (2112-2095) kentin yönetimini ele geçirdikten sonra Sümer ve Akkad mirasını devralarak, bölgenin tek egemeni olma çabasına girişmiş, bu amacı doğrultusunda da "Sümer ve Akkad ülkelerinin kralı" unvanını kullanmaya başlamıştır. Ur-Nammu'dan sonra tahta çıkan Şulgi (2094-2047) zamanında bu unvanlara "Dört Bir Yanın Kralı" (Evrenin Kralı) da eklenmiştir. III. Ur Sülalesi veya "Sümer Rönesansı" gibi adlarla anılan bu yeni dönem, siyasal gelişmeler, inşa faaliyetleri, toplumsal reformlar ve devletin kayıt altına alınması gibi başlıklar altında değerlendirilebilecek bir dizi gelişmeye sahne olmuştur.

Siyasal gelişmeler

III. Ur Sülalesi, kurucusu Ur-Nammu ve onu izleyen yaklaşık yüz yıllık bir dönemin sonunda Mezopotamya'nın en büyük siyasal gücü konumuna ulaşmıştır. Bu döneme ait olan yazıtlar, fethedilen bölgeler ve alınan ganimetlerden fazla söz etmez. Ancak az olmakla birlikte bazı yazılı belgelerden, Ur-Nammu'nun Akkad modelini benimseyerek bölgesinde tek egemen güç olmak amacıyla fetihler yaptığı anlaşılmaktadır. Doğuda Elam ülkesi ve kuzeyde Assur kenti üzerinde merkezi yönetimin kontrolü sağlanmıştır. Kuzeybatıda Akdeniz'e ulaşan Fırat yolu üzerindeki Mari, Tuttul, Ebla ve Akdeniz kıyısındaki Biblos gibi kentlerle de siyasi ilişkiler kurulmuştur. Yazılı belgelerde, ele geçirilen bölgelere tayin edilen valilerin güçlenip isyan etmelerini önlemek amacıyla bazı önlemler alındığı belirtilir. Sık sık yapılan tayinler ve yöneticilerin belli bir askeri güce sahip olmalarının engellenmesi bu önlemlerin başlıcalarıydı.

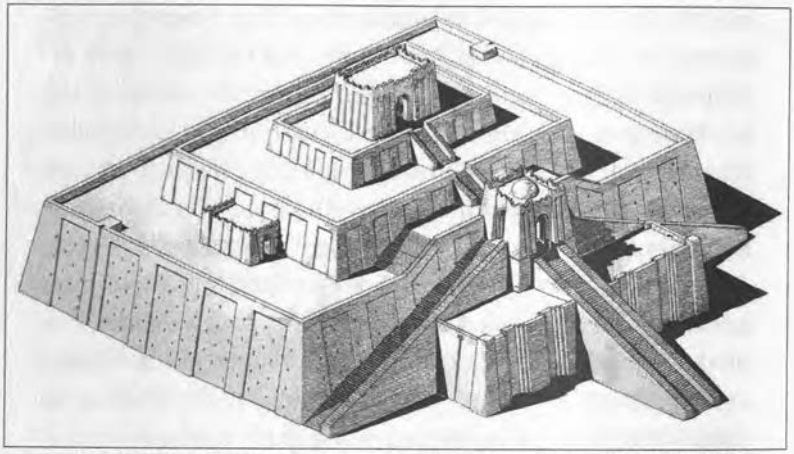
Dönemin en büyük krallarından biri olan Şulgi (2094-2047) zamanında da yayılma ve egemenlik politikası benzer biçimde sürdürülmüştür. Şulgi, Akkad kralı Naram-Sin gibi kutsal bir kişilik olarak kabul edilmiş, adına tapınaklar yapılmış ve Sümer edebiyatında onun için ilahiler yazılmıştır. Bu dönemin en dikkat çekici yanı, Sümer ülkesindeki ekonomik canlanma ve olağanüstü büyüklükteki inşa programlarıdır.

III. Ur Sülalesi, Şulgi'den sonra yerine geçen Amar-Sin ve Şu-Sin gibi krallar döneminde de varlığını korumuş, Eşnunna (Tel Asmar) kenti başta olmak üzere inşa programlarını sürdürmüştür. Ancak bu dönemin sonlarında, Suriye'den Amurruların göçü, doğudan da Elam akınları devleti zayıflatmış ve sülalenin yönetimi son bulmuştur. Elam akınları sonrasında devletin merkezi olan Ur kenti yıkılmış, tapınaklar tahrip edilmiş, tanrı heykelleri İran'a götürül-

müştür. Bu olay siyasal anlamda bir dönüm noktasını oluşturmuş ve Mezopotamya'daki Sümer egemenliğini sona erdirmiştir. Bölgeye yeni gelenlerden Amurrular, Babil ve kuzey kesimindeki kentlere yerleşerek yerli halkla karışmışlar. Elamlar ise Zagroslar boyunca geriye dönmüşlerdir. Ancak Eşnunna'ya Mezopotamya'da kendi çıkarlarını koruyacak bir yönetici bırakmışlardır. İkinci binyılda da farklı kökenden gelen sülalelerin yönettiği Sümer kentleri güçlü birer krallık merkezi olmak adına mücadele etmekteydiler. Sümerler siyasal sahneden çekilmiş olsa da gerçekleştirdikleri anıtsal mimari eserler ve yarattıkları kültürleri, binlerce yıl daha Mezopotamya toplumlarıyla birlikte yaşamıştır.

İnşa faaliyetleri

III. Ur Sülalesi döneminde gerçekleştirilen büyük inşa projeleri Güney Mezopotamya'daki birçok kentin çehresini değiştirmiştir. Ur-Nammu ve Şulgi gibi büyük krallar enerjilerini ve elde ettikleri birikimi bu tür faaliyetlerde kullanmışlardır. Ur kentindeki ziggurat bunun en iyi örneklerinden biridir. Zigguratlar, tapınakların yükseltilmiş alanlara kurulması geleneğinin bu dönemde aldığı son biçimi temsil eder. Ur-Namınu yalnızca zigguratların yapımıyla yetinmemiş, kenti, bütünüyle yeniden planlayarak, büyük kamu binaları ve altyapı sistemleriyle donatmıştır. Ayrıca bütün bu anıtsal binalar ayrı bir duvar içine alınmıştır. Ur kentinde Ay tanrısına adanmış, duvarlarla çevrili alanda ziggurat, tapınak ambarı, konutlar ve dini saray gibi yapılar bulunmaktaydı. Ur kentinde olduğu kadar, kralın taç giyme töreninin yapıldığı kutsal Nippur ve diğer birçok kentte de büyük saraylar ve tapınaklar yapılmış, eski Sümer tapmaklarının büyük bölümü onarılmıştı. Bu yapım faaliyetleri Ur-Nammu'nun oğlu Şulgi zamanında da sürmüş, Ur'daki zig-

Ur zigguratı günümüze en sağlam durumda ulaşan anıtsal yapılardan biridir. III. Ur Sülalesi öncesinde, binlerce yıl boyunca, bir öncekinin yıkıntıları üzerine kurulan tapınaklar, III. Ur Sülalesi'nin ilk kralı Ur-Nammu döneminde model alınan biçimine dönüşmüştür. Resimde Ur zigguratının, kentteki kazıları yürüten Woolley tarafından gerçekleştirilen rekonstrüksiyonu görülmektedir. Kademeli bir biçimde yükselen zigguratın tepesinde bir tapınak yer alır.

gurat olasılıkla bu dönemde ancak bitirilebilmişti. Şulgi'nin oğullarından Şu-Sin döneminde ise bölgeye sızmaya başlayan Batı Sami kökenli Amurrulara karşı, Fırat ve Dicle nehirleri arasına büyük bir duvar yapılmış; dördüncü krallık yılına da "Amurru duvarının yapıldığı yıl" adı verilmiştir.

Toplumsal reformlar ve devletin kayıt altına alınması

Mezopotamya'da reform çabalarının yazılı belgelere yansıması Lagaş kralı Entemena ve Urukagina dönemlerine uzanır. Bu ilk belgelerde daha çok borç affı gibi konular işlenmiştir. Dünyada bilinen ilk yasa koyucu kral Ur-Nammu'dur. Lagaş'ta bulunan bir grup belgeden anlaşıldığına göre, davalara kral, ensi veya hakimler tarafından bakılıyordu. Anlaşmaya uymama, miras ve mal bölüşümü gibi davalar yaygındı. Sümerlerde Hammurabi yasalarındaki "göze

göz, dişe diş" veya "kısasa kısas" olarak tanımlanan ağır cezaların verildiğine ilişkin bir kayıt yoktur. Bu dönemde daha çok maddi karşılığı olan cezalar verilmekteydi.

III. Ur Sülalesi döneminde devlet bürokrasisinin temel görevi kayıt tutmaktı. Yapılan bütün işler yazıyla tespit edilirdi. Çoğu resmi belgede, Sümercenin yeniden kullanılmaya başlamasına rağmen Akkadcadan da vazgeçilmedi. Bu dönemde okuma yazma ve kayıt sistemi oldukça geliştirildi. Girsu (Tello), Umma ve Nippur yakınındaki Puzriş-Dagan (Drehem) gibi kentlerde tutulmuş belgeler oldukça ayrıntılı bir içeriğe sahiptir. Devletin gelir ve giderleri kayıt altına alınmıştı. Gelirlerin büyük bölümünü canlı hayvan alımı ve dağıtımı oluşturmaktaydı. Tarlalarda ve değirmenlerde çalışan, hasat toplayan, dokuma yapan, kamış kesen, kanal kazan, teknelere mal yükleyen ve tekneleri çeken insanların sayısı titizlikle tutulmuş ve bunlara yapılan ödemeler belirtilmiştir. Ödemeler genellikle, bira, ekmek, yağ, soğan ve balık gibi yiyecek maddeleri karşılığında yapılıyordu. Denizaşırı ülkelerle veya nehir yoluyla ulaşılan uzak bölgelerle yapılan ticaret de devletin kontrolü ve izniyle, kayıtlara geçirilmesi koşuluyla gerçekleşirdi.

YENİ GÖÇLER VE KENT DEVLETLERİ (2000-1600)

Güney Mezopotamya'da önce Akkad ve arkasından da III. Ur Sülalesi döneminde oluşturulmaya çalışılan imparatorluk düşüncesi kalıcı olamamıştır. Bölgedeki büyük kentlerin geleneksel yapısı bozulmamış, yalnızca kent yönetimleri hanedanlar arasında el değiştirmiş veya dışarıdan gelip çoğunlukla bu yapıya adapte olan yeni bir hanedanın kontrolüne geçmiştir. Sümerlerin geliştirdiği bu kent devleti modelinde her kent baştanrısı, tapınakları, sarayları, surları ve yönetici hanedanı gibi kendine özgü yanlarıyla tanınırdı ve bunları güçlü kılmak için diğerleriyle rekabet ederdi. Kentler, çevrelerindeki çöllerle birbirlerinden ayrılıyordu.

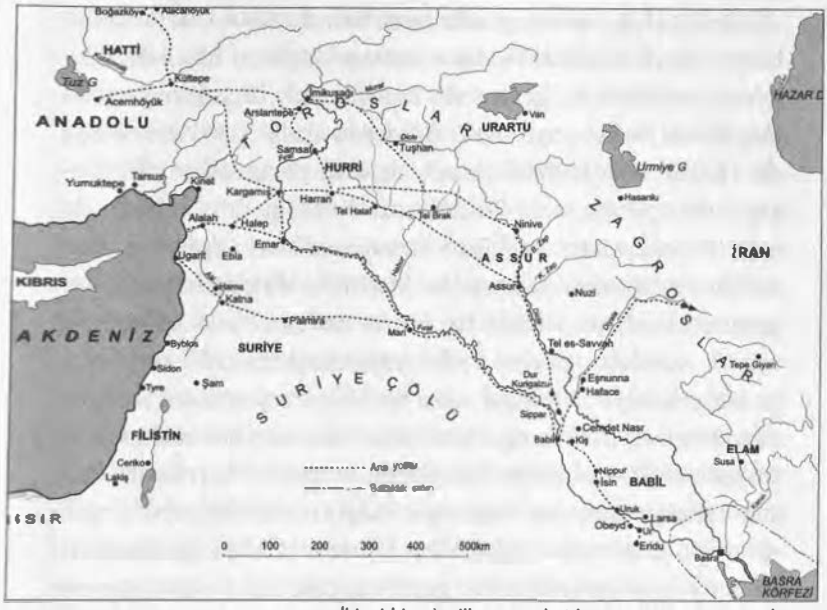
III. Ur Sülalesi'nin yıkılışı, Mezopotamya'da birçok açıdan yeni bir sürecin başlangıcına işaret eder. Güneyde Sümerlerin önderliğinde gelişen uygarlık ve büyük kentlerin bu doğrultudaki rekabeti, önce çok parçalı bir yapıya dönüşmüş, ardından da kuzeydeki merkezlere kaymıştır. Güneyde, din ve kültür merkezi olarak Babil, kuzeyde de güçlü bir devlet merkezi konumu kazanan Assur, ikinci ve birinci binyılda bu iki bölgenin temsilcileri olarak ön plana çıkmıştır.

İkinci binyılın ilk yarısına damgasını vuran Hammurabi önderliğindeki Babil'den önce, Güney Mezopotamya'da İsin ve Larsa kentleri siyasi üstünlük ve bölgenin mirası için mücadeleye başlamıştı. Ancak bu bölgede Uruk, Kiş ve Sippar gibi kentlerin de kendi kralları vardı. Fırat üzerindeki Mari, Dicle havzasındaki Eşnunna ve Assur kentleri de adlarından söz ettirecek kadar önemli gelişmelere sahne olmuştur. Kent devletlerinin güneydoğudaki komşusu Elam ise zaman zaman Güney Mezopotamya'ya doğru genişleyerek bu tabloya katılmıştır. Mezopotamya için vazgeçilmez hammadde kaynağı ihtiyacını karşılayan Anadolu ve güneydeki körfez bölgeleriyle ticari ilişkiler güçlenerek sürmüştür. Mezopotamya'da III. Ur Sülalesi sonrasındaki süreç, Hammurabi'nin kurduğu Eski Babil Sülalesi'nin yıkılışıyla son bulmuştur (1595). Bu dönemde kuzeyden Hurriler, batıdan da Amurrular olmak üzere bazı yeni halklar da kendi özgün kimlikleriyle Mezopotamya uygarlık haritasına katılmışlardır.

Hurriler

Hurriler, Mezopotamya çevresine o döneme dek gelenlerden farklı özelliklere sahip ilginç toplumlardan biridir. Konuştukları dil Sami veya Hint-Avrupa kökenli dillerle benzerlik gösterınemekteydi. Hurrice, ilk bölümde de değindiğimiz gibi birinci binyılda Doğu Anadolu'da bir devlet kuran Urartuların diliyle akrabaydı. Bu diller günümüzde Kuzeydoğu Kafkasya'da konuşulan bazı dillerle benzerlik gösterir.

Hurri tarihi iki ayrı bölümde incelenir: İlki kuruluş sürecini de kapsayan küçük devletler dönemi; ikincisi ise sonraki bölümlerde ele alacağımız, ikinci binyıl ortalarında Mitanni kökenli yöneticilerin önderliğinde kurdukları güçlü devlet dönemidir.

İkinci binyılın ilk yarısında Mezopotamya ve çevresi.

Akkad kralı Naram-Sin dönemi yazıtlarından anlaşıldığı kadarıyla, Hurriler Mezopotamya çevresine üçüncü binyıl sonlarında gelmişlerdi. İlk Tunç Çağı'nda Doğu Anadolu, Orta Fırat Havzası ve güneyde Filistin'e kadar yayılmış olan Erken Transkafkasya kültürünün bu toplumla ilişkili olduğu ileri sürülmüştür. Akkad krallarının ilgisi Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'ya yöneldiği sıralarda, Hurriler bazı küçük kent devletlerini denetleyebilecek kadar güçlenmişlerdi. Bu kentlerden biri de modern Kerkük yakınlarında bulunan Gasur'du. Adı bilinen en erken yöneticilerinden biri Nagarlı (Tel Brak) Talpuş-atili'dir. Üçüncü binyıl sonlarında yaşayan diğer krallar ise Urkeş (Tel Mozan) ve Nagar kralı Atal-şen'di.

Yazıtlarda Hurri adları taşıyan kralların etkinlikleri konusunda fazla bilgi yoktur. Ancak Hurri kökenli kralların yönetimindeki kentlerin konumları, bu toplumun yoğun ola-

rak bulunduğu alanı göstermesi bakımından önem taşır. İkinci binyıl başlarında Hurri nüfusu doğuya, Assur Krallığı'nın merkezi bölgesini de kapsayacak biçimde Zagros Dağlarına kadar yayılmıştı. Bölgenin ünlü kenti Ninive'yi de Tiş-atal adlı Hurri kökenli bir kral yönetmekteydi. Kuzey Mezopotamya'da Eski Assur Krallığı döneminde de (19-18. yüzyıllar) varlığını koruyan Hurri toplumu, Assur'un zayıflamasıyla yeniden küçük krallıklar halinde organize olmuştur. Batıda ise Hurri nüfuzu Fırat havzasını aşarak Anadolu içlerine kadar yaygınlaşmıştır. Kuzey Suriye bölgesinde, 18. yüzyıl sonu ile 16. yüzyıl arasına tarihlenen Mari ve Alalah arşivlerindeki bazı yazıtlar onların bu bölgelerdeki varlığının kanıtlarını sergiler. Hurrilerin Güney Mezopotamya'ya doğru göç edip etmedikleri açık değildir. Göç etmemiş olsalar bile, III. Ur Sülalesi döneminde kuzeydeki Hurrilerden ele geçirilen çok sayıda esir güneye götürülerek Sümer kentlerine yerleştirilmişti.

Hurriler ikinci binyıl boyunca Mezopotamya ile Anadolu arasındaki ilişkilerde aracı rolü oynamışlar; başta inanç sistemleri olmak üzere, kültürleri bölge toplumları üzerinde belirgin izler bırakmıştır. Siyasal büyük bir güç oluşturmaları ise ikinci binyılın ikinci yarısında Mitanni kökenli krallar önderliğinde gerçekleşmiştir.

Amurrular

Amurrular, Aramiler ve İbraniler gibi Batı Sami kökenli toplumlardan biridir. Üçüncü binyıl sonlarında Suriye'den hareketlenerek Fırat üzerinden kabileler halinde Mezopotamya'ya gelmişlerdir. Sümerce'de MAR.TU (batı), Akkadca'da Amurrum olarak adlandırılan bu toplum, literatürde İbranice biçiminden dönüştürülen Amoritler olarak da anılır. Göçebe yaşam biçimleri nedeniyle, yazılı belgelerde

abartılı bir biçimde "tanrıya ibadet etmeyen", "ölülerini gömmeyen" ve "buğdayı tanımayan" insanlar olarak tanımlanmışlardır. III. Ur Sülalesi döneminde, bu halkın güneydeki kentlere göç etmesini engellemek amacıyla kral Şu-Şin büyük bir duvar yaptırmış ve bu etkinlik o yılın (2034) adını oluşturmuştur. Ancak bu tür önlemler onların Mezopotamya kentlerine sızmalarını engelleyememiştir. Akkadcaya akraba olan bir dil konuşmaları ve aileleriyle gruplar halinde göçmeleri, kentlere sızarak yerleşik kültürle kaynaşmalarına zemin hazırlamış olmalıdır.

Amurruların anavatanları olan bozkırlarda ya da göç ettikleri büyük kentlerde varlıklarını gösterecek tanımlanabilir arkeolojik kalıntılar yoktur. Bu durum onların büyük oranda hayvancılığa dayalı hareketli yaşam biçimlerinden kaynaklanır. Mezopotamya tarihindeki izleri daha çok adları aracılığıyla izlenebilmektedir. Babilli Hammurabi gibi, ikinci binyıl boyunca pek çok kentte kralların Amurru kökenli isimler taşıması, buralara yerleşenlerin yaşam biçimlerini değiştirerek bölgeye adapte olduklarını gösterir. Ancak kırsal alanda kalanlar geleneksel göçebe yaşam biçimini uzun süre korumuşlardır.

Kentlere yerleşen Amurrular, Akkadca çiviyazısını dillerine adapte ederek kullanmışlar, köklü Mezopotamya kültürünü özümseyerek bu bölgenin bir parçası olmuşlardı. Sümer kökenli bazı kültürel ve mitolojik unsurların tek tanrılı dinlere aktarılmasında da bu toplumun payı olduğu öngörülür. Eski Ahit'te anlatıldığına göre Güney Mezopotamya'da yerleşmiş bir grup göçmen Amurrulu, olasılıkla ikinci binyıl başlarında, İbrahim Peygamber önderliğinde Doğu Akdeniz kıyısındaki Kenan ülkesine ve oradan da Mısır'a ulaşmıştır. İbrahim Peygamber'in göçü ile sembolize edilen bu olay, Amurru toplumunun kültürel ilişkilerde oynadığı role ve tek tanrılı bir dinin tarihsel köklerine işaret ediyor olmalıdır.

İsin-Larsa krallıkları

İsin (Bahriyat), Bağdat'ın 200 km. kadar güneydoğusunda, Fırat ve Dicle nehirlerinin arasındaki bölgede yer alır. Kent, kurulduğu dönemde nehir vadilerine daha yakın olduğu için, sulama ve taşımacılık gibi avantajlara sahipti. İsin Sülalesi'nin ve aynı adı taşıyan krallığın kurucusu, III. Ur Sülalesi döneminde Mari'de yüksek rütbeli bir görevde bulunmuş olan İşbi-Erra'dır (2017-1985). İşbi-Erra krallığını ilan ettikten sonra Nippur, Uruk ve Eridu gibi kentler üzerinde de hak iddia etmiştir. Ur Sülalesi ve Sümer krallıklarının mirasına sahip olma isteğiyle de Ur'daki Elam garnizonunu uzaklaştırarak kenti onarmıştır. Oğlu Şu-İlişu (1984-1975) ise Elam krallarının Ur'dan götürdükleri ay tanrısı Nanna'nın heykelini geri getirmiş ve miras üzerindeki hak iddiasını güçlendirmiştir. İsin kentinin bölgede yaklaşık yüz yıl kadar süren baskın pozisyonu Eski Assur kralı İşme-Dagan döneminde de sürmüştür.

İsin kralları kendilerini yalnızca İsin'in değil Ur, Sümer ve Akkad'ın kralı olarak da ilan etmişler ve Sami kökenli bu krallar Sümer kültürüne sahip çıkmışlardır. Onlar da Ur kralları Şulgi ve Amar-Sin gibi kutsanmışlar; resmi işlerde de onlar gibi Sümerce kullanmayı sürdürmüşlerdir. Bu dönemde kutsal kent Nippur'daki kütüphanede büyük bir Sümer edebi yazıt koleksiyonu oluşturulmuştur.

İsin kentinin önderliğinde ülkede sağlanan düzen, Basra Körfezi üzerinden güney bölgelerle yapılan ticareti artırmıştı. Gemilerle yapılan ticaret Dilmun, Magan (Umman) ve Meluhha bölgelerini kapsamaktaydı. Aynı dönemde, kuzeyde Dicle üzerindeki Assur ile Orta Anadolu arasında yoğun biçimde işleyen bir ticaret ağı da kurulmuştu.

Sosyal alanda gerçekleştirilen reform ve düzenlemeler konusunda ise İsin kralı Lipit-İştar'ın (1934-1924) yazdır-

dığı kanunlar aydınlatıcıdır. Bu kanunlar genellikle veraset, miras, kiralama ve köle edinme gibi konuları kapsamaktadır.

Güney Mezopotamya'da İsin kentinin sağlamaya çalıştığı istikrar ortamı, Gungunum'un (1932-1906) Larsa kenti kralı olmasıyla bozulur. Larsa (Tel Senkereh), güneyde Ur ile Uruk arasında yer almaktadır. İsin kentinde olduğu gibi burada da ikinci binyıl başlarından itibaren yönetici bir sülalenin varlığı bilinmektedir. Geçmişi Obeyd dönemine kadar uzanan kent, 19. yüzyılda Amurru kökenli kralların yönetiminde ön plana çıkmıştır. Gungunum krallığını ilan eder etmez İsin Krallığı'na savaş açmış, prestijli kentlerden Ur ve Uruk'un yanı sıra İran'daki Susa kentini de ele geçirmiştir. Larsa'nın Sümer ve Akkad mirası üzerinde hak iddia etmesi diğer kentlerdeki kargaşa ve karışıklığı artırmış; İsin'de krallık tahtını gasp yoluyla yeni bir sülale ele geçirmiştir. Bu gelişmelerin ardından Güney Mezopotamya'da denetimi elde tutmak isteyen bu iki kent üstünlük mücadelesine girişmiştir. Bu nedenle Mezopotamya tarihinde ikinci binyılın başları İsin-Larsa dönemi olarak da adlandırılmıştır. Kuzeyde Eşnunna, Mari ve Assur'un gelişmesine yol açan bu süreç Hammurabi'nin iktidarına kadar sürmüştür.

Eşnunna

Eşnunna (Tel Asmar), Bağdat'ın 81 km. kuzeydoğusunda, Dicle'nin büyük kollarından biri olan Diyala Nehri'nin doğusunda yer alan önemli kentlerden biridir. Burası, Yukarı Mezopotamya'dan Elam'a ulaşan anayolu denetleyen stratejik bir noktadır. Kent güneydoğuda İran, kuzeyde Sami ve Hurri kökenli toplumlar, güneyde de Sümer-Akkad kültür bölgeleriyle bağlantılıydı; bu nedenle kentin siyasal tarihi bu etkiler ışığında şekillenmişti. Geçmişi Obeyd dönemine

kadar gitmekle birlikte Eşnunna üçüncü ve ikinci binyılda önemli bir konuma ulaşmıştır.

III. Ur Sülalesi ve İsin-Larsa kentlerinin egemenlik için mücadele ettikleri dönemde Eşnunna'da güçlü sülale veya sülalelerin bağımlı-yönetici pozisyonunda hüküm sürdükleri anlaşılmaktadır. III. Ur Sülalesi sonrasında, Babil kralı Hammurabi'nin fethine kadar (1763) kenti yöneten 16 kral adı bilinir. Sami veya Elam kökenli adlar taşıyan bu kralların iktidarda kalış tarihleri ve eylemleri konusunda fazla bir bilgi yoktur. Üçüncü binyıl sonlarında tanrılaştırılmış Ur kralları dışında Şu-Sin için Eşnunna'da tapınak yaptıran Ituriya adlı bir yöneticinin bağımsızlığını ilan eden ilk kral olduğu anlaşılmaktadır. Kent devletlerinin mücadelesi içerisinde zaman zaman bağımsızlığını kazanan Eşnunna, zaman zaman da Elam etkisinde kalmıştır. Bölgedeki Amurru göçerlerinin de desteğini alan Eşnunna kralları, Diyala Vadisi'ni, bir diğer önemli kent olan Tutub'u (Haface) ve kuzeyde Assur ülkesine kadar olan Kuzey Mezopotamya'yı fethetme girişiminde bulunmuşlardır.

Eşnunna'nın doğudan İran üzerinden gelip, Diyala Vadisi üzerinden batıya giden ticaret yolunu denetleyen konumu, özellikle kalay ticaretinin yoğunlaştığı ikinci binyılda kente önemli bir gelir kaynağı sağlamıştır. Eşnunna söz konusu dönemde büyümüş ve gelişmiştir. Kentte, Erken Hanedanlar dönemi boyunca üst üste yapılan tapınakların kalıntıları, Mezopotamya'da bu dönemin kronolojisinin oluşturulmasında temel alınan verileri sunmuştur. Eşnunna'da bulunmuş olan birbirlerine benzeyen bir grup heykel, ikinci binyılın önemli sanat eserleri arasındadır. Akkad dönemine ait Kuzey Sarayı ise en dikkat çekici resmi yapılardan biridir. Bu sarayın plan anlayışının merkezinde yer alan geniş dörtgen avlusu ve buna bitişik dikdörtgen taht odası, yaklaşık bin yıl sonra Yeni Assur saraylarında da karşımıza çıkar.

Eski Assur Krallığı

Assur (Kalat Şergat) kenti, Büyük ve Küçük Zap ırmaklarının Dicle ile birleştikleri kesimde, Dicle Nehri'nin batı kıyısında yer alır. Kent, Eski Assur Krallığı döneminde önemli bir ticaret ve kült merkezi olmuş; 7. yüzyıla kadar da bu özelliğini korumuştur. Ülke ve kent adını baştanrı Assur'dan almıştı. Bu nedenle Assur'un başkent olarak uygun konumda olmadığını düşünerek daha kuzeyde yeni büyük merkezler kuran krallar bile burada gömülmek istemişlerdir. Zagros Dağlarının doğusundan elde edilen kalay ve güneydeki Babil ülkesinden sağlanan tekstil ürünleri, başta Orta Anadolu olmak üzere ihtiyaç duyulan bölgelere Assurlu tüccarlar tarafından bu merkezden pazarlanıyordu. Assur'un ikinci binyıl başlarında ticarette oynadığı rol hem kendi siyasal pozisyonunu hem de Anadolu'nun gelişim çizgisini köklü bir biçimde değiştirmiştir. Assur Devleti bu dönemden sonra, Mezopotamya uygarlıkları arasında kuzeyin güçlü temsilcisi olarak öne çıkmıştır. Anadolu ise bu ticaret aracılığıyla hem Mezopotamya'nın lüks tüketim mallarıyla hem de Assurlu tüccarların tuttukları kayıtlar aracılığıyla ilk kez yazıyla tanışmıştır.

Assur ülkesinde yaşayan toplumlar arasında, Akkad göçlerinden sonra kuzeye yerleşen Assurlular, batı Sami grubundan Amurrular ve kuzeybatıdan gelen Hurriler bulunmaktaydı. Eski Assur döneminde adından söz ettiren sülalelerin kökeni tam olarak bilinmemekle birlikte, kral isimlerinden hareketle önce Amurrulu, sonrasında da Akkad kökenli Assurluların yönetimi ele geçirdiği anlaşılmaktadır. Hurriler ise Assur'un zayıfladığı dönemlerde ülkeye egemen olmuşlardır.

Kral listelerine göre, ikinci binyılın ilk yarısında Assur'da kırkın üzerinde kral hüküm sürmüştür. Bunlardan yalnızca

birkaçının iktidarda kalış tarihleri ve etkinlikleri konusunda doğru bilgilere sahibiz. Assur tarihi çok genel bir değerlendirmeyle üç başlık altında incelenir: İkinci binyılın ilk yarısı "Eski Assur", ikinci yarısı "Orta Assur", 1000-612 yılları ise "Yeni Assur" olarak adlandırılır.

Kuzey Mezopotamya'da Eski Assur Krallığı'nın siyasal olarak söz sahibi olması, I. Şamşi-Adad (1813-1781) döneminde, bölgenin Eşnunna Krallığı'nın baskısından kurtulmasıyla başlar. Krallık yılları belli olmamakla birlikte, listelerde Şamşi-Adad öncesinde I. Erişum, İkunum, I. Sargon (Şarru-kin), II. Puzur-Assur, Naram-Sin ve II. Erişum adlı altı kralın adı geçer. Daha önce söz ettiğimiz gibi, bu dönemin en önemli gelişmesi, 1920 yıllarında başlayarak 1750 yıllarına kadar süren Anadolu kervan ticaretidir.

Şamşi-Adad, iktidarı süresinde artan ticari ilişkiler ve gelişen ekonomik yapıya paralel olarak, siyasal nüfuz alanını da genişleterek Assur'u kısa zamanda bölgede tek büyük güç konumuna getirmiştir. Batıya doğru yaptığı seferlerle Yukarı Habur bölgesini denetim altına almıştır. Bu dönemde Mari Krallığı da Fırat üzerindeki stratejik konumundan güç alarak etki alanını aynı yönde genişletmekteydi. Şamşi-Adad, kendisiyle rakip konuma yükselen Mari'yi ele geçirmiş ve böylece batıda Fırat'ın kollarından Balih Irmağı, doğuda Zagroslar, güneyde de Babilonya tarafından çevrelenen geniş bir alana egemen olmuştur. Sonuç olarak İran üzerinden gelip batıya, Akdeniz kıyılarına ve Anadolu'ya kadar ulaşan ticaret, bütünüyle Assur'un denetimi altına girmiştir.

Şamşi-Adad kendisine Assur'un kuzeybatısında, Yukarı Habur bölgesinde Şubat Enlil (Tel Leilan) adlı yeni bir kent kurarak buraya yerleşmiş; oğullarından İşme-Dagan'ı Assur yakınlarında olduğu anlaşılan Ekallatum'a, Yaşmah-Adad'ı ise Mari'ye yönetici olarak atamıştır. Yazıtlara geçen önemli

faaliyetlerinden biri de kuzeydeki Ninive kentinde beş yüzyıl önce yapılmış olan İştar Tapınağı'nı onarmasıdır.

Assur'un bölgede egemen bir güç olmasıyla yazılı belgelerin tarihlenmesinde Akkadca *limmu* (Grekçe *eponym*) olarak adlandırılan bir sistem uygulanmaya başlanmıştır. Bu sistem daha önce III. Ur Sülalesi döneminde de bilinmekteydi. Güneyde Babil ülkesinde önemli olayları bir sonraki yılın adı olarak kabul eden bir tarihleme yönteminin uygulandığını belirtmiştik. Eski Assur döneminde uygulanmaya başlayan sistemde, her yıl seçilen bir yüksek devlet görevlisi *limmu* olarak tayin edilir; görevli olduğu yıl onun adıyla anılırdı. Kentlerde görevli *limmular* bir listede alt alta yazılarak kayıt altına alınırdı. Geçmiş yıllardan söz edilirken *'filanın limmu senesinde'* biçiminde tarih düşülüyordu. Erken dönemler için *limmuların* görevlerini ve tam listesini bilememekteyiz.

Assur-Anadolu ticareti

Assur ile Anadolu arasında, 1920-1750 yılları arasında gerçekleşen örgütlü ticaret, Erişum ile İşme-Dagan arasındaki yedi kralın egemenlik dönemini kapsar. Ticaret Şamşi-Adad öncesinde 30-40 yıl süreyle bir kesintiye uğramış, ancak bu dönemde yeniden canlandırılmıştır. Ticaretin Anadolu'da oluşturduğu en büyük merkez Kayseri yakınlarındaki Kültepe (Kaniş/Neşa) idi. Burada, Assurlu tüccarların evleri ve dükkânlarını da içine alan büyük bir pazar yeri (karum) oluşturulmuştu. Sistemin işleyişi ve çıkan problemlerin çözümü yerel beylerin sorumluluğundaydı. Kültepe Aşağı Şehir'de bir yangının ayırdığı iki tabakada (II ve Ib) kazılarla ortaya çıkarılan Assur kökenli çeşitli eşyalar ve 20 bine yakın çiviyazılı tablet ise bu sürecin en zengin koleksiyonunu oluşturur.

Ticaret büyük oranda tüccar aileler tarafından yürütülmekteydi. Anlaşıldığı kadarıyla merkezi Assur Devleti bu ticaret ilişkilerini doğrudan yönetmemekte, bir şekilde denetleyip vergi almaktaydı. Assurlu tüccarlar genellikle Babil'den aldıkları veya kendi tezgâhlarında dokuttukları tekstil ürünleriyle, *annakum* olarak adlandırılan kalay ticareti yapıyorlardı. Kalay, Afganistan ve İran üzerinden gelmekteydi. Ayrıca değerli taş ve takı gibi lüks tüketim eşyaları da pazarlanmakta, karşılık olarak ise çoğunlukla altın ve gümüş alınmaktaydı. Bütün bu mallar yaklaşık 800 km. uzaklıktaki Kaniş'e eşeklere yüklenerek götürülüyor ve oradan diğer merkezlere dağıtılıyordu. Günde ortalama 25-30 km. yol alan kervanlar, birseferi (gidiş-dönüş) yaklaşık iki ayda tamamlıyorlardı. Yazıtlarda pazaryeri (*karum*) ve konaklama yeri (*wabartum*) olarak anılan yaklaşık 50 kadar ad bulunmaktadır. Ancak bunlardan yalnızca Orta Anadolu bölgesinde bulunan Boğazköy (Hattuşa), Alişar, Acemhöyük (Buruşhattum/Puruşhanda), Karahöyük gibi, kazılarla gün ışığına çıkarılanlar bilinir.

Kervanlar daha çok, giriş bölümünde söz ettiğimiz kuzey yolunu ve bu yolun kollarını kullanmaktaydılar. Assur'dan başlayan anayol, Yukarı Habur bölgesinden geçtikten sonra batıya dönmekte, Şanlıurfa/Harran üzerinden geçerek Kargamış ve Birecik yakınında Fırat'ı aşmaktaydı. Buradan kuzeydoğu yönünde ilerleyerek Gaziantep-Kahramanmaraş yoluyla Torosları aşmakta ve Kültepe'ye varmaktaydı. Bir diğer yol Mardin-Diyarbakır üzerinden geçerek Torosları Ergani-Maden Geçidi'nden aşmakta, Elazığ-Malatya hattını izleyerek aynı noktaya ulaşmaktaydı.

Assur Devleti'nin ticaretteki dolaylı rolü bu uzun kervan yolunun güvenli hale getirilmesiydi. Bu da büyük olasılıkla, yerel krallıklarla yapılan antlaşmalarla sağlanıyordu. Kervanlar için konaklama ve güvenli yolculuğun sağlanması karşılığında ticaretten yerel egemenlere de pay verilmekte-

di. Anadolu'da bu dönemde henüz büyük bir merkezi devlet yoktu. Mezopotamya'dan gelen mallara, zengin yerel krallık merkezleri veya anayollar üzerindeki büyük kentler rağbet gösteriyordu. Bu ticaretin iki yüz yıla yakın sürdürülebilmiş olması, başta can güvenliği olmak üzere konaklama, vergilendirme ve pazarlama gibi konularda belli standartlara sahip gelişmiş bir sistemin kurulduğunu gösterir. "Koloni Çağı" olarak adlandırılan bu süreçte Assurlular yalnızca Orta Anadolu'daki büyük pazar yerlerinde yoğunlaşmamışlardı. Elazığ'da Fırat'ın geçiş noktası üzerindeki İmikuşağı adlı höyükte oturanların, neredeyse tümüyle Mezopotamya çevresinde bu dönemde yaygın olan Habur türü çanak çömlek kullandıklarının belirlenmesi, ticaret yolları boyunca Assurluların yaşadıkları küçük kolonilerin kurulmuş olabileceği düşüncesini doğrular. Yazılı belgelerde, daha az vergi vermek için tüccarların bazı hilelere başvurduğu ve bazen daha ıssız yolları kullandıkları da kaydedilmiştir.

Bu yaygın ticaret ağının neden ve nasıl son bulduğu konusundaki veriler eksiktir. Anadolu'daki pazaryerleri bu dönemin sonunda genellikle bir yangınla tahrip olmuştur. Mezopotamya'da ise Şamşi-Adad sonrası Assur'un zayıfladığı, buna karşılık önce Mari ve arkasından da Hammurabi önderliğindeki Babil Krallığı'nın yeni egemen güç olarak tarih sahnesine çıktığı görülür.

Mari

Mari (Tel Hariri), Güney Mezopotamya'dan Doğu Akdeniz yönünde Fırat boyunca ilerleyen ana ticaret yolu üzerinde, Suriye topraklarında yer alır. Kent, şimdiye kadar söz ettiğimiz Güney Mezopotamya'nın bereketli topraklarında kurulmuş diğer kentlerden farklı olarak, büyük oranda çöl koşullarının etkisi altındadır.

Mari, Erken Hanedanlar dönemi başlarından (üçüncü binyıl başı) 1757 yılındaki Hammurabi istilasına kadar Mezopotamya tarihinde siyasal ve özellikle de ekonomik bakımdan önemli bir merkez konumundaydı. Güneyin zengin kentleri ile Akdeniz ve Anadolu arasında zaman zaman artan ticaret ilişkilerinden elde edilen vergilerle oldukça zenginleşmişti.

Erken Hanedanlar döneminde Mari, güneydeki Sümer bölgesi ile sıkı kültürel bağlar kurmuştu ve Sümer kral listelerinde buradaki yönetici sülale de anılmıştı. İnşa edilen tapınaklar ve özellikle de bu döneme ait heykel okulunun ürünleri, kenti ayrıcalıklı bir konuma taşımıştı. Akkad döneminde Naram-Sin'in seferleri sonucunda tahrip olan kent, önce *şakkanakku* olarak adlandırılan yerel yöneticilerin/kralların önderliğinde güçlenmiş, arkasından 18. yüzyılda bir krallık merkezi haline dönüşmüştür.

Mari'yi ikinci binyıl başlarında Sami kökenli Amurrulu krallar yönetmekteydi. Assur kralı Şamşi-Adad, krallığının en parlak döneminde Mari'yi de ele geçirmiş ve buradaki Yakdun-Lim adlı kralın yerine kendi oğullarından Yaşmah-Adad'ı atamıştı. Ancak kısa süre sonra eski kralın oğlu Zimri-Lim (1779-1757) yönetimi ele geçirmiş ve Mari bu dönemde en parlak sürecini yaşamıştır. Kentte bulunan 20 binin üzerindeki Akkadca çiviyazılı tabletin büyük bölümü ve alt katında 260'dan fazla odası olan, iki katlı görkemli saray bu son döneme aittir.

Yazılı belgelerden anlaşıldığına göre, Zimri-Lim komşularından birçok büyük krallıkla diplomatik bağlantı kurmuştu. Batıdaki Yamhad (Halep civarı), Alalah (Tel Açana) ve Katna (El-Meşrefe) gibi Suriye devletleriyle de ilişkilerinde önemli bir sorun yaşamamıştır. Güneydoğuda ise Eşnunna, Babil ve Elam ile geçici müttefiklik esasına dayalı bir siyaset yürütmekteydi. Mari, Fırat üzerinden güneydeki kentlere

sallarla yapılan hammadde ticaretinden büyük miktarlarda bir gelir de elde etmekteydi. Ayrıca karayolu ticaretinin de önemli duraklarından biriydi ve buraya Orta Anadolu'daki Kaniş (Kültepe) ile güneyde, körfez üzerindeki Dilmun'dan bile mal geliyordu.

Eski Babil Krallığı'nın yükselişi, Mezopotamya'daki diğer birçok krallıkta olduğu gibi Mari'de de yönetici sülalenin sonunu hazırlamıştır. Hammurabi, krallığının 35. yılında Mari'ye saldırmış ve kentteki sivil yapıları, sarayı ve tapınakları yerle bir etmiştir. Bu ani saldırıyla bütün bir döneme ilişkin zengin birikim, kül ve toprak yığınları altına gömülmüş ve 19. yüzyılda Fransızların yürüttüğü arkeolojik kazılara kadar da bu şekilde korunmuştur.

Kral Hammurabi ve Eski Babil Krallığı

Babil, III. Ur Sülalesi'nin sona ermesinden sonra ikinci binyılın ilk yarısında adı anılmaya başlayan krallık merkezlerinden biridir. Kent, Sümer nüfusunun yoğun olduğu kesimin biraz kuzeyinde, Sami topluluklarının yoğunlaştığı Kiş ve Agade kentlerinin bulunduğu bölgede yer alır. Burada yönetimi elinde tutan Eski Babil Sülalesi de Amurru kökenlidir. Babil esas ününü, bu sülalenin 6. kralı olan Hammurabi'ye borçludur. Bu döneme kadar silik kalan kent, Hammurabi ile birlikte Sümer ve Akkad mirasına sahip olmuş ve bütün bölgeye adını vermiştir.

Eski Babil Sülalesi'nin ilk kralları üzerine fazla bilgi yoktur. Bunların Mezopotamya'da gelişen siyasal olaylarda da fazla etkin olmadıkları anlaşılmaktadır. Yukarıda da değindiğimiz gibi önce güneydeki İsin-Larsa kentleri ve Elam, ardından kuzeydeki Eşnunna, Assur ve Mari krallıkları üstünlük elde etmek için bir savaşım içine girmiş ve bölgesel güç haline gelmişlerdi. Az sayıdaki kısa yazıttan anlaşıldığı

kadarıyla, Hammurabi'ye dek, Eski Babil Sülalesi kralları daha çok kenti korumak amacıyla surlar inşa etmiş, ekonomik canlanmayı sağlamak için kanallar açtırmakla meşgul olmuşlardı. Yalnızca Sumulael adlı kralın Kiş kentine saldırdığına ilişkin kayıtlar kentin bölgede üstünlük yarışına girdiğine işaret eder.

Hammurabi (1792-1750) kral olduğunda Mezopotamya'daki çok parçalı politik yapı sürmekteydi. Güneyde Larsa kralı Rim-Sin, kuzeydoğuda Eşnunna, kuzeyde Assur kralı Şamşi-Adad ve kuzeybatıda Marili Zimri-Lim etkin bir konuma sahipti. Mezopotamya, bir yandan güçlü bölgesel krallıkların siyasal anlamda üstünlük mücadelesine sahne olurken, bir yandan da istikrar arayışı içindeydi. Hammurabi'nin ilk yıllarında, Şamşi-Adad önderliğindeki Assur'un Babil üzerinde siyasal anlamda etkili olduğu anlaşılmaktadır. Onun ölümünden sonra Assur yavaş yavaş etkinliğini yitirmiş, bundan yararlanarak güçlenen Zimri-Lim önderliğindeki Mari, Babil ile ittifaka girerek uzun yıllar konumunu korumuştur. Bu dönemde krallıklar ortak çıkarları için anlaşmalar yapmakta, yardımlaşmakta ve bölgeler arası ticarete olanak tanıyan güvenli bir ortam oluşturmaya çalışmaktaydılar. Nitekim bu anlayışın ürünü olarak, kuzeyde Orta Anadolu kervan ticareti yoğun bir biçimde sürmekte, güneyde de Elam ve Basra Körfezi üzerinden ticaret yapılabilmekteydi.

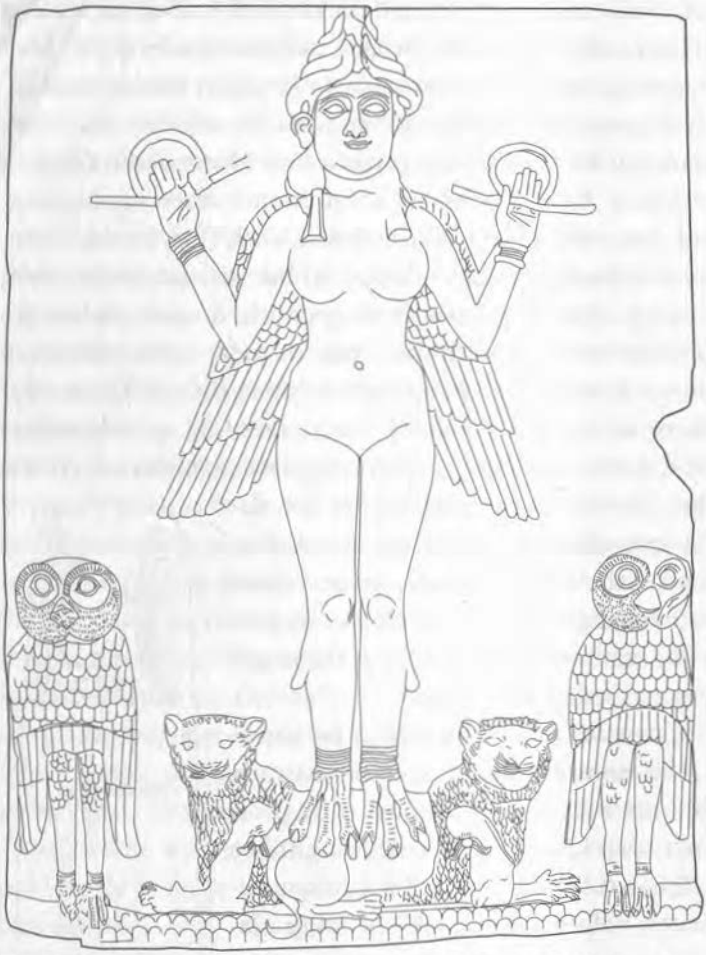
Hammurabi'nin egemenliğinin ilk 30 yılı boyunca bu güçler dengesini altüst edecek önemli bir çıkış yaptığı görülmez. Bu uzun dönemde, Babil'de kullanılan yıl adlarından yalnızca 3 tanesi yapılan seferlerle ilgilidir. Bunların da yakındaki Eşnunna Krallığı'na bağlı bazı kentlere yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Hammurabi bu seferlerden biri için Mari kralının yardımını istemiş ve bunun üzerine Marili Zimri-Lim, 11. yılında Hammurabi'nin yapacağı sefere des-

tek olmak amacıyla, Suriye'deki Yamhad Krallığı'ndan aldığı 30 bin kişilik bir askeri birliği kendisine göndermiştir. Mari mektuplarında bu tür yardımların karşılıklı olduğu anlatılır. Krallığının 30. yılından itibaren askeri seferlere hız veren Hammurabi, kısa sürede gücünü tüm Mezopotamya'da göstermiştir. Babil Krallığı'na karşı önemli direnç noktalarından biri, eski Sümer ülkesindeki Larsalı Rim-Sin idi. Hammurabi krallığının 30. yılında, 40 bin kişi tarafından savunulduğu belirtilen Larsa'yı ele geçirmiş ve eyalet haline dönüştürmüştür. Hammurabi yazıtlarında, Güney Mezopotamya üzerinde hak iddiasında bulunan birleşik Elam ordularını da yenmekle övünür. Hammurabi 32. yılında kuzeydeki Eşnunna, Assur ve Guti bölgelerine yönelmiştir. Yıl adları, 38. yılında Eşnunna'nın bir kez daha yağmalanarak yıkıldığına işaret eder. Gerçekte Assur ülkesinin de ne ölçüde fethedildiği veya bu seferlerin sadece yıllık ganimet elde etmekten öteye geçip geçmediği açık değildir.

Çiviyazılı mektuplar bütün bu süreçte Hammurabi ile Zimri-Lim arasında bir tür müttefiklik ilişkisi olduğunu ima eden ipuçları sağlar. Ancak gittikçe güçlenen Babil kralının 33. yılından itibaren bölgede kendisine tek rakip ola-

Eski Babil sülalesinin altıncı kralı Hammurabi, Mezopotamya'daki geleneksel anlayışı ve Sami kökenli toplumlardaki, "kısasa kısas" olarak değerlendirilen ağır cezalar öngören kanunları, 2.25 m. yüksekliğindeki bazalt steli üzerine yazdırmıştır. Kendisi (solda), güneş tanrısı Şamaş'ın karşısında durmaktadır. Tanrı Şamaş, dağları temsil eden yükseltiler üzerindeki tahtında oturmaktadır. Başında boynuzlu başlık ve omuzları üzerinde alevler yükselir. Sippar'da dikilmiş olan anıt, Susa'da bulunmuştur.

Aşk ve savaş tanrıçası Iştar, bütün Mezopotamya uygarlıklarında kabul gören en önemli tanrıçadır. Sümerlerde Inanna, Akkadlardan itibaren Sami kökenli uygarlıklarda ise Iştar adıyla tanınır. Adı Sümer inancında An, Utu (Şamaş) ve Ninna (Sin) gibi önemli tanrılarla birlikte anılır. En önemli tapınağı Eanna (cennet evi) Uruk kentindeydi. Iştar'ın kutsal hayvanı aslan, sembolü ise yıldızdı. Hammurabi dönemine ait 49 cm. yüksekliğindeki bu kabartmada boynuzlu başlığı, kanatları, aslanları ve baykuşları ile birlikte gösterilmiştir. Elinde bir dal ve adaleti temsil eden halka bulunur. Kilden yapılmış olan ve British Müzesi'nde bulunan bu kabartmanın Iştar'ın kızkardeşi Ereşkigal veya Lilitu (Eski Ahit'te Lilith) olabileceği de düşünülmektedir.

rak kalmış gözüken Mari üzerine yöneldiği anlaşılır. Yıl adları Hammurabi'nin 35. yılında Mari'nin tümüyle yıkıldığını şu not ile belgeler: "Anu ve Enlil'in emriyle (Hammurabi) Mari'nin surlarını ve Malgum'un surlarını yok etti". 43 yıllık uzun saltanatının sonlarında artık Mezopotamya'da kendisine direnecek güçlü bir devlet kalmamıştı. Hammurabi bütün bu başarılarına karşın, kanunlarını yazdırdığı ünlü stelinde kendisini bağışlayıcı, bolluk ve bereket getiren, tanrıların isteği doğrultusunda hareket eden, dindar bir kral olarak tanımlamıştır. Kullandığı unvanlara "Dünyanın Dört Bir Yanının Kralı" ile "Sümer ve Akkad Kralı"nı da eklemiştir. Diğer krallıklardan farklı olarak, adını ölümsüzleştiren de ayrıntılarını bilemediğimiz siyasal başarıları değil, kendini tanrı huzurunda resmettirdiği, altına da kanunlarını yazdırdığı stelidir. Siyasal eylemlerinin yanı sıra, gerçekleştirdiği toplumsal reform ve yasalar, ününü günümüze kadar taşımıştır.

Hammurabi'nin ölümüyle birlikte, Babil önderliğinde oluşturulan güçlü devlet kısa sürede parçalanma sürecine girer. Önce güneydeki kentlerden Larsa başta olmak üzere Ur, Uruk ve Isin gibi kentlerin Babil'e karşı güç birliği yaptıkları anlaşılmaktadır. Bunlara karşı kazanılan geçici başarılar durumu düzeltmemiştir. Bu dönemde Mezopotamya'ya doğudan, Kassitler olarak adlandırılan yeni bir halk gelmiş ve bölgenin istikrarsızlaşmasında önemli bir rol oynamıştır. Basra Körfezi kıyılarını ise "Deniz Ülkesi Hanedanı" olarak adlandırılan bir kabile denetimi altına almış ve bu yöredeki deniz ticaretini önemli ölçüde etkilemiştir.

Babil'de Hammurabi Sülalesi iktidardayken, Orta Anadolu'da Kızılırmak kavsi içinde Eski Hitit Devleti kuruluşunu tamamlayarak fetihlere başlamıştı. Kısa süre sonra Önasya'daki dengeleri değiştirecek kadar güçlenen Hitit kralı I. Murşili, 1595'te Kuzey Suriye ve Fırat üzerinden ilerleyerek

Babil'i ele geçirmiş ve bir dönemin kapanmasına neden olmuştur. Hititlerin, başkentleri Hattuşa'dan 1000 km. kadar uzakta, kendi ülkelerinden oldukça farklı bir coğrafyada bulunan Babil'e saldırmaktaki amaçlarının sınırlarını bu denli genişletmek olmadığı açıktır. Belki mitolojik öykülerde hâlâ yaşayan Akkad krallarının Anadolu seferlerinin öcünü almayı, belki de zengin tüccarların anavatanını yağmalamayı düşünmüşlerdi. Elde edilen sonuçlara bakıldığında, Hammurabi'nin sülalesine son vermenin Hititleri Önasya'daki politik arenada Mısır'a rakip olacak kadar güçlendirdiği ve gerçek kazanımın da bu olgu olduğu anlaşılır. Mezopotamya ise bu süreçte Kassit ve Mitanni gibi yeni toplumların egemenlikleriyle tanışmıştır.

Devlet yönetimi, hukuk ve toplumsal yapı

Yazılı belgelerin zenginleşen içerikleri, ikinci binyılın ilk yarısında bölgenin siyasal ve sosyal yapısı hakkında biraz daha ayrıntılı bilgi edinmemizi sağlar. Mezopotamya'nın en uzun yazıtı unvanını taşıyan Hammurabi Steli ile Mari ve Sippar'da bulunan mektuplar, Babil ve özellikle de Hammurabi'yi ölümsüzleştiren notlarla doludur. Hammurabi kendini tanrı Şamaş'ın huzurunda gösteren stelinde, adalet dağıtan bir kral olarak kanunlarını yazı ile tespit ettirmiştir. Bu stel daha sonra Elam kralı tarafından ganimet olarak Susa'ya götürülmüş, 20. yüzyıl başlarında Fransızların yürüttüğü arkeolojik kazı çalışmalarında orada bulunmuştur. Kurduğu krallığın çağdaşlarından çok farkı olmamasına rağmen, bu stel ve kendini sunuş biçimi, kral Hammurabi ve başkenti Babil'i öne çıkarmıştır.

Kendi steli ve diğer yazılı belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Hammurabi, yalnızca resmi devlet işlerini yürüten bir kral değil, davalara bakan, yargılayan ve aynı zamanda en

sıradan günlük işlere bile karışan etkili ve mutlak bir yöneticiydi. Hammurabi kendisini adil ve insancıl bir hükümdar olarak tanıtır; amacını güçlülerin zayıfları ezmesini önlemek, öksüze ve dula adil davranılmasını sağlamak ve adaleti hakim kılmak olarak açıklar. Bu tür mesajlar Güney Mezopotamya'da Sümerlerden beri kullanılmaktaydı. 2.25 m. yüksekliğinde bir stel üzerine 49 sütun halinde yazılan 282 maddelik Hammurabi yasalarıyla bir hukuk sistemi oluşturulduğunu söylemek oldukça zordur. Burada hükümlerin yerine getirilmesi, mahkeme sistemi, hakim ya da adaleti sağlayacak diğer görevlilerden söz edilmez. Stelde, toplumu en çok ilgilendiren ticaret, tarım, aile, kölelik, ahlak dışı davranışlar gibi birçok konuda, ya da hassas olunan noktalarda dikkat çekici düzenlemeler ve cezalar sıralanmıştır. Bunlar, aşağıda birkaç örneğini aldığımız gibi, genel olarak "eğer şu yapılırsa şu ceza verilir" biçiminde yazılmıştır:

> "Eğer bir kişi bir başkasını ölüm cezası gerektirecek bir suçla itham eder ancak kanıtlamazsa suçlayan kişi ölüm cezasına çarptırılır. Eğer bir kişi hırsızlık yapar ve yakalanırsa o kişi ölüme mahkûm edilir. Eğer bir avilum bir muşkenum'un gözünü çıkarır veya kemiğini kırarsa bir gümüş mina öder. Eğer bir inşaatçı bir avilum için yaptığı evi dayanıklı yapmaz ve ev çöküp sahibi ölürse, inşaatçıya ölüm cezası verilir. Eğer ev sahibinin oğlunun ölümüne neden olmuşsa inşaatçının oğlu öldürülür" (Tosun-Yalvaç 1975).

Örneklerden görüldüğü üzere verilen cezalardan bazıları "dişe diş, göze göz" olarak değerlendirilebilecek kadar ağırdır. Hammurabi yasalarının Sümer yasalarından ayrılan yönü de bu ağır cezalardır. Amurrulara özgü bu ceza anlayışı, Sami toplumlarında günümüze kadar varlığını korumuştur.

Bu yasal düzenlemeler, toplumu oluşturan farklı sınıflara farklı cezalar öngörmekteydi. Örneğin *avilum* (Akkadca

adam) olarak kastedilen özgür bir yurttaş, daha alt sınıftan olan ve devlete bir şekilde bağımlı olan *muşkenuma* zarar verirse ceza belli miktarda gümüş olarak, tersi olursa "göze göz" esasına göre veya daha ağır bir biçimde karşılık bulurdu. Yasalardan anlaşıldığı kadarıyla toplum *avilum*, *muşkenum* ve *vardum* olarak tanımlanan üç temel sınıftan oluşurdu. Günümüzde bu terimlerle ifade edilmek istenen toplumsal sınıfların hakları ve statülerini belirgin bir biçimde tanımlayacak verilerden yoksunuz. Ancak *avilum* ile özgür yurttaşların ifade edildiği anlaşılmaktadır. *Muşkenum* ise tam açık olmamakla birlikte, yasal olarak devletin bakmakla yükümlü olduğu, krallığa bağlı kişileri ifade etmek için kullanılırdı. Bunlar hizmetleri karşılığında belirli miktarda mal sahibi olabiliyor ancak bunları devredemiyorlardı. Eski Babil döneminde normal vatandaşların devlete yaptıkları hizmetlerin karşılığı, tımar olarak değerlendirilebilecek bir toprak bağışıyla da ödenebiliyordu. *Vardum* ise bir tür köle demekti. Eski Mezopotamya'da köle, bütün hakları elinden alınmış kişi demek değildi. Bir şekilde borçlarını ödeyemeyenler ve yoksullar, zengin tüccarların yanında çalışır veya çocuklarını köle olarak verirlerdi. Savaş esirleri, kanal kazımı ve kamu binası inşası gibi işlerde çalıştırılırdı. Babilli tüccarlar köle ticareti de yaparlardı. Bazı durumlarda işçiler kiralanabilmekteydi. Ayrıca tarlada ekip biçme karşılığı olarak üründen pay alan kiracı çiftçiler de vardı.

Dönemin bir diğer güçlü kralı Assurlu Şamşi-Adad ise siyasal anlayış bakımından biraz daha farklı özellikleriyle dikkati çeker. Kendisi hayattayken ülkesini oğulları arasında paylaştırmış, ayrıca birçok bölgeye de yakınlarını vali olarak atamıştı. Mari mektupları, Şamşi-Adad'ın oğullarının yönetimini yakından izlediğini ve özellikle Mari'de görev yapan Yaşmah-Adad'a sık sık uyarılarda bulunduğunu belirtir.

Eski Babil döneminde sarayın ve siyasal otoritenin toplum üzerindeki etkisi artmıştı. Kral aynı zamanda tapınağın ve tanrının başrahibi olarak tanımlanır, işleri onlar adına yürütürdü. Bu dönemde gelişen ticaret, zengin bir tüccar sınıfının oluşmasına da zemin hazırlamıştır. Ticarette yaygın ödeme aracı gümüştü. Bireyin ortaya çıkışına işaret eden birçok gelişmeden biri de kredi alışverişi ve tefecilikti. Ancak bu uygulamalar, ağır olan faizleri ödeyemeyenleri daha çok borçlandırarak bazı durumlarda köle konumuna düşürürdü. Sümer kralları gibi, Hammurabi de bu konuma düşen yurttaşlarının sayısının artmasına karşı yasal önlemler almış ve borç yüzünden köle olanları affetmekle övünmüştür.

Eski Babil döneminde *miraşum* olarak anılan diğer yasal düzenlemeler genellikle yazılı olmayan kanunlardır. Kralların tahta çıktıklarında ilan ettikleri fermanlar bu kapsamda ele alınır. Bunlardan biri Eski Babil sülalesinin sonlarına doğru ilan edilen Ammi Saduka Fermanı'dır.

KASSİTLER

Babil kralı Hammurabi sonrasındaki iki yüzyıl boyunca Önasya'da oldukça önemli değişiklikler yaşanmıştır. Anadolu'da Hint-Avrupa kökenli Hititler bir devlet kurmuş, Kuzey Mezopotamya'da Hurri halkı Mitannili yöneticileri önderliğinde yeniden güçlenmişlerdi. Mezopotamya'da ise Kassit adını taşıyan yeni bir toplum tarih sahnesine çıkmıştır. 18. yüzyılda, Hammurabi'nin oğlu Şamşu-iluna'nın 9. yılına verilen isimde ilk kez adlarına rastlanan bu halkın, Mezopotamya'ya doğudaki dağlardan geldiği tahmin edilir. Başlangıçta tarlalarda tarım işçisi olarak çalışmışlar, nüfusları artınca da değişen dengelerden yararlanarak kentlerin yönetimini ele geçirmişlerdir. Kassit göçü Babil ve eski Sümer ülkesi ile sınırlı kalmamış, Fırat üzerinden batı yönünde Kuzey Suriye'ye kadar etkili olmuştur. Hammurabi'nin ardılları döneminde Orta Fırat bölgesinde, Kaştilliaşu adlı kralları önderliğinde askeri bir güç haline gelerek bir krallık bile kurdukları bilinir. Kassitlerin kuzeye doğru yayılmaları ise 14. yüzyıl ortalarında, bu bölgedeki Mitanni egemenliğinin zayıflamasından sonra gerçekleşmiştir. Nuzi arşivi bu konuda bilgi vermektedir.

Babil ve Sümer ülkesine yerleşenler Eski Mezopotamya kültürünü benimsemiş, bir anlamda asimile olmuşlardır. Egemenlikleri süresince resmi yazışmalarda Babilceyi kullanmışlar, bu nedenle de dilleri ve kökenleri konusunda doğrudan bilgi verecek kayıtlar bırakmamışlardır. Varlıkları, şahıs ve yer adları ile bu dönemde yapıldığı anlaşılan mimari ve sanatsal eserlerdeki kimi üslup farklılıklarından sezinlenebilmektedir. Geleneksel kültüre öylesine uyum sağlamışlardır ki Babil Krallığı'ndan sonra, yarım binyıla yakın bir süre boyunca yabancı kökenli bir sülalenin egemen olduğunu kabul etmek neredeyse olanaksızdır.

Eski Babil Sülalesi'nin 1595 yılında Hitit kralı I. Murşili tarafından yıkılması, Mezopotamya'da tam anlamıyla siyasal bir boşluk yaratmıştı. Sonraki gelişmelerden anlaşıldığı kadarıyla yazılı belgelerin bir şey anlatmadığı, adeta karanlık bırakığı bu süreçte, önce güneydeki Deniz Sülalesi, arkasından da Kassitler güçlenmiş ve kentlerde kontrolü sağlamaya başlamışlardı. Kassit egemenliğinden önce Deniz Sülalesi krallarının kısa bir süre kuzeydeki Babil'i de kontrol ettiğine ilişkin değerlendirmeler gündemdedir.

Kral listelerine göre Babil ve çevresinde Kassit sülalesinden Gandaş, Agum, Kaştiliaş ve Karaindaş gibi adlar taşıyan 36 kral hüküm sürmüştür. Ancak hiçbir Kassit kralı, Babilli Hammurabi gibi kendini unutulmazlar arasına sokacak uzun yazıtlı ve kabartmalı bir stel diktirmemiştir. Eyalet yönetimi ve vergiler hakkında bilgi veren *kudurru* adlı sınır taşlarında da kendilerinden fazla söz etmemişlerdir. Bu yüzden de bunların büyük bölümünün adları dışında ne tarihleri ne de çalışmaları konusunda bir bilgi vardır. Babil'e egemen olan ilk Kassit kralının, listelerde onuncu sırada adı geçen, II. Agum (1570 yılları) olduğu anlaşılmaktadır. Agum, Hitit kralı I. Murşili'nin Babil'den Khani adlı kente götürdüğü Marduk heykelini geri getirmiş ve bir Ba-

billi gibi onun koruması ve kollaması altına girmekle övünmüştür. Marduk, Eski Babil döneminden sonra ön plana çıkan ve sonraları Babil'in baştanrısı olarak kabul edilen önemli bir tanrıydı. Kassit kralının bu tanrıyla yakınlaşması, sembolik olarak toplumla da bütünleşme çabalarını yansıtıyor olmalıdır.

Kassit sülalesi döneminde bütün Güney Mezopotamya tek bir siyasal yönetimin altında toplanmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla köklü geleneklere sahip kent devletleri bir tür otonom yapıya sahip merkezler olarak, hem Kassit krallarına tabi olmuş hem de kendi benliklerini korumuşlardır.

Mısır'da ele geçen el-Amarna Mektupları, 15. yüzyıl sonlarında hüküm süren Kassit kralı Karaindaş ve sonrasında, Babil ile Mısır arasında diplomatik ve ticari ilişkilerin geliştiğini gösteren ifadelerle kaleme alınmıştır. Bölgenin zengin tüccarlarının bu dönemde de Suriye, Doğu Akdeniz bölgesi, Anadolu ve Mısır ile yoğun ticaret ilişkisi içinde olduklarını anlaşılmaktadır. Babil, Doğudan gelen malların Fırat üzerinden Batı dünyasına ve Mısır'a aktarılmasında üstlendiği rolü bu dönemde de korumuş gözükmektedir. Ünlü tekstil ürünleri yanında, savaş arabası için yetiştirilmiş atlar, lapis lazuli gibi ticari ürünler Mısır'a kadar gönderilmekte, karşılığında altın ve değerli taşlar alınmaktaydı. Babil ve Dur-Kurigalzu kazıları, cam ve fritten (fayans) süs eşyalarının bu dönemde ticari obje olarak üretilecek kadar günlük hayata girdiğini gösterir.

Ticaretin getirileriyle zenginleşen Karaindaş ve ardılı Kurigalzu zamanında Ur, Eridu ve Uruk gibi Sümer kentlerinde, başta kutsal merkezler olmak üzere, anıtsal yapıların yenilenmesi ve az da olsa yenilerinin yapılması bağlamında önemli yatırımlar gerçekleştirilmiştir. Karaindaş Uruk'da, İnanna'ya adanan ve cephesi 2 m. yüksekliğinde tanrı kabartmalarıyla bezeli yeni bir tapınak yaptırmış; Kurigalzu ise Bağdat yakın-

larında surlarla çevrili Dur-Kurigalzu (Akar Kuf) kentini inşa ettirmiştir. Dur-Kurigalzu, başkent Babil'i kuzeyden ve batıdan gelebilecek Assur ve Elam saldırılarına karşı korumak amacıyla inşa edilmişti ve içinde yönetim binaları, saray ve ziggurat gibi yapılar yer almaktaydı. Burada rastlanılan kalıpta yapılmış ve pişirilmiş tuğla bezemeler, Kassitlerin Mezopotamya sanatına katkısı olarak değerlendirilir.

Kassit kralları kutsal alanların restorasyonunun yanı sıra birçok edebi metnin toplanmasına, kopya edilmesine ve bu metinlerin Ur, Uruk, Nippur, Babil ve Sippar gibi kentlerde bulunan tapınak kütüphanelerinde korunmasına da önayak olmuşlardır. Kendi siyasal yapılarından söz etmeseler de bütün bu yazıtlar, Kassitlerin de geleneksel okul anlayışını sürdürdüğünü, Kassit kökenlilerin de bu okullara giderek yazıcı olduklarını gösterir. Yeni Assur döneminde bile bazı yazıcı aileleri, Kassit kökenleriyle övünmekteydiler.

Kuzey Mezopotamya'da Mitanni Krallığı'nın zayıflaması, önceleri Kassitlerin bu yönde yayılmalarını sağlamışsa da aynı bölgeyi kontrol eden Orta Assur Krallığı, Babil merkezli Kassit yayılımına karşı yeni bir tehdit oluşturmuştur. Kısa zamanda kuzeyde denetimi sağlayan Assur kralларından I. Assur-uballit (1365-1330) kendini Babil'e saldıracak kadar güçlü görmüştü. Mitanni Krallığı'nın I. Şalmaneser (1274-1245) tarafından yıkılmasından sonra, Assur kralı olan I. Tukulti-Ninurta (1244-1208) Babil'e saldırıp ele geçirmiş ve kentin baştanrısı Marduk'un kendisine adanan tapınağındaki heykelini, kutsal metinlerin yazıldığı tabletleri ve hazinelerini Assur'a taşımıştır. Bu olay, tanrı Marduk ve Babil kültürünün Assur üzerindeki etkileri hakkında yapılan tartışmaların temelini oluşturur. Gerçekten de Assurlular, Sümerlerle başlayan köklü gelenekleri, kopyaları yapılan kutsal metinleri, fal ve büyü formüllerini büyük ölçüde Babil'den almış, onları taklit etmiş ve etkisinde kalmışlardır.

Orta Assur Krallığı'nın Babil üzerindeki egemenliğinin uzun sürmediği anlaşılmaktadır. Güney Mezopotamya'daki Kassit egemenliği, esas olarak güneydoğudan gelen Elam saldırılarıyla son bulmuştur. Şutruk-Nahhunte adlı kralların ın önderliğindeki Elam orduları, 1155 yıllarında Babil ve çevresini ele geçirerek büyük yağmalamalar gerçekleştirmiş ve sonrasında bölgeyi Elam valisinin denetimine bırakmıştır. Babil ülkesinden, olasılıkla Sippar kentinden ganimet olarak alınan ve Susa'ya götürülen eserler arasında Naram-Sin ve Hammurabi'nin stelleri de yer alır. Şutruk-Nahhunte, Naram-Sin Steli üzerine kendi başarısını anlatan bir de yazıt ekletmiştir.

Kassitlerin tarih sahnesinden silindiği dönemde Ege, Anadolu, Doğu Akdeniz bölgesi ve Mısır'da Deniz Kavimleri göçü sonrasında meydana gelen büyük bir kargaşa hüküm sürmekteydi. Tunç Çağı'nı sona erdiren ve Demir Çağı'nı başlatan bu gelişmeler, sonraki bölümde değineceğimiz gibi, Mezopotamya'da da etkili olmuş; bölgedeki merkezi devletler birkaç yüzyıl boyunca siyasal, sosyal ve bayındırlık alanında önemli bir etkinlik gösterememişlerdir.

Egemenliklerini yitiren Kassit toplumu bölge halkıyla kaynaşarak asimile olmuştur. Kentlerde yerleşenlerden bazıları Babilce isimler almıştır. Bürokraside görev yapanlar önemli devlet memurluklarına kadar yükselmişlerdir. Sonraki dönemlere ait kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla, kırsal alanlarda kabileler halinde yaşayanlar ise kendi kimliklerini uzun süre korumuşlardır. Babil bu bölgede önemli bir kültür ve kült merkezi olarak etkinliğini sürdürmüştür.

Kassit dönemindeki devlet yönetimi konusunda, yukarıda değindiğimiz *kudurru* adı verilen sınır taşları bazı ipuçları verir. Anlaşıldığı kadarıyla eyaletlerde, görevlerini tam olarak tanımlayamadığımız *şaknu* (yönetici) olarak adlandırılan valiler bulunmaktaydı. Üzerlerinde kutsal semboller

HURRİ-MİTANNİ DEVLETİ

Eski Babil Devleti'nin ikinci binyılın ortalarına doğru yıkılışından sonra Güney Mezopotamya Kassit egemenliğiyle tanışırken, Kuzey Suriye ve Kuzey Mezopotamya'da Hurri toplumları, Hint-Avrupa kökenli Mitannili yöneticiler önderliğinde yeni bir devlet kurmuşlardı. Önasya'nın siyasi tablosunda Hitit İmparatorluğu, Mısır ve Mezopotamya arasındaki topraklara konumlanan bu devlet, 1500 yıllarından 14. yüzyıl ortalarına kadar bağımsız; 13. yüzyıl ortalarına kadar da sırasıyla Hitit ve Orta Assur krallıklarına bağlı olarak varlığını sürdürmüştür. Devletin başkenti, Habur Nehri'nin kaynak bölgesi civarında olduğu anlaşılan, ancak yeri henüz bulunamamış olan Waşşukani adlı kentti. Güçlü olduğu dönemlerde Hurri-Mitanni Devleti'nin sınırları, doğuda Assur ülkesini de kapsayacak biçimde Zagros Dağları, batıda Akdeniz kıyıları, kuzeyde Toroslar ve belki de Elazığ-Malatya bölgesine kadar uzanmaktaydı. Güney sınırı kesin olmamakla birlikte, bütün Habur havzasını kapsayacak biçimde Fırat üzerinden Kassitlerin etki alanına kadar inmekteydi.

ve yazıt bulunan *kudurrular* ilk kez Kassit egemenliğinin sonlarına doğru ortaya çıkmış, yaygınlaşmış ve birinci binyılda da yapımları sürdürülmüştür.

Kassit krallarının Babil ve Sümer tanrılarına saygı gösterdiğine ve eski tapınakları onardığına değinmiştik. Yazılı belgeler, Kassitlerin salt kendilerine ait bazı tanrı ve tanrıçalara da inandığını bildirir. Adları Ugarit tabletlerinde anılan, bölgeye yabancı Şukamuna ve eşi Şimalija, dağları sembolize eden baştanrı ve tanrıça olmalıdır. Ayrıca hava tanrısı Buriaş, güneş tanrısı Sah, ay tanrısı Şipak da pantheonun üyeleri arasındadır.

Hurri-Mitanni Krallığı'nın başkenti ve burada var olduğu öngörülen krallık sarayı, yönetim binaları, büyük tapınaklar ve krali arşivler henüz bulunamadığından bu devlete ilişkin bilgilerimiz birçok konuda eksik kalır. En önemli merkezler arasında, Yukarı Habur bölgesindeki Tel Brak, krallığın en doğu ucunda bulunan Nuzi (Gasur), Arrapha (Kerkük yakınında) ve en batısında yer alan Alalah (Tel Açana) sayılabilir. Hurri-Mitanni Devleti hakkındaki yazılı belgelerin çoğu da merkezi bölgeden değil, doğu ve batı uçta bulunan Nuzi ve Alalah'dan elde edilmiştir. Ayrıca Hitit yazıtları, Mısır'da el-Amarna arşivinde bulunan mektuplar ve Orta Assur belgeleri de siyasi ilişkiler ve tarihsel gelişim konusunda önemli bilgiler içerir.

Devletin adı yerel kullanımda Mitanni olarak anılır. Assur, Babil ve Nuzi belgelerinde daha çok Hanigalbat; Mısır'da ise Naharina veya Nahrima olarak adlandırılır. Hititler ise "Hurrilerin ülkesi" deyimini de kullanmaktaydılar. Mitanni ve Hanigalbat politik bir yapıyı, Hurri bölgenin etnik yapısını, Naharina (Nhr: Nehir) ise Fırat ve Dicle üzerindeki coğrafi konumunu ifade eden adlardı.

Mitanni ülkesinde daha çok Hurri kökenli topluluklar yaşamaktaydı. Önceki bölümde Hurrilerin Kuzey Mezopotamya'ya üçüncü binyıl sonlarında geldiklerini, Akkad kralları için bir sorun oluşturduklarını ve ikinci binyılın ilk yarısında da bu bölgede bazı yerel krallıklar kurduklarını belirtmiştik. Bunlardan kuzeyde Elazığ bölgesindeki Işuwa ve batıda Çukurova'daki Kizzuwatna gibileri, ikinci binyılın ikinci yansında da adlarından söz ettirmişlerdir. Hurri-Mitanni Devleti'nin nüfus çoğunluğunu Hurriler oluşturmakla birlikte, birçok yerde Sami ve Hint-Avrupa kökenli toplumlar da yoğun biçimde varlıklarını korumaktaydı. Örneğin ülkenin doğusunda Assur ve Amurruların devamı olan halklar, batıda Alalah, Ebla, Halep, Emar ve Katna gibi

önemli bazı merkezlerde ise Batı Sami grubundan toplumlar çoğunluktaydı.

Devletin yönetici sülalesi ve krallar Hint-Avrupa kökenli Mitanni toplumunun üyelerinden oluşmaktaydı. Ülkede nüfusun ne kadarını temsil ettiği bilinemeyen bu savaşçı toplum bölgeye ikinci binyıl içinde gelmiş olmalıdır. Mitra, Varuna, İndra, Nasatya ve Veda gibi Hint kökenli tanrı adları ve atçılıkla ilgili teknik terimler, bölgeye bunlarla birlikte gelmiştir. Ayrıca Önasya'da bir dehşet ögesi olarak görülen ölü yakma geleneği de Mitanni kralları tarafından uygulanmış ve yaygınlaştırılmıştır.

Günümüze kadar Mitanni krallarına ait eksiksiz bir kral listesi bulunamadığı için devletin kuruluş süreci, kralların tam sırası ve iktidarda kalış süreleri kesin olarak bilinememektedir. Bu devlet hakkındaki en erken referanslara Mısır'ın 18. Sülalesi zamanında Kuzey Suriye'ye yapılan seferlerin kayıtlarında rastlanır. Ancak bu dönemde bölgede birçok yerel krallıktan söz edilmesi, henüz merkezi tek bir devletin kurulamadığı anlamına gelebilir. Hitit kralları I. Hattuşili ve onu izleyen I. Murşili'nin Kuzey Suriye ve Babil (1595) seferleri sırasında da bölgede yerel krallıklar vardı. Sami ve Hurri kökenli kent devletlerinin nasıl bir süreçten geçtikten sonra Mitannili kralların yönetiminde büyük bir güç haline geldikleri açık değildir. Mısır'daki el-Amarna arşivindeki belgelerden, Hurri-Mitanni Devleti'nin 15. yüzyıl başlarında güçlü bir devlet haline geldiği anlaşılmaktadır.

Krali sülalenin ilk iki kralı olarak kabul edilen Kirta ve oğlu I. Şuttarna, Alalah'da bulunan iki yazıt üzerindeki mühür baskılarından bilinirler. En doğudaki Nuzi ve en batıdaki Halep'te bulunan yazılarda adı geçen Parrataruna, anlaşıldığı kadarıyla ülkede siyasal birliği sağlayan ve sınırları Kizzuwatna, Terka ve Nuzi gibi bölgeleri de kapsa-

Anlaşıldığı kadarıyla bu dönemde Hitit kralı Şuppiluliuma Kuzey Suriye'ye yaptığı ilk seferde başarılı olamamış; Mitanni kralı Tuşratta Hititlerden elde ettiği bazı ganimetleri Mısır'a hediye olarak göndermiştir. Hitit kralı Şuppiluliuma önce ülkenin batısındaki Kizzuwatna ile anlaşarak onu kendi safına çekmiş, ardından da Doğu Akdeniz kıyı bölgesini ele geçirerek Mısır ile Mitanni'nin bölgedeki çıkarlarını engellemiştir. Ardından da Tuşratta'nın üzerine giderek onu yenmiş ve Suriye'de Hitit kontrolünde bir yönetim oluşturma çabasına girişmiştir. Bu dönemde Tuşratta'nın kardeşi Artatama'nın Mitanni ülkesinin bir bölümünde ayrı ve rakip bir krallık kurma iddiası Hititler tarafından desteklenmiştir. Bir süre sonra Hititler ile vasal konumuna düşürülen Mitanni arasında yapılan bir antlaşmada bu olaya da atıfta bulunulmuştur. Tuşratta bir saray entrikası sonucu öldürülmüş, yerine ise Hitit yanlısı oğlu Şattivaza tahta geçirilmiştir. Ancak bu süreçte Hurri-Mitanni Devleti batıdaki topraklarının büyük bir bölümünde kontrolü yitirmiş; doğudaki Assur Krallığı da yeniden güçlenmeye başlamıştır.

Hurri-Mitanni Krallığı'nın tarih sahnesinden çekilmesi, Hitit saldırılarıyla değil, Assur'un yükselişi ve bölgede yeniden söz sahibi olma süreciyle ilişkilidir. Hitit kralı Şuppiluliuma'nın Doğu Akdeniz bölgesine yayılma çabası ve Mitanni üzerindeki baskısıyla zayıflayan merkezi devlet, yerel krallıklar üzerindeki kontrolünü yitirmiştir. Doğuda Assur kentinde, Mitanni egemenliğinde bile kendilerini listelere kral olarak yazdıran Sami kökenli yöneticiler, bu durumu değerlendirenlerin başında gelir. Assur kralı I. Assur-uballit (1365-1330) düşmanı ve Hitit yandaşı Şattivaza'ya karşı isyan eden bir başka Mitannili olan III. Şuttarna'yı desteklemiş, ve bu olaylar sonucunda bir olasılıkla Nuzi ve Arrapha bölgesini Assur'a katmayı başarmıştır. Assur bölgesini yiti-

yacak biçimde genişleten ilk kraldır. Eski yerel krallıklar, vergi ve destek vermek koşuluyla, Mitanni egemenliği altında varlıklarını korumuşlardır. Örneğin Alalah'da yerel kral olarak varlığını koruyan Irdimi, diktirdiği yazıtında kendisinin Mitanni kralları tarafından himaye edildiğini bildirir.

Kuzey Suriye ve Kuzey Mezopotamya'daki Mitanni yönetimi 14. yüzyıl ortalarına kadar gücünü korumuştur. Mısır'ın 18. Sülale firavunlarından II. Amenophis önderliğinde Doğu Akdeniz kıyı şeridini ele geçirmek için yaptıkları seferler onları Sauştatar yönetimindeki Mitanni ile karşı karşıya getirmiştir. Sauştatar ve babası Parsatatar, Nuzi'de ele geçen bir mektuptaki silindir mühür baskısından da bilinir. Sauştatar da Parratarna gibi bütün ülkede denetimi sağlamıştı. Hitit kralı Şuppiluliuma ile Mitanni kralı Şattivaza arasında yapılan bir antlaşma metnine göre Sauştatar, başkenti Waşşukani'deki sarayının altından ve gümüşten yapılmış kapısını Assur'dan getirtmiştir.

Mısır firavunları III. ve IV. Tutmosis 15. yüzyıl sonu ve 14. yüzyıl başlarında da Hurri-Mitanni ülkesiyle ilgilenmeyi sürdürmüşlerdir. Ancak bu dönemde Mısır-Mitanni çekişmesi, bir dizi evlilikle güçlendirilen diplomatik antlaşmalarla sonuçlandırılmıştır. Örneğin Mitannili I. Artatama kızını IV. Tutmosis'le, Tuşratta ise kızı Tadu-Hepa'yı III. Amenophis'le evlendirmiştir.

Hurri-Mitanni Devleti güneyden gelen tehlikeyi bu diplomatik evliliklerle önlemeye çalışırken, kuzeydeki Hititler bölgeyle ilgilenmeye yeniden başlamışlardı. Amarna'da bulunan bir mektupta Tuşratta, damadı III. Amenophis'i Hititlere karşı kazandığı bir başarıdan haberdar etmektedir. Mitanni kökenli en önemli krallardan biri olan Tuşratta hakkındaki bilgilerin çoğu III. ve IV. Amenophis'e gönderilen mektuplardan oluşan el-Amarna arşivinden elde edilir.

ren Hurri-Mitanni Devleti, Yukarı Habur ve çevresinde varlığını bir süre daha korumuştur. Assur kralları I. Adad-nirari (1307-1275) ve I. Şalmaneser (1274-1245), Hurri-Mitanni Devleti'nin son kralları olan I. Şattuara, onun oğlu Wasaşatta ve torunu II. Şattuara ile çekişmişlerdir. Adad-nirari döneminde, Assur'un Hanigalbat olarak adlandırılan bölgeden vergi almaya başladığı, yani burasını bir tür vasal krallık haline dönüştürdüğü gözlenir. I. Şalmaneser ise krallığının başlarında II. Şattuara'yı yenerek Mitanni egemenliğine son vermiş ve topraklarını Assur'a katmıştır. Orta Assur yazıtları, bu savaştan sonra Assur'a karşı yeni bir güç oluşmasını önlemek amacıyla Kuzey Suriye'den 14.000 kadar esir alınarak başka yerlere nakledildiğini bildirir. Bu kayıt, Assur krallarının birinci binyılda sık sık başvurduğu nüfus nakli uygulamasının en erken örneğidir.

Mitanni kültürü, özellikle Mezopotamya ve Eski Suriye kültürlerini de içine alan derleme bir kültürdür. Krallığın güçlü olduğu 15. yüzyıl ve 14. yüzyılın ilk yarısında Doğu Akdeniz kıyıları ve Mısır ile yoğun bir ticari ilişki kurulmuş ve bu durum kültürel etkilerin sınırını genişletmiştir. Devleti yöneten Mitannili kralların Hint-Avrupa kökenli, halkın büyük bölümünün de Hurrili olmasına karşın, bu dönemde belgeler çiviyazısıyla Akkadca olarak yazılmaktaydı. Bu olgu da Mezopotamya geleneğinin bölge üzerindeki gücünü gösteren örneklerden biridir. Krallığın merkezi bölgesindeki Tel Brak ve batısındaki Alalah'da karşılaşılan saraylar ve bölgede kazılan birçok yerleşmenin bu döneme ilişkin tabakalarında ele geçen mühür, süs eşyası ve çanak çömlek gibi küçük buluntular da hem geleneksel özellikler taşır hem de kendine özgü yanlarıyla dikkat çekerler. Literatürde "*Nuzi malları*" olarak adlandırılan, siyah üzerine beyaz boyalı bezemelere sahip lüks çanak çömlek türü bu dönemin bir damgası olarak kabul edilir. Hemen hemen

tüm önemli Hurri-Mitanni dönemi yerleşmelerinde karşılaşılan bu türden çanak çömleklerin tapınak ve saraylar için üretildiği düşünülür. Ayrıca cam da lüks bir üretimdi ve Mitanni döneminde yaygın bir biçimde kullanılmaktaydı.

Hurri-Mitanni Devleti Kuzey Suriye ve Kuzey Mezopotamya'da 13. yüzyılın ilk çeyreği içinde siyasi sahneden çekilmesine karşın bıraktığı kültürel miras, yerel krallıklar ve bölgeye egemen olan Assur tarafından sahiplenilmiştir.

ORTA ASSUR KRALLIĞI

Kuzey Mezopotamya'nın önemli kenti Assur, siyasi güç dengelerinin yer değiştirmesi sonucu zaman zaman önemini yitirmiş gözükmekle birlikte, yaklaşık iki binyıl boyunca yönetici sülalesi ve tapınaklarıyla varlığını korumuştur. Hammurabi sülalesinin Babil çevresinde egemen olduğu ikinci binyılın ilk yarısında kuzeyde Eski Assur Krallığı I. Şamşi-Adad önderliğinde ön plana çıkmıştı. Bu dönemde kentin asıl önemi, Anadolu ile kurulan ve kısa bir kesinti dışında yaklaşık olarak 150 yıl kadar devam eden (1920-1750) organize bir ticaret faaliyetine merkezlik etmesinden kaynaklanmaktaydı. Assur, 1500 yıllarından itibaren Hurri-Mitanni Devleti'nin egemenliğinde, Kuzey Mezopotamya'daki eski bir krallık merkezi olarak kalmış ve uzun süre uluslararası ilişkilerde adı anılmamıştır. Ancak 14. yüzyıl ortalarından itibaren Hitit İmparatorluğu'nun Mitanni'yi zayıflatan saldırıları ve baskıları, Assur'un yeniden siyasi arenada yer almasını sağlamıştır.

Assur kral listeleri incelenecek olursa, Mitanni egemenliği altında da kesintisiz bir biçimde birçok kralın tahta geçtiği

ve kenti yönettiği görülür. Büyük bir olasılıkla, bu dönemde Mitanni yandaşı sülalelerin liderleri kent yönetimine getiriliyor ve bunlar da kendilerini kral listelerine gerçek birer kral gibi yazdırıyorlardı. Bu kralların kökenlerine, etkinliklerine ve yaşadıkları döneme ait hiçbir bilgi yoktur. Genel olarak ikinci binyılın ikinci yarısı Orta Assur olarak adlandırılsa da Assur ancak bu süreçte Assur-uballit (1365-1330) ile I. Tiglat-pileser (1114-1076) arasındaki zaman diliminde güçlü bir biçimde varlığını hissettirebilmiştir.

Mitanni'nin zayıflamaya başladığı dönemde, Assur kentini yeniden bölgesel bir krallık merkezi haline dönüştürme çabasını başlatan ilk kral Assur-uballit'tir. Assur-uballit, Assur çevresinde denetimi sağladıktan sonra, doğuda bir zamanlar Mitanni'ye bağlı olan Nuzi ve Arrapha gibi kentleri alarak Zagroslara, kuzeyde de Toroslara kadar bölgeyi kendine bağlamayı başarmıştır. Amarna arşivinde, diplomatik alanda ülkesini Mitanni ile eş tuttuğunu gösteren Mısır kralına yazılmış iki mektubu bulunmuştur.

Mitanni'nin yanı sıra, Assur'un bölgede güçlenmesinden etkilenen bir diğer güç de Kassit Sülalesi'nin yönetimindeki Babil olmuştur. Assur-uballit'in çağdaşı Babil kralı Karahardaş, önce kuşku ile karşıladığı bu gücün kendi üzerindeki baskısını hafifletmek için Assurlu bir prensesle evlenmiş ve böylelikle kısa bir süre için bir çatışmadan kaçınılmıştır. Ancak Assur-uballit'in ölümünden hemen sonra Assur ile Babil arasındaki iyi ilişkiler bozulmuş ve yeniden bölgesel üstünlük için çatışmalar başlamıştır. Güneydoğudan Elam saldırılarına karşı koymaya çalışan Babil, Assur baskısıyla iyice zor duruma düşmüştür.

Orta Assur Krallığı, I. Adad-nirari'den (1307-1275) itibaren hem Kuzey Suriye hem de güney Mezopotamya içlerine doğru genişleyerek bölgenin en güçlü devleti olmuştur. Assur yazıtları, I. Adad-nirari'nin Babil ve Hititlerin vasalı

olan Hanigalbat ülkesi üzerine seferler düzenleyerek etkinlik alanını genişlettiğini bildirir. Yerine geçen 1. Şalmaneser (1274-1245), artık iyice küçülmüş ve zayıflamış olan Hurri-Mitanni Devleti'ni tarih sahnesinden silerek bu bölgeyi Assur ülkesinin bir parçası yapmış ve önceki bölümde de belirttiğimiz geniş kitleleri başka topraklara göç etmeye zorlayarak bölge güvenliğini sağlamıştır. Şalmaneser, ilgi alanını Kuzey Suriye ile sınırlamamış; Doğu Anadolu'nun dağlık bölgelerinde kabileler halinde yaşayan Uruatri gücüyle de savaşmıştır. Adları kayıtlarda ilk kez bu dönemde anılan Uruatri kabileleri, sonraları 9. yüzyıl ortalarında, Van Gölü çevresinde Assur'a rakip olacak güçte bir devlet kuran Urartuların atalarıdır.

Orta Assur kralları batıda Fırat Nehri'ne, kuzeyde de Yukarı Dicle bölgesi ve Toroslara kadar olan alanı kontrol altına almayı başarmışlardı. Özellikle Yukarı Dicle bölgesinde, Nairi ülkesinin sınırlarında, Tuşhan, Sinabu ve Tidu adını taşıyan garnizonlar kurarak bölgeyi Assur ülkesinin bir parçası haline getirmişlerdir. Diyarbakır il merkezi ile Tepe beldesi arasında bulunan bu garnizonlardan ikisinde, Üçtepe ve Ziyaret Tepe'de yapılan arkeolojik kazılarda saptanan Orta Assur dönemine ilişkin kalıntılar bu bağlantıyı doğrular. Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'daki eski krallık merkezleri ve köklü gelenekleri olan kentler ise Assur'a bağlılıklarını bildirerek varlıklarını korumuştur. Assur, büyük kentlerin tarımsal ürün ihtiyacını karşılayabilmek için öncelikle verimli toprakları olan bölgeleri kontrol etmeye çalışmıştır.

Şalmaneser'den sonra Assur kralı olan I. Tukulti-Ninurta (1244-1208) zamanında kuzeyde Nairi, güneyde de Babil ülkesi üzerine politika geliştirilmiştir. Van Gölü havzasının batısından başlayan bir bölgenin adı olduğu anlaşılan Nairi'nin güney sınırı Mardin'in kuzeyindeki Tur-Abdin (Kaşi-

yari) Dağlarına kadar inmekteydi. Orta Assur kralı, tarım alanları ve hammadde kaynaklarının bulunduğu bölgeyi korumak, ayrıca yıllık ihtiyaçlarının bir bölümünü karşılamak için Nairi toplumları üzerine yağma amaçlı seferler düzenlemekteydi. Kuzey Suriye'den büyük miktarlarda nüfus nakillerinin bu dönemde de yapıldığı ve göç ettirilen insanların genellikle büyük kentlerin inşasında ve tarımsal faaliyetlerde çalıştırıldığı görülmektedir. Güneydeki Babil'e egemen olmak ise hem köklü Sümer ve Akkad mirasına sahip çıkmak hem de zengin kentleri elde etmek anlamına gelmekteydi. Tukulti-Ninurta, Babil kralı IV. Kaştiliaş'ı (1242-1235) yenmiş ve onun yerine kente bir Assurlu yönetici tayin etmiştir. Bu savaşın en önemli sonuçlarından

Assur kentindeki tanrıça İştar Tapınağı'nda bulunan bu taş kabartmada Orta Assur krallarından I. Tukulti-Ninurta, bir sunak önünde ibadet etmektedir. İki kez resmedilen kral ayakta başladığı ibadetini diz çökerek sürdürmektedir. Yazıtında bu sunağın tanrı Nusku'ya adandığı belirtilir.

Ayrıntıları tahrip olmuş olan bu sunak üzerinde de ortadaki kral, tanrı sembolleri arasında, sağ eli yukarıda saygı pozisyonunda gösterilir. Assur kentinde bulunan ve Orta Assur dönemine tarihlenen sunak olasılıkla I. Tukulti-Ninurta tarafından yaptırılmıştır.

biri, elde edilen ganimetlerle birlikte Babil kenti ile özdeşleşen baştanrı Marduk'un heykelinin Assur'a getirilişidir. Marduk böylece Assur'da da saygın bir konuma sahip olmuş ve adına törenler düzenlenmeye başlanmıştır. Sümerlerden itibaren tekrarlanan dini ve edebi metinler, zaten Babil aracılığıyla kuzeye ulaşmakta ve Assurluların okullarında da kopyalanmaktaydı. Kazanan taraf Assur olmakla birlikte, Babil'in kültür ve özellikle de din alanındaki etkisi bu olaydan sonra Assur üzerinde daha belirgin bir biçimde hissedilir. Tukulti-Ninurta, bir taht entrikası sonucu oğlu Assur-nadin-apli (1207-1204) tarafından öldürülmüştür.

I. Tukulti-Ninurta'dan sonra Assur hızla zayıfladı. Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu bölgesindeki Assur kaza-

nımlarının ne ölçüde korunabildiğini tam olarak bilememekteyiz. Babil'in kısa bir süre sonra Assur'a saldıracak, hatta vergi alacak kadar güçlendiği konusunda kayıtlar vardır. Aşağıda değineceğimiz üzere bütün Akdeniz havzası, Ege, Anadolu ve Mısır bu dönemden itibaren büyük göç dalgalarına ve karışıklıklara maruz kalmıştır. Mezopotamya'da da aynı yüzyılda Babil'deki Kassit egemenliği son bulmuş, Assur ise oldukça küçülmüştür. I. Assur-reş-işi (1132-1115) döneminde yeniden toparlanmaya başlayan Assur, bu kez batıdan gelerek bütün Mezopotamya'yı etkileyen Arami göçlerinin baskısı altına girmiştir. Amurrular gibi Batı Sami kökenli bir dil konuşan Aramiler de kabileler halinde bölgeye gelmekteydiler. Assur kralı yazıtlarında birçok kez Ahlamu Aramilerine karşı seferler yaptığını ve onları yendiğini söylemekle birlikte, çabaları tehlikeyi önlemeye yetmemiştir. Arami baskısı gittikçe artmış ve Assur kralları-nın Kuzey Suriye politikası uzun süre bu yeni tehlike üzerine geliştirilen seferlere odaklanmıştır.

Orta Assur döneminin son güçlü kralı I. Tiglat-pileser (1114-1076), Arami göçlerine karşı başkent çevresini koruyabilmek için Fırat'ın öte yakasına ulaşan 28 sefer gerçekleştirmekle övünür. Kendisi bütün bu seferlerin başarıyla sonuçlandığını vurgulasa da seferlerin hemen her yıl yenilenmesi, bazı yıllar iki kez yapılması, söylenilenlerin tersine, aslında tehlikenin tam anlamıyla ortadan kalkmadığını gösterir. Aramiler bu dönemden sonra, Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'daki bazı kentlerde kontrolü ele geçirerek birer krallık olarak anılırlar. Tiglat-pileser zamanında Assur'u etkileyen Arami göçlerine, kuzeyden gelen Muşki adlı bir başka topluluk daha eklenir. Yazıtlarda Alzi (Elazığ bölgesinde) ülkesinden güneye inen 20 bin kişilik Muşki ordusuyla I. Tiglat-pileser önderliğindeki Assur ordusunun Torosların eteğindeki Kadmuhu bölgesinde savaştığı anlatı-

lır. Muşkiler bu savaşı kaybetmiş olmakla birlikte tarih sahnesinden silinmemişler, özellikle Yeni Assur döneminde Fırat'ın batısındaki bölgelerde zaman zaman Friglerle birlikte adları anılan bir toplum olarak Assur'un ilgi alanında varlıklarını korumayı sürdürmüşlerdir.

I. Tiglat-pileser'in Yukarı Dicle bölgesine gerçekleştirdiği seferler ve Dicle'nin kaynağına yaptırdığı kabartması ve kazdırdığı yazıtları bu zor dönemin önemli ve kayda değer başarılı gelişmeleri arasında sayılır.

Orta Assur döneminde başlatılan yıllık (annal) yazma geleneği sayesinde, Assur krallarının yaptıkları seferlerde izledikleri yolları, konakladıkları yerleri, ele geçirdikleri ganimetleri, tasarladıkları büyük projeleri kronolojik bir biçimde izleme olanağına sahip olmaktayız. Ancak tüm bunlar yal-

Dicle'nin kaynaklarından Birkinçay'daki I. Tiglat-pileser kabartması. Orta Assur döneminin son güçlü kralı I. Tiglat-pileser, Assur ülkesinin karşı karşıya kaldığı büyük sorunlarla uğraşmıştır. Suriye'den gelen Aramiler ve kuzeyden Alzi (Elazığ) bölgesinden Toros'ları geçerek güneye inen Muşkiler üzerine seferler düzenlemişti. Yukarı Dicle bölgesinin denetimini elinde tutmak isteyen Tiglat-pileser, bu amaçla gerçekleştirdiği bir sefer sırasında gücünü Dicle'nin kaynağındaki mağara içine yaptırdığı kabartma ve yazdırdığı yazıt ile göstermek istemiştir. Ancak bu çabalar yeterli olmamış ve Assur ülkesi iktidarından sonra hızla küçülmeye başlamıştır.

Assurlular toplum düzenini sağlamak amacıyla uyguladıkları kuralları yazılı hale getirmişler, zaman zaman da saraydan fermanlar yayınlayarak kuralları hatırlatmışlardır. Bu bağlamda özellikle kadınlar açısından oldukça dikkat çekici yaklaşımlar gözlenir. Kadın sosyal yaşamda önce babası, evlendikten sonra da kocasının gözetimi altındaydı:

> "Koca eğer savaşta esir alınmışsa kadın en az iki yıl onu beklemek durumundaydı. Evlendikten sonra bile eski kocası gelirse ona dönmek zorundaydı. Kadına verilen cezalar da oldukça ağırdı: Eğer bir kadın hırsızlık yaparken yakalanırsa ya kocası tarafından kulakları, ya da mağdur tarafından burnu kesilirdi. Evli bir kadın yalnız başına dışarıya ancak başını örterek çıkabilirdi. Evli olmayan kadın, köle ve fahişeler başlarını bağlayamaz, bağlarlarsa dayakla cezalandırılırdı. Saray kadınları ise daha sıkı kurallara tabi idi. Bir saray kadını yanında biri olmadan bir erkekle karşılaşırsa her ikisi de öldürülürdü. Bir köle omuzu açık biçimde bir saray kadınının yoluna çıkarsa yüz kamçı ile cezalandırılırdı" (Tosun-Yalvaç 1975).

nızca Assur krallarının başarılarıyla övünen bir üslupla kaleme alınmış; başarısızlıklardan asla söz edilmemiştir. Bu nedenle Assur krallarının vurguladıkları başarılarıyla krallığın yükseliş çizgisinin koşutluk göstermediği durumlarda krali yazıtlardaki ifadeleri kuşkuyla karşılamak durumundayız.

Assur Krallığı'nın karşılaşılan sorunların üzerine güç kullanarak gitme politikası Assur-bel-kala (1073-1056) döneminde de devam etti. Bu dönemde uzak bölgelere seferler yapıldığı kaydedilmiş olmakla birlikte, Aramiler büyük gruplar halinde Assur ve Babil kentlerine yerleşmiş ve bazı kentlerde halkın çoğunluğunu oluşturmuşlardır. Gerçekte Assur Krallığı bu göçlerin etkisiyle 10. yüzyıl sonlarına kadar daha çok başkent çevresindeki iç problemlerin üstesinden gelmek için uğraşmış; büyük çaplı inşa projeleri ve uzak bölgeleri kontrol etmek gibi hedeflere yönelememiştir. Batıda oluşturulan eyaletler ve inşa edilen askeri merkezler elden çıkmış; buralara yerleştirilen Assurlular başka bölgelere göç etmek zorunda kalmışlardır.

Orta Assur Krallığı yükseliş döneminde, elde ettiği ganimetler ve nüfus nakillerinden sağladığı işgücü olanaklarıyla, başkent çevresinde ve eyaletlerde büyük inşa projelerini de yaşama geçirmiştir. 1. Şalmaneser, Yeni Assur döneminde ülkenin başkenti olacak Kalhu (Nimrud) kentini inşa etmiş; Tukulti-Ninurta ise Assur kentinin karşısında, Dicle'nin doğu kıyısmda Kar-Tukulti-Ninurta adını verdiği yeni bir başkent kurmuştur. Ancak burası kralın ölümünden sonra ya tümüyle terk edilmiş ya da Yeni Assur dönemine kadar küçük bir köy olarak varlığını korumuştur.

Assur kentleri, güneyden gelen Assurluların yanı sıra, üçüncü binyıl sonlarından itibaren güneybatıdan Amurru, kuzeybatıdan Hurri ve ikinci binyıl sonlarından itibaren de batıdan büyük gruplar halinde Arami göçlerine sahne olmuştur.

Yarı göçebe toplumlar, Neolitik Çağ'dan beri yerleşik toplumların çevresinde hareketli yaşam biçimiyle varlıklarını sürdürmektedirler. Barınakları ve kullandıkları eşyaları yaşam biçimlerine uygun ve taşınabilir niteliktedir. Genellikle hayvancılık yaptıkları için yaz ve kış aylarını otlakların bulunduğu yayla ve ovalarda geçirirler. Zaman zaman yerleşik kültürlerin izlerini taşıyan höyüklerde de konaklamakla birlikte, arkeolojik tabakalarda izlerine rastlamak oldukça zordur. Demir Çağı'ndaki Aramiler ve Doğu Anadolu toplumları bu nedenle arkeolojik olarak yeterince belgelenememektedir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da birçok höyükte bunların izlerine hayvan besleyen toplumların geleneksel yakıtı tezek (kurutulmuş hayvan pisliği) artığı olduğu anlaşılan kül dolu çukurlarda rastlanmaktadır. Karacadağlı yarı göçebe aile çadırı (2007).

ÖNASYA'DA BÜYÜK GÖÇ DALGALARI VE DEMİR ÇAĞI'NIN BAŞLANGICI

Güney Mezopotamya'da Kassit egemenliğinin; kuzeyde de Orta Assur Krallığı'nın zayıflamaya başladığı 12. yüzyıl başları, Önasya ve çevresinde büyük karışıklıkların ve değişimlerin yaşandığı bir dönemdir. Mısır Firavunu III. Ramses'in yazıtlarında "Deniz Kavimleri" olarak adlandırılan toplumlar, Balkanlar, Yunanistan, Batı Anadolu, Ege ve Akdeniz kıyı şeridini etkileyen büyük bir göç dalgasının Mısır'da durdurulabilen bölümünü oluşturuyordu. III. Ramses bu toplumları 1174 yıllarında hem denizde hem de karada yenmeyi başararak ülkesini istiladan korumuştu. Ancak diğer bölgeler bu kadar şanslı değildi. Bu büyük hareketle Yunanistan'a Dorlar, Anadolu'ya Frigler, Doğu Akdeniz kıyılarına Filistinliler gibi toplumlar gelmiş; doğuda da İran'a kuzeyden yeni Hint-Avrupa kökenli gruplar göç etmişlerdi. Bu hareket, söz konusu bölgelerdeki siyasal dengeleri altüst etmişti. Bölgeler arası ticaret için gerekli güven ortamı bozulmuş, büyük kentlerin ihtiyaçlarını karşılamak olanaksızlaşmıştı. Tam olarak aydınlatılamamakla birlikte, aynı dönemde yaşanan kuraklık ve kıtlık da bu

merkezleri, tarihleri boyunca, bölgeden sağlanamayan ahşap, taş ve madenler başta olmak üzere tüm hammadde ihtiyaçlarını dışardan karşılamışlardı. Ege ve Doğu Akdeniz kıyılarını yağmalayan "Deniz Kavimleri", Mezopotamya ile bu bölgeler arasında kurulmuş bulunan ve Mezopotamya için yaşamsal bir öneme sahip olan ticareti engellemişti. Iran'daki istikrarsızlık da başta kalay olmak üzere doğudan gelen malların bir süre bölgeye ulaşmasını güçleştirmiştir. Bu olumsuz koşullara kuraklık ve Arami göçleri de eklenince, Mezopotamya'nın büyük kentlerinde yaşam oldukça zorlaşmıştı. Ancak Anadolu'dan farklı olarak, buradaki geleneksel kültürde büyük bir değişim yaşanmamıştır. Örneğin 1200'lü yıllardan itibaren küçülen Assur Devleti, 1050 ile 950 yılları arasında "karanlık" olarak nitelenebilecek bir sürece girmiş, ancak yönetici sülaleler ve bürokrasi, başkent ve yakınındaki önemli büyük kentleri terk etmemiş ve köklü Mezopotamya geleneklerini Yeni Assur dönemine taşımayı başarabilmişlerdir. Bir yüzyılı kapsayan bu dönemde ne anıtsal bir mimari inşa edilebilmiş ne de üzerine başarılı seferlerin kaydedildiği herhangi bir stel dikilebilmiştir. Babil'de de benzer biçimde, Sümerlerden aktarılan köklü kültür kesintiye uğramamış ve sürekliliğini korumuştur.

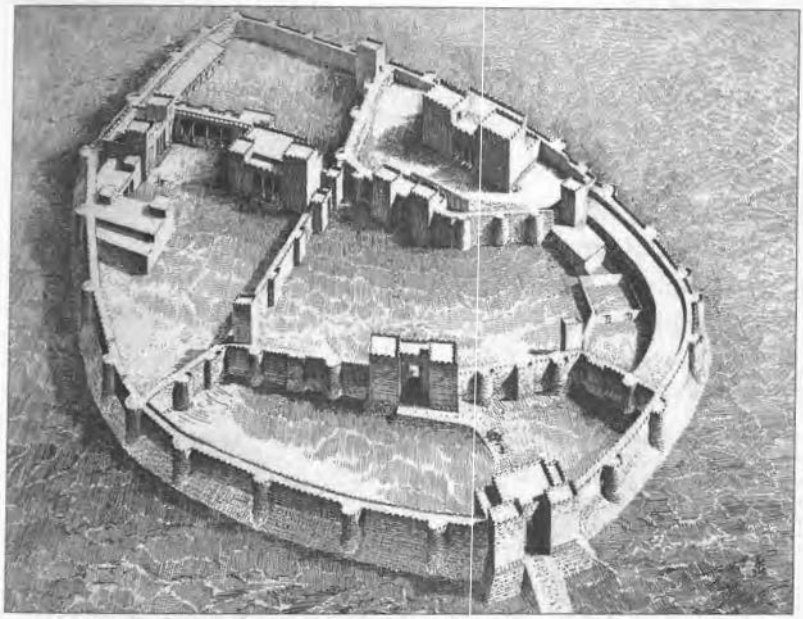
Onasya'da 10. yüzyıldan itibaren yeni toplumlar ve farklı siyasal güç merkezleri ortaya çıkmıştır. Mezopotamya'nın batısında İsrail ve Fenikeliler; Torosların eteklerinde ve eski Mitanni topraklarının bir bölümünde Geç Hitit krallıkları; Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde ise Arami kabileleri bunların başlıcalarıdır. Bir sonraki bölümde değineceğimiz gibi tüm bu krallıklar Assur'un batı politikasında önemli bir rol oynayacaklardır. Ancak hiçbiri Mezopotamya ve çevresini Aramiler kadar çok yönlü bir biçimde ve uzun süre etkilememiştir.

koşullara eklenince Anadolu'daki Hitit İmparatorluğu çökmüş ve bölge birkaç yüzyıl süren istikrarsız ve karanlık bir sürece girmiştir.

Siyasal ve kültürel açıdan önemli değişimleri başlatan bu gelişmeler, Tunç Çağı'nın sonu ve Demir Çağı'nın başlangıcı olarak kabul edilir. Demir Çağı'nın başlangıcını oluşturan birkaç yüzyıllık dönem, Anadolu ve çevresi için "Karanlık Çağ" olarak adlandırılmaktaydı. Bunun nedeni söz konusu dönem hakkında bilgi verecek yazılı belgelerin bulunmamasıdır. Ancak son yıllarda yapılan arkeolojik kazılar, ekonomik dengelerin bozulmasıyla büyük kentlerdeki anıtsal tapınakları, sarayları ve bürokrasiyi ayakta tutamayan yönetimlerin buraları terk ettiğini, geleneksel küçük kırsal yerleşmelerin ise varlığını koruduğunu göstermiştir. Hatta büyük kentler bile bu dönemde köylüler tarafından iskân edilmiştir. Göçler sosyal yaşamı kesintiye uğratmamış; ancak birçok olguyu köklü bir biçimde değiştirmiştir.

Bu sürecin başlangıcına ait yazıtların bize sunduğu bilgiler bir araya getirildiğinde, Mezopotamya'daki siyasal dengelerin bozulmasında esas olarak bölgesel gelişmelerin rol oynadığı sonucu çıkarılır. Önceki bölümlerde de değindiğimiz gibi Babil bölgesine egemen olan Kassit yönetiminin son bulmasında Elam saldırıları etkili olmuş; Orta Assur Krallığı'nın zayıflamasında ise Arami göçleri büyük rol oynamıştır. Gerçekten de 1200/1190 yıllarından sonra Mezopotamya'da dengeler büyük oranda altüst olmuş, yaklaşık olarak 900 yıllarına kadar bölgede istikrarı sağlayacak güçlü bir siyasal merkez görülmemiştir.

Mezopotamya'nın doğal kaynakları ve ekonomik yapısı dikkate alındığında ise buradaki istikrarsızlık sürecinde bölgesel gelişmelerin yanı sıra, komşu bölgeleri etkileyen büyük göç dalgasının da rol oynadığı ileri sürülebilir. Özellikle Güney Mezopotamya ve burada gelişen uygarlık

Fırat'ın batısındaki Sam'al (Zincirli) kenti, Geç Hitit kültürünün etkisiyle gelişmiş bir krallık merkeziydi. Arami göçlerinden sonra kentin nüfus yapısı değişmiş ve Aramileşmiştir. Ancak buradaki kültür bu dönemde de Geç Hitit ve Assur etkisi altındadır. Kentin kulelerle desteklenen güçlü surları ve içinde sütunlu girişleri olan Bit Hilani tipindeki yapıları Geç Hitit özelliğinde inşa edilmiştir.

konuşan aristokrat sınıfın yönetimi altındaki Geç Hitit kent devletlerinden bir bölümü Arami nüfuzuna girmiş, diğer kentler ve Assur eyalet merkezleri de Arami toplumuyla karışıp kaynaşmıştır.

Orta Assur Krallığı'nın zayıflama sürecinde varlık mücadelesi veren I. Tiglat-pileser (1114-1076), krallığı döneminde 28 kez Fırat'ı geçerek bu göçebeleri durdurmaya çalışmış, ancak bu çabalar başarılı olmamıştır. Önceleri kentlerini istila etmeye çalışan bu göçerlere karşı düzenli ordularıyla savaşan Assur kralları, Yeni Assur döneminde taktik değiştirerek büyük nüfus nakillerine başvurmuşlardır. Bir bölgenin güvenliğini sağlamak ve isyanları bastırmak temel

Aramiler

Aramiler, Mezopotamya ve özellikle de Assur için tehlike oluşturmaya başladıkları 12. yüzyılda, yazılı belgelerde anılmaya başlayan toplumlardan biridir. Bu halk, ikinci binyıldaki Amurru ve birinci binyıldaki İbraniler gibi, Kuzeybatı Sami grubuna giren bir dil konuşmaktaydılar. Anayurtları kesin olarak bilinmemekle birlikte, dillerindeki benzerlik nedeniyle, göçlerden önce Arap Yarımadası'nda veya Kuzey Suriye çevresinde yaşadıkları anlaşılmaktadır. Yazıtlarda Aramiler ile Ahlamu adlı bir diğer yarı göçebe toplum arasında kurulan bağlantı bu toplumun tarihini birkaç yüzyıl erkene götürür. Ahlamu toplumu 13. yüzyılda I. Şalmaneser ve ardından da I. Tukulti-Ninurta'nın Assur ülkesinin batısında ve Suriye çöllerinde savaştığı toplumlardan biridir. Aramilerin göçünden sonra ise I. Tiglat-pileser ve II. Aşurnasirpal dönemine ait birkaç yazıt bu iki toplumu "Ahlamu Aramileri" biçiminde tanımlar. Ancak bu birlikteliğin tam olarak nasıl bir ilişkiyi gösterdiği açık değildir.

Aramiler, Suriye çöllerinde göçebe kabileler-aşiretler halinde yaşayan, birbiriyle akraba birçok gruptan oluşmaktaydı. Uzun bir zaman dilimini kapsayan göçlerin sonucunda, başta Kuzey Suriye olmak üzere Mezopotamya'nın tümüne, Doğu Akdeniz kıyılarına ve Güneydoğu Anadolu'ya sızmışlardır. Ortaya çıkışlarından itibaren hiçbir zaman tek bir siyasal güç veya ortak bir kültür oluşturamamışlardır. Bu nedenle Aramilerle ilgili tek bir başlık altında toplanabilecek bir tarih yazmak oldukça zordur. Ortaya çıkış süreci de dahil olmak üzere birinci binyıldaki tarihleri Mezopotamya'da Assur ve Babil; Kuzey Suriye'de ise Assur'un yanı sıra Geç Hitit kent devletleri ile bağıntılıdır. Kuzey Suriye'de 11. yüzyıl ile 8. yüzyıl arasında birbirinden kopuk birçok küçük devlet kurmuşlardır. Hititlerle akraba olan ve Luwice

gerekçesiyle nakledilen halklardan, yeni kentler kurmak, tarım alanlarına işgücü sağlamak, orduda ise asker ihtiyacını karşılamak bağlamında yararlanılmıştır. Yazılı belgelerdeki kayıtlardan Yeni Assur krallarının birkaç milyon insanı bu amaçla naklettikleri anlaşılır. Bu nüfusun büyük çoğunluğunu da Aramiler oluşturur. Böylece Aramiler zamanla, hem küçük gruplar halinde göçerek geldikleri hem de büyük nüfus nakilleriyle yerleştirildikleri Assur kentleri ve çevresindeki tarım alanlarında Assur halkıyla kaynaşmış, bazı bölgelerde halkın çoğunluğunu oluşturmuşlardır. Bu süreç bir anlamda Assur ülkesinin Aramileşmesine zemin hazırlamışur. Aramiler bulundukları her bölgenin kültürüne adapte olmuş, Assurca ile akraba olan ve kolay anlaşılan dilleri nedeniyle kentlerde, tapınaklarda ve sarayda önemli görevlere yükselmişlerdir. Aramice'nin oldukça geniş bir bölgede konuşulması, başta ticari ilişkilerde olmak üzere, farklı toplulukların ortak anlaşma dili konumuna gelmesine yol açmıştır. Mezopotamya kültürünün Doğu Akdeniz kıyıları ve Kilikya üzerinden Batı dünyasına (Grek kültürüne) aktarılmasında da Aramice'nin önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır.

Aramice, çiviyazısından daha kolay olan bir alfabe yazısıyla yazılmaktaydı ve bu özelliği onu Yeni Assur saraylarında resmi kayıtların tutulduğu ikinci dil konumuna yükseltmişti. Yüzlerce işaretten oluşan çiviyazısını öğrenmek ve bunu hızlı bir biçimde yazmak kolay değildi. Fenikelilerden alınarak uyarlanan alfabe yazısı ise daha kolay ve kullanışlıydı. Birçok Yeni Assur duvar resmi ve kabartması, kil tablet üzerine yazı yazan kâtibin yanında, papirüs üzerine alfabe yazısıyla olasılıkla Aramice kayıt tutan ikinci bir yazıcıyı betimler. Assur kentlerinden Ninive'de üzerinde Aramice yazı bulunan az sayıda ağırlık bulunmuş; diğer birkaç kentte de Aramice yazılı tablet parçası ele geçmiştir.

Zincirli'de (Sam'al) bulunan ve bir kısmı Aramice yazıtlı olan anıtlar Aramice'nin ve kabartma sanatındaki Arami ögelerin tanınmasına katkıda bulunmuştur. Sam'al kralı Bar-Rakkab'ı gösteren 8. yüzyıla ait bu kabartmalı ortostat üzerindeki elbise, başın arkasındaki yelpaze, önündeki tanrı sembolleri, saç ve sakalların işlenişi Yeni Assur sanatının özelliklerini yansıtır. Kral başlığı ve ellerin duruşu ise Arami kültürünün izlerini taşır. Kabartmalı ortostat yapımı ise Geç Hitit kentlerinde girişleri ve önemli mekânları süsleyen yaygın bir gelenekti.

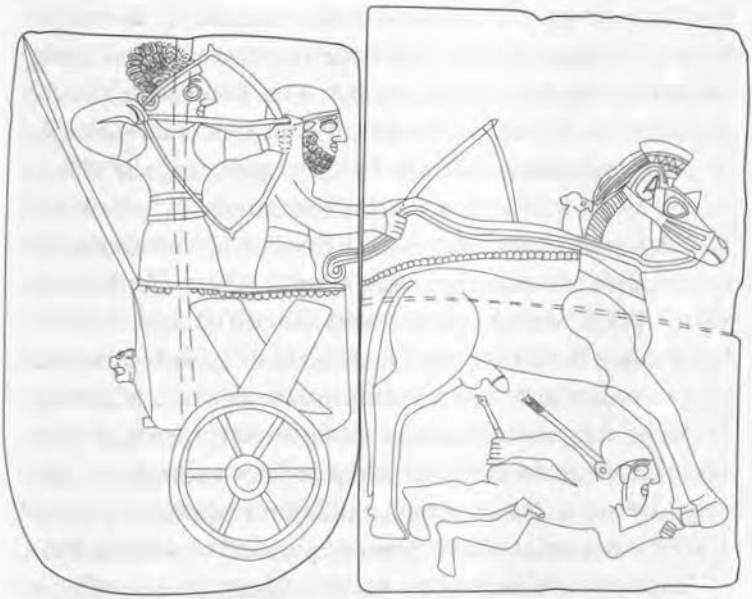
Papirüslerin hemen tümüyle yok olması, bu dil ve kayıtların içeriği konusundaki bilgilerimizi sınırlar.

Uluslararası ortak iletişim dili olarak kabul gören Aramice, Eski Ahit'te de kullanılmış; Pers egemenliği döneminde yaygın bir ticaret dili olarak konuşulmuş; bazı lehçeleri Kuzey Mezopotamya ve Güneydoğu Anadolu'da Süryani ve Keldani gibi topluluklar aracılığıyla günümüze kadar ulaşmıştır.

Aramilerin kurduğu kent devletleri, genellikle aşiret reisi ve kurucusunun adının önüne eklenen *bit* (ev) sözcüğüyle tanımlanırdı. Assur'un hemen batısında, Dicle ile Fırat Nehri arasında kuzeyden güneye doğru Bit-Zamani, Bit-Bahiyani, Bit-Halupe ve batıda Bit-Adini krallıkları yer almak-

potamya etkisi altındadır. En büyük tanrıları, fırtına tanrısı Hadad idi. Mezopotamya kökenli Şamaş (güneş tanrısı), Marduk (Babil'in baştanrısı) ve Sin (Ay tanrısı, Aramice Sahr) de kutsanmaktaydı. Rakib-El ve tanrıça Astarte de Arami isimleri taşımakla birlikte Mezopotamya'dan alınmış tanrılardı.

Sanat eserlerinde, özellikle de heykel ve kabartmalar üzerinde, Kuzey Suriye'de Geç Hitit, Doğu Akdeniz kıyılarında Fenike, Assur kentlerinde de Assur üsluplarıyla iç içe geçmiş, bazı yönleriyle de onlardan ayrılan bir Arami üslubu veya Arami tipi ayırt edilebilmektedir. Assur'da en erken Arami tipleri 9. yüzyıla ait II. Aşurnasirpal'in bronz kapı kabartmaları üzerinde görülür. Kuzey Suriye'de, Geç Hitit

Savaş arabası kompozisyonu Mezopotamya sanatının en çok tekrarlanan örneklerindendir. Sam'al kentindeki iç kalenin güney kapısında bulunan bu kabartmadaki at arabası, arabanın altındaki okla vurulmuş düşman askeri ve genel kompozisyon Mezopotamya kökenli olmakla birlikte kişilerin yüzleri, ayrıntıların işleniş tekniği Arami etkilidir. Okla vurulmuş düşman askeri, aşağılamak amacıyla çıplak olarak gösterilmiştir.

taydı. Aramiler Basra Körfezi bölgesine de sızmış ve burada da yerleştikleri yerlere kendi adlarını vermişlerdi.

Assur merkezi bölgesine en yakın Arami Krallığı olan Bit-Bahiyani'nin başkenti Guzana (Tel Halaf), en kuzeydeki Bit-Zamani'nin başkenti ise Amedi (Diyarbakır) idi. Fırat'ın hemen doğusunda bulunan Til Barsip (Tel Ahmar) ve Hadatu (Arslantaş) Bit-Adini'nin iki önemli kentiydi. Bu kentler 9. yüzyılda Assur eyalet sistemi içine alınmışlardır. Assur kralı III. Şalınaneser 856 yılında Bit-Adini üzerine ilerlemiş, arkasından da Fırat'ı geçerek 853 yılında Asi Nehri kıyısındaki Karkar'da birleşik Arami gücünü yenmiş ve böylece bölgede geçici de olsa üstünlüğünü kabul ettirmiştir. Ancak Fırat'ın batısındaki ve Suriye'deki krallıklar, uzun süre otonomilerini korumak için ortak mücadele vermişlerdir.

Fırat'ın batısındaki Kargamış (Karkamış) ve Pattina/Unki (Antakya) Hititli karakterini korurken, Sam'al (Zincirli), Halep yakınındaki Arpad (Bit-Aguşi), Hama ve Şam birer Arami kentine dönüşmüştü. Bütün kentlerde Arami nüfusu yaşamakla birlikte, Hama gibi önemli bir krallık 10. ve 9. yüzyılda Luwice adlar taşıyan, 8. yüzyılda ise Arami kökenli krallar tarafından yönetilmiştir. Sam'al ve Bit-Adini'de de Aramilerin yönetiminde Hitit kültürü varlığını korumuştur. Sam'al'da Arami yazısı ve sanatının tanımlanmasına önemli katkılar yapan kabartma ve yazıtlar bulunmuştur. Pattina/Unki örneğinde olduğu gibi, kentler de hem Luwice hem de Aramice adlarla anılabiliyordu; bu da Aramilerin zaman içerisinde kentin adını değiştirecek kadar egemen nüfus haline gelişine işaret etmektedir. Fırat'ın batısındaki Arami ve Geç Hitit kent devletleri 8. yüzyılın ortalarından sonra, III. Tiglat-pileser ve sonrasında Assur eyalet sistemi içine katılmıştır.

Aramiler yerleştikleri kentlerin kültürüne uyum sağladıkları için, dilleri dışında özgün mimarlık ve sanat eserleri üzerine fazla bir bilgi yoktur. İnanç sistemleri de Suriye ve Mezo-

BİR İMPARATORLUĞUN DOĞUŞU

Assur, ikinci binyılın başlarında, büyük tüccar ailelerinin yürüttüğü uluslararası serbest ticaretin merkeziyken, dönemin ikinci yarısında önce Hurri-Mitanni Devleti'nin egemenlik alanında bir kent; 13. yüzyıldan itibaren de Babil, Mari ve Eşnunna gibi krallıklarla birlikte bağımsız bölgesel bir güç olmuştu. Birinci binyılın başından itibaren de Mezopotamya'da rakipsiz bir krallık ve imparatorluk konumuna yükselmiştir. Bu nedenle Mezopotamya tarihinin 10. yüzyıl ile 7. yüzyıl sonu arasındaki 400 yıla yakın bir dönemi "Yeni Assur" adıyla anılır. Bu sürecin başlangıcını, Orta Assur döneminde kaybedilen toprakların ele geçirilmesi ve güçlü bir krallığın yapılanması çalışmaları oluşturur. Sınırlarını güneyde Basra Körfezi'ne, güneybatıda Mısır'a, batıda Anadolu içlerine kadar genişlediği III. Tiglat-pileser sonrası ise imparatorluk dönemi olarak değerlendirilir.

Sümer, Akkad, Babil, Amurru, Hurri ve Kassit gibi, Mezopotamya'ya değişik katkılarda bulunmuş toplumlarla karşılaştırıldığında, Yeni Assur Krallığı kurduğu sistem, köklü mirasa sahip olma ve propagandaya yönelik anıtsal sanat

kentlerinde de inşa edilen, ön cephesi sütunlu, arkasında uzun bir oda olan ve "Bit Hilani" olarak adlandırılan saraylar Arami kentlerinde de karşımıza çıkar. Kaide üzerinde yükselen büyük heykel ve kabartmalarda, kral, aslan, grifon, sfenks, bitkiler ile askeri törenler ve dans eden hayvanlar gibi fantastik konular işlenmiştir. Tel Halaf'ta yerel kral Kapara (9. yüzyıl) ve Tel Fahariya'daki kral Addu-yis'in heykelleri de bu anlayışla yapılmıştır.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Aramilere ilişkin yazılar daha çok alfabe yazısıyla, uzun ömürlü olmayan papirüs üzerine yazıldığı için günümüze ulaşamamıştır. Dolayısıyla bu toplum hakkındaki bilgilerimiz daha çok Assur kayıtları ve Eski Ahit'ten elde edilir. Az sayıda da olsa, taş gibi dayanıklı maddeler üzerine kazınmış Aramice yazıtlar da mevcuttur. Bu örneklerden en eskisi, Tel Halaf'ta bulunmuş ve 10. yüzyıla tarihlenen tek satırlık yazıttır. Aynı bölgede Tel Fahariya'da ise bir heykel üzerinde çift dilli (Akkadca-Aramice) bir yazıt saptanmıştır. Batıda Halep'in güneyinde Sefir'de üç stel üzerinde bulunan ve 8. yüzyıl ortasında Arpadh Mati'el ile Assur valisi Şamşi-ilu (KTK'h Bar-Ga'yah) arasındaki bir anlaşmadan söz eden yazıt ise bilinen en uzun Aramice kayıttır. Sam'al Krallığı'nın başkenti Zincirli'de kral Hadad ve Bar-Rakkab heykelleri ile Bar-Rakkab'ın kabartmaları üzerinde de yazıtlar yer alır. Aramice yukarıda belirttiğimiz gibi Assur döneminden sonra da uzun süre önemini korumuş; Önasya'daki geniş bir bölgede konuşulmaya ve yazılmaya devam etmiştir. Arami nüfuzunun dışında da Arami etkili sanat eserlerinin ve Aramice yazıtların varlığı bilinir.

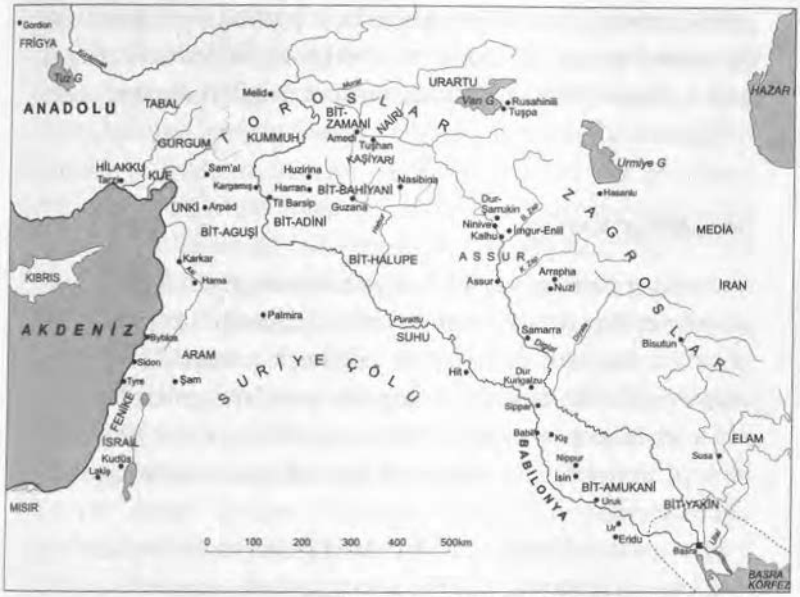
Aramilerin oldukça uzun bir süreci kapsayan ve geniş bir bölgede yaşanan tarihlerinin ilk bölümü, aşağıda değineceğimiz üzere, büyük oranda Yeni Assur Krallığı'yla bağıntılı olarak şekillenmiştir.

yapıtlarıyla diğerlerinden bir adım önde gözükür. Gerçekten de Assur, Kalhu (Nimrud), Ninive ve Dur-Şarrukin (Horsabad) gibi başkentlerde saptanan on binlerce çiviyazılı kil tabletten oluşan arşiv ve kütüphaneler başta olmak üzere, krallığa ait tüm eserler, yalnızca onların değil bütün Mezopotamya'nın gizemli geçmişine ilişkin bilgiler verir.

Yeni Assur krallarının Doğu Akdeniz kıyılarına ve kutsal topraklara yaptıkları seferlerin Eski Ahit'te anlatılması, insanlığın belleğine yerleşerek bu toplumun Batı'da tanınmasını sağlamıştır. British ve Louvre gibi ünlü müzelere taşınan anıtsal sanat eserleri de Assurluların gündemde kalmasını sağlamıştır.

Yeni Assur Krallığı, Mezopotamya'nın siyasal ve kültürel anlamda gerçek egemeni olmasının yanı sıra, sınırları aşarak İran (Elam ve Med), Anadolu (Geç Hitit ve Urartu), Kuzey Suriye (Geç Hitit ve Arami), Doğu Akdeniz Kıyıları (Tyre, İsrail, Yahuda) ve Mısır üzerinde de egemenlik iddiasında bulunmuştur. Bu nedenle Yeni Assur Krallığı'nın tarihini oluştururken özgün zengin kayıtları ve arkeolojik kalıntılarının yanında tüm bu çevre toplumlardan gelen verileri de kullanmak durumundayız.

Yeni Assur döneminin siyasal gelişmeleri ve bunların kronolojisi için, kralların yaptıkları işleri sırasıyla anlattıkları *annallar* (yıllıklar) ile *limmu listeleri* temel kaynakları oluşturur. Giriş bölümünde sıraladığımız, ülkenin dört bir yanına dağılmış kil tablet arşivleri, devlet sisteminin ve toplumsal yapının anlaşılması açısından büyük önem taşır. Çoğu zaman kendi sınırları dışında, seferlerinin ulaştığı son noktalarda kayalara kazdırdıkları kabartmalar ve gösteriş yazıtları da tarihi coğrafya bakımından önemlidir. Ayrıca mektuplar, Assur ve Babil kral adlarının yan yana sıralandığı listeler (*synkroniktik* kral listeleri), arkeolojik kazılarda ortaya çıkan zengin mimari kalıntılar ve çeşitli eşyalar, ta-

Yeni Assur döneminde Mezopotamya ve çevresi.

rihsel kurgunun gerçekleştirilmesinde kullanılır. Yeni Assur döneminde, yaklaşık 250 yıllık bir süreç *limmu listeleri* sayesinde ayrıntılı olarak tarihlenebilmektedir. Bu dönemde yeni yıl törenlerini, tahta çıktıklarının ilk yılında krallar, sonraki yıllarda ise *limmu* olarak atanan yüksek rütbeli memurlar yönetirdi. *Limmuların* isimleri alt alta yazılarak oluşturulan kesintisiz listeler, 9. yüzyılın ilk yarısından 7. yüzyıl sonuna uzanan dönemi kapsar. Bu listelere bazı önemli olaylar da kaydedilmiştir. Bu olaylar arasına, beklenmeyen bir biçimde, bir güneş tutulması da eklenmiştir. Geçtiğimiz yüzyılda gökbilimciler, söz konusu güneş tutulmasının 15 Haziran 763 yılında gerçekleştiğini hesaplamış ve tüm listenin tarihsel bağlamda doğrulanmasını sağlamışlardır. Assur kaynakları dışında, 8. yüzyıldan itibaren Aramice belgeler, 7. yüzyıldan itibaren Mısır'a yönelen seferleri

zeni sağlamak kolay değildi. Bu nedenle Adad-nirari, krallığının sonlarında Hanigalbat çevresine üst üste 7 sefer yapmak zorunda kalmıştır. Assur Krallığı bundan sonra bölgedeki kentleri kendine vergi ve haraç veren vasal yönetimler haline getirmiş ve böylece Akdeniz'e ve Toroslardaki hammadde yataklarına ulaşan yolların denetimini sağlamada önemli bir adımı gerçekleştirmiştir. Güney sınırı ise 891 yılında Babil ile yapılan antlaşma ile güvence altına alınmış; karşılıklı kız alıp vermeyle de oluşturulan güven ortamı güçlendirilmiştir.

II. Adad-nirari'nin yerine geçen oğlu II. Tukulti-Ninurta (890-884) da aynı bölgeler üzerine düzenli seferler yapmayı sürdürmüştür. Arami kabilelerinden Bit-Zamani, Mardin ve Tur Abdin Dağları (Kaşiyari) üzerinden ilerleyerek Diyarbakır bölgesine yerleşmişti. Tukulti-Ninurta, Orta Assur Krallığı döneminde de Assur'un bir parçası olan Yukarı Dicle bölgesinin denetimini söz konusu topluluğa kaptırmamak için 3 ya da 4 sefer gerçekleştirmiştir. Assur'un düzenli ordularıyla, yarı göçebe aşiretlerin oluşturduğu Aramiler arasındaki savaşlar kesin bir sonuca ulaşmıyor, dağılan Arami grupları kısa sürede tekrar toparlanıyorlardı. Amedi'yi (Diyarbakır) başkent yapan Bit-Zamani kabilesi de varlığını uzun süre korumuş, yerli halkla karışarak, bölgenin nüfus yapısını önemli ölçüde değiştirmiştir. II. Tukulti-Ninurta'nın yazılı belgelere geçen son seferleri yine Kuzey Suriye bölgesinde, daha önce denetim altına alındığı bildirilen Nasibina, Huzirina ve Muşkiler üzerinedir. Ülkenin güneyinde antlaşmalarla sağlanan istikrarın bozulması üzerine Babil ülkesine ilerleyen Assur orduları Dur-Kurigalzu ve Sippar'ı ele geçirmiştir.

Yeni Assur Krallığı, genişleme ve yeniden yapılanma girişimlerini II. Aşurnasirpal (883-859) zamanında artırarak sürdürdü. Denetim altına alınan bölgelerden elde edilen ga-

konu edinen Mısır Hiyeroglifleri; 5. yüzyıldan itibaren ise Herodot, Ctesias, Diodoros ve Eusebios gibi Antik Batılı yazarlar, Assur ülkesi hakkında tarihsel bilgileri aktaran kaynaklardır.

Yeni Assur Krallığı

Orta Assur Krallığı'nın 11. yüzyıldaki son güçlü kralı I. Tiglat-pileser'den sonra Kuzey Suriye'de kazandığı topraklan yitirerek, başkent dolaylarına çekilmek zorunda kaldığına değinmiştik. Bu süreçte Önasya'da meydana gelen karışıklıklar ve Mezopotamya'yı etkileyen Arami göçleri, uzun süre yeni dengelerin oluşmasına olanak tanımamış gibi gözükmektedir.

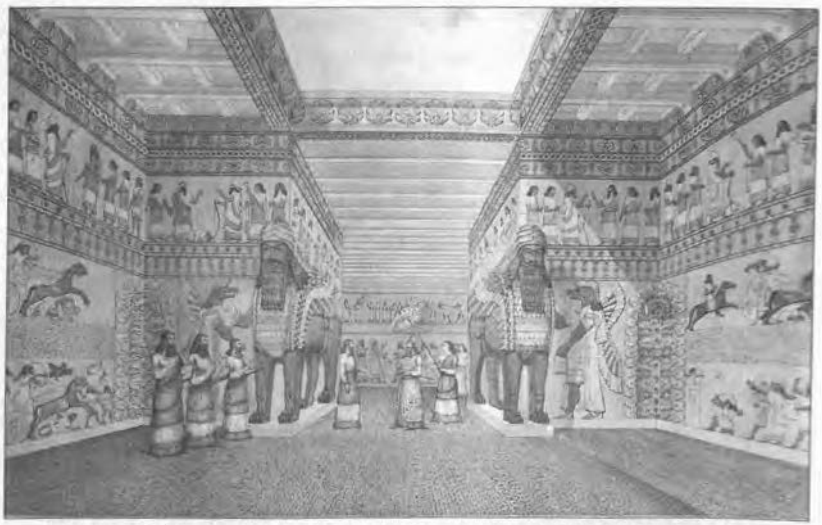
Orta Assur dönemi sonlarında dış dünya ile bağları büyük oranda kopmuş, kentlerdeki insanların temel ihtiyaçlarını karşılayamayacak kadar zayıflamış olan Assur'un gerçek anlamda doğuşu, 10. yüzyıl sonlarında II. Assur-dan (934-912) ve oğlu II. Adad-nirari (911-891) döneminde gerçekleşmiştir. Önce Assur, Kalhu ve Ninive kentlerinin bulunduğu başkent çevresinde güvenlik sağlanmış, ardından krallığın güçlenmesine yönelik adımlar atılmaya başlanmıştır. II. Adad-nirari, kuzey ve batıdan gelen Arami ve Nairi halklarına karşı başarılı seferler gerçekleştirmiş, güneyde Arrapha (Kerkük) civarında Babil'in kontrolüne geçen bölgede yeniden denetimi sağlamıştır. Assur orduları, doğu ve güney sınırlarını güvence altına aldıktan sonra, Orta Assur döneminden sonra elden çıkarılan batı ve kuzeybatı bölgelerine doğru ilerlemiştir. II. Adad-nirari, büyük bölümü Aramileşen bu bölgedeki Hanigalbat, Huzirina (Sultantepe), Guzana (Tel Halaf) çevresindeki Bit-Bahiyani'yi ele geçirdi ve Assur'un egemenliğini Habur bölgesini de içine alacak şekilde yaydı. Ancak bu karışık bölgede dü-

şular yerleştirilmişti. Tüm bu eserler hem kendi halkına ve hem de problem yaratan komşularına Assur'un rakip tanımaz, düşmanlarına karşı acımasız, tek egemen güç olduğu izlenimini vermek adına anıtsal boyutlarda yapılmaktaydı. Kral, tanrılar ve kutsal sembollerle birlikte, bazen aslan avlarken, bazen de düşmanlarına karşı savaşırken betimleniyor ve bu kabartmalar saraya gelen ziyaretçilerin görebileceği şekilde düzenleniyordu.

Yeni Assur döneminin güçlü ve dinamik krallarından II. Aşurnasirpal, iktidarda kaldığı 25 yıl boyunca kayıtlara geçen 14 sefer yapmıştır. Bu seferleri adeta gün be gün anlatan yıllıkların sonuç bölümleri dikkate alınırsa, esas amacın, ülkenin merkezinde büyüyen ve kalabalıklaşan kentlerin ve ordunun ihtiyaçlarını karşılamak olduğu sezilebilir. Ülkenin batısında Aramiler yine hedeflerden en önemlisiydi. Daha önce belirttiğimiz gibi, Assur'un baskısına rağmen, bu dönemde Aramiler pek çok Geç Hitit kent devlet merkezi de dahil olmak üzere, Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu bölgesine egemen olan yerel krallıklar konumundaydılar. Ancak Assur Krallığı gücünü bu bölgenin ötesine, batıda Akdeniz kıyılarına kadar yaymak istiyordu.

II. Aşurnasirpal batıdaki sorunlarla uğraşmaya başlamadan önce doğu ve güneydoğu yönünde, Diyala bölgesine üç sefer gerçekleştirdi. Ülkesinin geleceğinin batı sınırlarının güvence altına alınmasıyla sağlanacağını iyi bildiği için, gücünün büyük bölümünü buraya yönlendirdi. Assur orduları, 882, 879 ve 866 yıllarında üç kez Güneydoğu Anadolu ve Yukarı Dicle bölgesinde ilerledi. İlk seferde, Nairi ülkelerinin güney sınırını oluşturan bölgedeki Tuşhan'da (Üçtepe) bir eyalet merkezi kuruldu. Böylece hem Toroslar'ı aşıp kuzeye, Anadolu'ya ulaşan yollar üzerinde güçlü bir merkez oluşturulmuş hem de Amedi (Diyarbakır) kenti çevresini kontrol eden Arami Bit-Zamani kabilesinin etkinliği

nimetler ve sağlanan yeni insan gücü, başkent çevresinin imarında kullanılmaya başlandı. II. Aşurnasirpal, genişleyen ülkesini Assur'dan yönetemeyeceğini düşünerek daha kuzeydeki Kalhu'yu (Nimrud) başkent olarak inşa etti. Kentin çevresini 7.6 km. uzunluğunda surlarla kuşattı. Kendisi için, kazıyı yapan arkeologlar tarafından "Kuzeybatı Sarayı" olarak adlandırılan görkemli bir saray ve tanrıları için de tapınaklar yaptırdı. Saray iki bölüm halinde, iç ve dış avlu çevresine yerleştirilmiş mekânlardan oluşmaktaydı. İlk bölüm, yaptıklarını anlatan taş kabartma levhalarla süslenmiş resmi işlere tahsis edilen taht odası ve kabul salonuna; ikinci bölüm ise haremine ayrılmıştı. Ana girişlere kötü ruhlardan korunmak amacıyla etkileyici büyüklükte lamaş-

II. Aşurnasirpal tarafından Assur Krallığı'nın yeni başkenti olarak inşa edilen Kalhu kentindeki Kuzeybatı Sarayı'nın taht odasının A.H. Layard tarafından yapılan resmi. Duvarlar, kralın kazandığı başarılar, av sahneleri, kanatlı cinler, hayat ağaçları işlenmiş taş kabartmalarla süslüdür. Temsili resimde ortada yer alan kral vezirine direktif vermekte, arkasında sakalsız bir hadım görevli durmakta, sol tarafta da iki yazıcı ve bir saray görevlisi emirleri kaydetmektedir. Birçok yeni Assur kabartmasında gösterildiği gibi yazıcılardan biri çivi yazısıyla kil tablete, ikincisi ise alfabe yazısıyla (Aramice), papirüs üzerine yazmaktadır.

İngiltere'ye British Müzesi'ne taşınmıştır.

Assur orduları bu dönemde Kuzey Suriye üzerinden batıya ilerleyişini sürdürmüştür. Buradaki direnç noktalarından biri, Kargamış'ın güneyinde, Til-Barsip (Tel Ahmar) çevresine egemen olan Bit-Adini adlı Arami Krallığı'ydı. II. Aşurnasirpal bu bölgeye en az 4 sefer yapmış, Fırat'ın batısına geçerek Akdeniz kıyılarına ulaşmayı başarmış ve yazıtlardan öğrenildiğine göre, silahlarını Akdeniz'in sularında yıkamakla övünmüştür. Ancak Assur'un bu yöndeki politikaları karşısında güneydeki Arami kabilesi Suhu ve Doğu Akdeniz kıyısına kadar olan bölgedeki krallıklar uzun bir süre daha sorunlar çıkarmayı sürdüreceklerdir. Fırat'ın batısındaki bölgeler bu dönemde vergi vermek koşuluyla varlıklarını korumuşlardır.

II. Aşurnasirpal'in halefi III. Şalmaneser (858-824) zamanında da ülkenin batısındaki yerel krallıklara karşı güç gösterisi artırılarak sürdürüldü. Assur'un eyalet sistemine dahil ettiği bölgenin sınırları batıda Fırat Nehri'ne, kuzeyde

Yeni Assur döneminin en güçlü krallarından III. Şalmaneser'ın İstanbul Eski Şark Eserleri Müzesi'nde sergilenen heykeli. Uzun, örgülü sakal ve saçları, kenarları püsküllü elbisesi, sol elindeki asası ve sağ elindeki palası ile gösterilmiştir. Göğsünün üzerine tanrı sembolleri, kemerinin altına ise bir kitabe işlenmiştir.

azaltılmıştı. Bu seferlerin kayıtlarında bölgede bulunan bütün Nairi krallarından vergi almdığı belirtilir. Bölgeye gelişi ve saray inşası, Kurkh Monoliti'nde şu şekilde anlatılır:

> "Kaşiyari Dağı'nı geçtikten sonra ikinci kez Nairi ülkelerine girdim. Sigişu kentinde kamp kurdum ve geceyi geçirdim. Sigişu kentinden hareketle Tupusu oğlu Lapturu'nun güçlendirilmiş kenti Madara'ya yaklaştım. Kent iyice güçlendirilmiş dört duvarla çevrilmişti. Kenti kuşattım. Güçlü silahlarımın görünüşünden korkuya kapıldılar ve onlardan mallarını mülklerini ve hizmetim için oğullarını aldım. Vergi ve haraç vermeleri koşuluyla hayatlarını bağışladım. Kenti yaktım, yıktım ve harabeye çevirdim.
>
> Madara kentinden hareketle Tuşhan kentine girdim. Tuşhan'da bir saray kurdum. Tuşhan'da Nirdun ülkesinden vergi ve haraç olarak atlar, katırlar, kazanlar, ayna, öküz koyun ve şarap aldım. Tupusu oğlu Lapturu'nun yönettiği, Kaşiyari Dağı üzerindeki iyi tahkim edilmiş 60 kenti yıktım, yaktım, harabeye çevirdim.
>
> ... Benden önce gelen Assur kralı prens Şalmaneser'in Nairi ülkeleri sınırında yaptırdığı garnizonlar olan Sinabu ve Tidu kentleri Aramiler tarafından zorla ele geçirilmişlerdi; ben tekrar elde ettim. Nairi ülkesinde Assur kalelerini ellerinde tutan Assurlar -ki bunlar Arami ülkesine tabi kılınmışlardı- onların kentlerini ve yerleşim alanlarını ele geçirdim ve huzur içinde oturulur kıldım. Bit-Zamanili Amme-baala'ya ait olan Ahlamu Aramilerinden 1500 kişiyi yerlerinden aldım ve Assur'a götürdüm. Nairi ülkelerinin hasadını topladım ve ülkemin geçimi için Tuşhan, Damdammusa, Sinabu ve Tidu kentlerinde depoladım." (Grayson 1976: 638-641)

Bu olayların anlatıldığı yazıt, başarıların bir kanıtı olarak Tuşhan'da diktirilmiş ve 1863 yılında da eski Kurkh köyünde (modern Üçtepe: Tuşhan) bulunarak halen sergilendiği

Diyarbakır'ın 40 km. güneydoğusunda, Üçtepe Höyüğü'nde (eski Kurkh) bulunan III. Şalmaneser steli. Kral, özel bir kıyafet ve Yeni Assur Krallığı'na özgü başlık giymektedir. Sol elinde krallık asası vardır. Başının ön tarafında tanrı Şamaş'ın kanatlı diski, İştar'ın yıldızı, Assur'un boynuzlu başlığı, Sin'in hilal ve halkası, Adad'ın çatallı şimşeği ve yedi nokta (Sebittu) yer alır. Kral sağ elinin işaret parmağını bu sembollere saygı ifadesi olarak ileri doğru uzatmaktadır. Bu stel 1863 yılında Diyarbakır bölgesinde araştırmalar yapan İngiliz konsolos Taylor tarafından eski Kurkh köyünde bulunan iki stelden biridir. Her ikisi de British Müzesi'ne taşınan stellerden II. Aşurnasirpal'a ait olanında, Tuşhan'da (Kurkh, Üçtepe) kurulan bir eyalet merkezinden ve inşa edilen bir saraydan söz edilmekte; stelin de saray kapısına yerleştirildiği anlatılmaktadır.

Fırat bölgesinde vergi ve haraç vererek bağımsızlığını koruyan tek devlet olan Kargamış Assur egemenliğine girmiştir. Assur orduları Asi Nehri'nin güney bölgesinde pek başarılı olamamakla birlikte, Anadolu içlerine yağma amaçlı seferlerini sürdürdüler. Çukurova'nın batı bölümündeki Kue, Toroslar ve kuzeyinde egemen olan Tabal ve Melid (Malatya/Arslantepe) gibi Geç Hitit krallıkları haraca bağlandı. 832 yılından sonra Assur Krallığı'nın batıdaki operasyonları kral yerine, ordu komutanı (*turtanu*) Dayyan-Assur tarafından yönetilmekteydi.

III. Şalmaneser döneminde Assur orduları, Toroslar ve berisindeki Doğu Anadolu yüksek yaylasında bulunan aşiretler

Toroslara kadar uzayan bir alanı kapsamaktaydı. Yağma ve sindirme seferleri ise planlı olarak kurulan üsler, yerel krallıklardan sağlanan destek ve ordunun yeniden yapılanmasıyla sınırlardan oldukça uzak bölgelere ulaşabiliyordu. Bu amaçla belirlenen yeni hedefler arasında Doğu Akdeniz kıyılarından daha öteler, batıda Çukurova ve Orta Anadolu; kuzeyde ise Torosların ötesinde gelişmeye başlayan Urartu Devleti de vardı.

III. Şalmaneser 34 yıllık saltanatı boyunca en az 34 sefer gerçekleştirdi. Bu seferler sonucunda elde ettiği başarıları ve kazanımları sarayının duvarlarına astırdığı kabartmalara, meydanlara diktirdiği stellere ve başkentin doğusundaki Balawat kenti kapıları üzerindeki tunç kaplamalara işleterek ölümsüzleştirdi. Ancak bu yöntemle gelecek kuşaklara anlatılanlarla, gerçekten yaşananlar arasında büyük bir çelişki de olduğu aşikârdır.

Batıda, babasının boyun eğdirdiği, Fırat Nehri çevresindeki Bit-Adini adlı Arami Krallığı yeniden iskân edilip bir Assur eyaletine dönüştürüldü. Til Barsip adı Kar-Şalmaneser olarak değiştirilip bir Assur kenti olarak düzenlendi (856). Böylece Fırat üzerinden Kue (Kilikya) ve Anadolu'ya ulaşan yollar üzerinde önemli bir denetim noktası elde edilmiş oldu. Suriye'deki devletler için ciddi bir tehlike oluşturan bu durum, onları Assur'a karşı bir birlik oluşturmaya zorladı. Şam (Damaskus) kralı Hadadezer'in (Adad-idri) yönetiminde birleşen devletler arasında İsrail, Ammon, Fenike prenslikleri, hatta Mısır ve Araplar bile vardı. III. Şalmaneser, Asi Nehri yakınlarındaki Karkar mevkiinde 853 yılında yapılan büyük savaşı kazandığını ileri sürse de, orduları daha ileri gidememiş ve geri dönmek zorunda kalmıştır. Bir süre sonra aynı bölgeye birkaç kez daha büyük seferler düzenlemiş; ancak Şam gibi güçlü krallık merkezleri Assur'a boyun eğmemiştir. Bu seferler sonucunda Orta

yılında öldüğünde isyanlar bitmemişti. Bu dönemde, toplanamayan vergiler ve çevre krallıklardan alınamayan haraç ve ganimetler nedeniyle zorunlu ihtiyaçlar bile karşılanamaz duruma gelmiş, ülkedeki istikrarsızlık nedeniyle ekonomi gittikçe kötüleşmişti. Etkileri III. Tiglat-pileser (745-727) zamanına kadar süren bu istikrarsız dönemde, ordulara komuta etmek görevini de krallar yerine Assur'un güçlü şahsiyetleri üstlenmekteydi. Ülkenin batısında Kuzey Suriye'de denetim altına alınmış olan Bit-Adini ve Kargamış gibi krallıklar yeniden başkaldırmış, Assur'un sınırları Yukarı Habur bölgesine kadar gerilemişti.

Birçok eyalet yöneticisinin katıldığı isyan, III. Şalmaneser'in yerine tahta çıkan V. Şamşi-Adad (823-811) zamanında bastırılabilmiştir. Yeni kral özellikle ordunun at ihtiyacı için Nairi ülkelerine ve ganimet için güneydeki zengin Babil ülkesine seferler gerçekleştirmiştir. Bu seferler sonucunda Babil yağmalanarak, kralları tutsak edildi. Nairi ülkesine yapılan seferleri *rab saqe* (büyük saki) Mutarris-Assur yönetmekteydi. Kuzey Suriye'de kaybedilen toprakların bir bölümü yeniden kazanılmakla birlikte, devletin zayıflaması halefi III. Adad-nirari (810-783) zamanında da sürdü. Batıdaki düzenlemeleri, Til Barsip'te oturan ve adına yazıt bile diktiren, eyalet yöneticisi (*turtanu*) Şamşi-ilu yürütmekteydi. Şamşi-ilu'nun önderliğindeki Assur ordusu Fırat'ın batısında, Aram başta olmak üzere Doğu Akdeniz kıyısındaki kent devletlerini yeniden Assur'a haraç vermeye mecbur bıraktı. Doğuda Medler üzerine yapılan seferler ise yıllık ihtiyaçların karşılanmasına yönelikti.

Assur Krallığı'nın gelişme ve genişleme hızının yavaşladığı bu süreçte eyalet valileri ve ordu komutanlarının yanı sıra, Assur geleneklerine uymayan bir biçimde ilk kez bir kadın, yönetimde etkin olmuş ve adına stel diktirmiştir. III. Adad-nirari'nin tahta çıktığında henüz küçük yaşta olması,

üzerine 5 kez saldırdı. Van Gölü havzasında Arame adlı bir beyin örgütlemeye çalıştığı Urartu adlı beylik de bu saldırılara direnenler arasındaydı. Assur baskı ve yağmalamalarına rağmen, Urartular 9. yüzyılın ortalarında, ilk büyük krallan I. Sarduri önderliğinde Tuşpa'yı (Van) başkent yaparak bir devlet kurdular. Benzer bir gelişme de İran'da yaşanmıştır. Şalmaneser dönemine ait yazılı belgeler yavaş yavaş varlığını hissettiren Medlerden ve bu tehlikeye karşı geliştirilen önlemlerden söz eder. Ancak tüm çabalar, birkaç yüzyılın sonrasında Assur'un sonunu getiren saldırılarda başrolü bu toplumun oynamasını engelleyememiştir. Assur Krallığı'nın güneyde dikkatle izlediği Babil ile III. Şalmaneser döneminde ilginç bir ilişki kurulmuştur. Assur kralı, saray duvarlarına koydurduğu kabartmalarda her zaman kendisini çevresindekilerden daha büyük ve üstün bir konumda resmettirirken, Babil kralı ile eşit oldukları izlenimi veren bir biçimde, tokalaşırken betimlenmiştir. Bu durum Babil'in eşit düzeyde siyasal güce sahip olduğu biçiminde değerlendirilebilir. Bu yönde yapılan seferlerde Babil için de bir tehlike olarak kabul edilen Kalde kabilesi ve yaşadıkları kentler hedef alınmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla, Urartular ve Medler gibi Babilliler de önemli bir güç olarak varlıklarını korumayı sürdürmüşlerdir.

Assur ülkesinde iç karışıklık

III. Şalmaneser yaşlanıp, seferlere bizzat katılamadığı dönemde, Assur Krallığı'nın birçok eyalet üzerindeki kontrolü de zayıflamıştı. Büyük sorumluluk verilerek atanan valilerden bazıları yönetim bölgelerinde yerel krallar gibi davranmaya başlamışlardı. Bu ortamdan yararlanan ve tahtı ele geçirmek isteyen III. Şalmaneser'in kardeşi Assur-dan'in-apla'nın önderliğinde başlayan bir isyana, yöneticileriyle birlikte toplam 27 büyük kent katılmıştır. III. Şalmaneser 824

Kalhu'daki III. Tiglat-pileser sarayında bulunmuş hadım görevli kabartması. Yeni Assur dönemi taş kabartmaları üzerinde, kral ve soyundan gelenler her zaman erkeklik sembolü olarak kabul edilen sakalla gösterilirdi. Haremde çalışan veya III. Tiglat-pileser döneminde yüksek memurluklara ve eyalet valiliklerine atanan hadım görevliler ise sakalsız resmedilirdi.

neyde ise kutsal Babil kenti çevresindeki Kaldeliler ve Aramiler büyük sorunlara neden oluyorlardı.

Tiglat-pileser yeni bir düzenlemeyle eyalet sınırlarını daralttı ve eyalet valilerinin tehlikeli boyutlara ulaşan yetkilerini kısıtladı. Bu mevkilere Assurlu soylular yerine, doğru-

güçlü bir kişiliğe sahip olan annesi Şammuramat için ülkeyi yönetme fırsatı yaratmıştı.

Assur Krallığı'nın zayıfladığı süreçte kuzeydeki Urartu Devleti, Menua (810-785/80), I. Argişti (785/80-756) ve II. Sarduri (756-730) adlı kralların önderliğinde hızla genişleyerek bütün Doğu Anadolu'nun egemeni olmuştu. Urartular Kuzeybatı Iran'da Urmiye Gölü'nün batı ve güney kıyılarını ele geçirmiş; Anadolu'da ise Fırat'ın batı kıyılarındaki Melid (Malatya) ve Kummuh (Kommagene, Adıyaman) krallıklarını haraca bağlamayı başarmıştı. Hatta II. Sarduri döneminde, Melid ve Kummuh'un yanı sıra Assur'a vergi vermek istemeyen Geç Hitit krallıklarından Gurgum (Kahramanmaraş) ve Arpad ile de ittifak yapılmıştı. Böylece Assur, doğuda ordusunun at ihtiyacını karşılayan Media; batıda da başta maden ve kereste olmak üzere hammadde elde ettiği Doğu Akdeniz ve Toros bölgesi üzerindeki denetimini bir başka güce (Urartu'ya) kaptırma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştı.

III. Adad-nirari'den sonra tahta çıkan üç kral döneminde de iç problemler ülkeyi meşgul etmiştir. 746 yılında Kalhu'da çıkan bir isyanda, kral V. Assur-nirari ve tüm ailesi öldürülmüştür. Bu taht kavgası Assur'un en güçlü kralların-dan biri olan, ancak krali soydan gelip gelmediği tam olarak bilinmeyen III. Tiglat-pileser'i iktidara taşımıştır.

Sınır tanımayan imparatorlar

III. Tiglat-pileser (745-727), tahta çıktıktan kısa süre sonra iç karışıklıkları tümüyle bastırmış ve askeri seferlerini, gerileme dönemi öncesinde III. Şalmaneser'in ulaştığı sınırlara ve daha ötelerine yöneltmiştir. Bu dönemde Fırat'ın batısında yalnızca Geç Hitit krallıkları değil, onlarla işbirliği yaparak bölgede nüfuz edinmeye çalışan Urartu da vardı. Gü-

Tiglat-pileser, Urartu seferinden önce doğuda Zagros Dağlarını aşarak İran içlerine, Tahran yakınlarına kadar ilerlemişti. Bu bölgede, Assur'un bütün baskılarına rağmen varlıklarını koruyan ve problem oluşturmaya devam eden Medlerle savaşmış (737-736) ve aldığı binlerce esiri başka bölgelere nakletmişti.

Yukarı Dicle bölgesindeki Tuşhan eyaleti bu dönemde yeniden güvenli hale getirilerek Nairi kralları vergiye bağlandı. Batıda, Fırat'ın ötesinde, Doğu Akdeniz kıyılarında, Filistin çevresinde ve Toroslarda bulunan hemen tüm yerel krallıklar Assur'a vergi vermek zorunda bırakıldı. Güneydoğu Anadolu'daki Harran üzerinden Babya giden yol üzerindeki Arami kenti Hadatu eyalet merkezi yapıldı. Çevresi surlarla kuşatılmış kentte, Tiglat-pileser kendisi için de bir saray inşa ettirdi.

Güneydeki problemlerin odak noktasını oluşturan Babil, Kaldelilerin 729 yılındaki isyanı sonrasında doğrudan Assur'a bağlandı. Yerel kral veya atanan bir yönetici yerine Tiglat-pileser kendini Babil kralı ilan etti. Kral listelerinde 728 ve 727 yıllarında Tiglat-pileser'in ardından da V. Şalmaneser'in Babil kralı olduğu kaydedilir. Tiglat-pileser 727 yılında öldüğünde, arkasında Basra Körfezi'nden Mısır'a, Anadolu ve Kilikya'ya dek uzanan güçlü bir imparatorluk bırakmıştı. Onu izleyen V. Şalmaneser'in (726-722) etkinlikleri konusunda oldukça az bilgimiz vardır. Yeni kral kısa iktidarlık döneminde babası gibi, özellikle batıda askeri eylemlere girişmiştir. Bu dönemde Fırat ile Doğu Akdeniz kıyısı arasındaki güçlü Arami Krallığı ve başkenti Sam'al (Zincirli) ele geçirilerek tahrip edildi. V. Şalmaneser bir saray entrikası sonucu öldürülmüş ve yerine, yalnızca bir yazıtta III. Tiglat-pileser'in oğlu olduğu belirtilen II. Sargon (Şarru-kin) geçmiştir.

II. Sargon (721-705) ile başlayan ve Assur Krallığı'nın yıkılışına kadar devam eden süreçte, onun soyundan ge-

dan krala bağlı, bazıları hadım olan görevlileri getirdi. Eskiden vergi vermek koşuluyla varlıklarını koruyan yerel krallıkları eyaletlere dönüştürdü. Yeni Assur döneminde sık sık uygulanan nüfus nakillerinin büyük bölümü bu dönemde gerçekleştirildi. Nakledilenlerin çoğu Kaldeliler, Aramiler ve Medlerdi. Kral ve yöneticiler arasındaki haberleşmeyi hızlandıran bir de posta teşkilatı kuruldu. Böylece ülkenin dört bir yanındaki gelişmelerden kısa sürede haberdar olunuyor ve edinilen istihbarat doğrultusunda harekete geçilebiliyordu. Ayrıca bu dönemde ordunun her zaman hazır ve güçlü olması için yeni birlikler oluşturuldu.

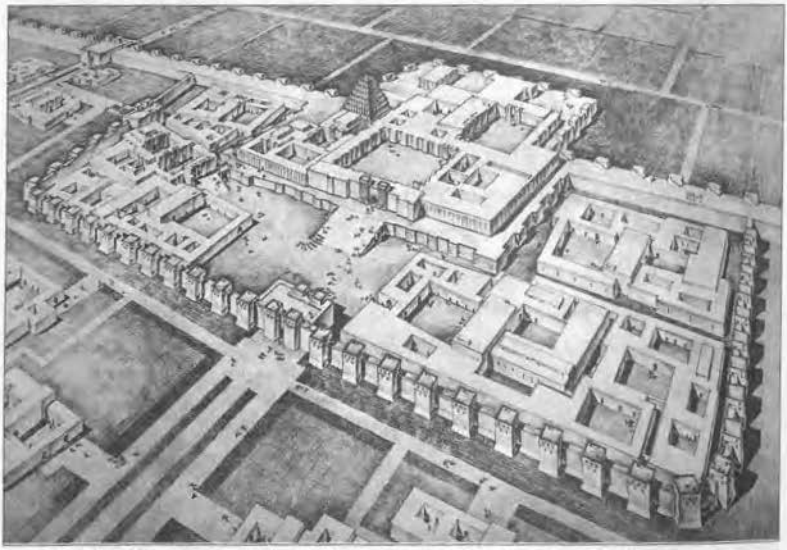
Tiglat-pileser, krallığının ilk yıllarında güney bölgelerindeki Arami kabileleriyle mücadele ederek bölgelerde huzuru sağladı. Babil kralı Nabu-nasir (747-734) tahtında bırakıldı; ancak Assur orduları Basra Körfezi'ne kadar ilerledi. Assur kralı bu sefer sonrasında "Sümer ve Akkad Ülkelerinin Kralı" unvanını da kullanmaya başladı. Yeni hedefi kuzeydeki düşman Urartu'ydu. Kuzey Suriye'ye doğru ilerleyen Urartu kralı II. Sarduri ve müttefiklerinin oluşturduğu güçlerle III. Tiglat-pileser'in ordusu arasındaki savaş 743 yılında Adıyaman bölgesindeki Halpa'da (Gölbaşı) gerçekleşti ve Assur ordusu mutlak bir zafer kazandı. Yıllıklara göre 73.000 esir alındı. Urartu kralı II. Sarduri'nin çekilmesiyle Assur karşıtı birlik dağılmış, Urartu'nun batı bölgesindeki denetimi bir sürelik askıya alınmıştı. Tiglat-pileser, Urartu'ya karşı ikinci büyük seferini 735 yılında yaptı. Assur ordusu Torosları batıdan aşarak Elazığ ve Bingöl üzerinden, Urartu'nun başkenti Tuşpa'ya (Van) kadar yürüdü ve tüm ülkeyi yağmaladı. Van Gölü'ne ulaşmakla birlikte, başkentin güçlü surlarını aşamadığı anlaşılmaktadır. Assur'un zayıf olduğu dönemde gelişerek rakip devlet konumuna ulaşan Urartu bu seferden büyük yara almış ama etkinlik alanını daha kuzeye kaydırarak yeniden toparlanmayı da başarmıştı.

yönlendirmeyi başarmış, İran'da Medlerle, Anadolu'da da Friglerle Assur'a bir karşı ittifak oluşturmayı başarmıştı. Assur bu süreçten Sargon'un liderliğinde, merkezde yeni bir başkent inşa ederek, sınırlarda ise denetlediği ve egemen olduğu alanları genişleterek, kısacası daha da büyüyerek çıkmıştır.

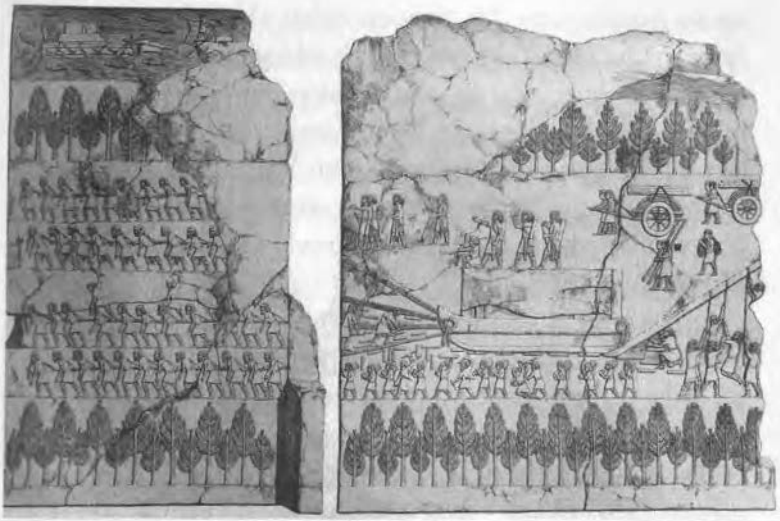
Anadolu'da, başkentleri Sakarya Nehri yakınındaki Gordion olan Frigler, efsanevi kralları Midas'ın (Mita) öncülüğünde, doğuda Geç Hitit krallıklarının bulunduğu bölgeye nüfuz etmek isteyince Assur ile bir çıkar çatışmasına girmişlerdir. Mita ile Sargon'u karşı karşıya getiren ilk olay, Mita'nın Tabal krallarından Sinuktulu Kiakki'yi tarafına çekmesiyle başlamıştır. Sargon 718'de Tabal üzerine bir sefer yaparak ülkeyi yandaşı Atunalı Kurti'nin yönetimine bırakmıştır. Bu olaydan sonra Kargamışlı Pisiris'in Mita'nın desteğiyle Assur'a karşı ayaklandığı görülür. Fırat'ın hemen batı kıyısında, geçiş noktasında bulunan bu Geç Hitit kenti, bütün bölgenin Assur denetimine geçmiş olmasına karşın vergi vererek varlığını ve gücünü korumuştu. Ancak bu isyandan sonra Pisiris yakalanarak Assur'a götürüldü (717) ve yerine bir vali atandı. Assur Krallığı verimli tarım alanlarının bulunduğu Çukurova (Kue) ve zengin hammadde kaynaklarının çıkarıldığı Toroslar denetimi altında tutarak, bu yörede kendisine rakip yeni bir siyasal gücün ortaya çıkmasını engellemek istiyordu. II. Sargon, Mita'nın Kue bölgesine sızmasını engellemek için 715 yılında bir sefer gerçekleştirdi. Ancak daha kuzeydeki Tabal kralları ve doğudaki Urartu, Muşkili Mita ile Assur'a karşı ittifak içindeydi.

Assur kralı II. Sargon, I. Rusa yönetimindeki Urartu Krallığı'na karşı 714 yılında oldukça kapsamlı bir sefere çıktı. Bu seferin ayrıntıları, tanrı Assur'a yazılmış bir mektupta anlatılır. Önce Urmiye Gölü'nün güneyindeki Manna ve Zikirtu bölgelerine ilerleyen Assur ordusu, buradan kuzeye

lenler (Sargonidler), imparatorluğu rakipsiz ve sınır tanımaz bir güce ulaştırmışlardır. III. Tiglat-pileser döneminde gerçekleştirilen reformlarla üst düzeyde organize olan Assur İmparatorluğu ve güçlenen ordu daha büyük hedeflere yönelmiştir. II. Sargon döneminde, Anadolu'da Kargamış, Kue, Atuna, Tabal ve Melid gibi Geç Hitit krallıkları, Muşkili Mita olarak adlandırılan Frig kralı Midas'ın da desteğini alarak Assur'a karşı bir cephe oluşturma çabasındaydılar. Assur İmparatorluğu, Doğu Akdeniz kıyılarında yayılmayı hedeflerken, yerel krallıkları destekleyen Mısır'la karşı karşıya gelmiştir. Güney Mezopotamya'daki çözümlenemeyen Babil sorunu da işin içine Elam ordularının karışmasıyla yeni boyutlar kazanmıştır. Torosların kuzeyindeki Urartu Devleti ise Kafkaslardan gelen göçebeleri güneye

II. Sargon (Şarru-kin) tarafından planlanarak yaptırılan Dur-Şarrukin (Horsabad) kenti sitadelinin rekonstrüksiyonu. 24 m. kalınlığındaki surlarla korunan ve 200'den çok odası olan saray, yükseltilmiş bir alan üzerinde kurulmuştur. Sarayın güneyinde ziggurat, güneybatısında Nabu Tapınağı, kuzeydoğusunda ise yüksek görevlilerin konutları gibi önemli yapılar yer alır.

Yarı işlenmiş durumdaki bir lamaşşunun saray kapısına konulmak üzere Ninive'ye getirilişini gösteren kabartma. Assurlular ağaçtan yaptıkları bir kızak üzerine yerleştirdikleri ağırlığı 40 tona ulaşan heykeli, yüzlerce savaş esiri ve köleye çektirerek taşımaktadırlar. Sennaherib, inşa ettirdiği saray ve diğer yapılarla Ninive'yi Yeni Assur Krallığı'nın son başkenti yapmıştır.

mi ve çeşitli inşa programları yürüten güçlü bir kral oldu. Bu tarihten sonra Elam'ın desteğini engellemeyi başaran Assur kralı, Babil üzerinde denetimi sağlayarak burasını sıradan bir eyalete dönüştürdü. Başta Babil olmak üzere Güney Mezopotamya'daki birçok kent ve tapınağın kutsal olarak kabul edilmesi geleneği Yeni Assur döneminde de sürdü; sefer sırasında bile krallar buradaki tapınak ve tanrılara kurbanlar sunmaktaydı.

Batıda Suriye'de bağımsızlığını koruyan tek devlet olan Hama, çevresindeki yerel krallıklar ve Mısır'dan aldığı destekle isyan etti. Sargon bu bölgedeki isyanı, daha doğrusu Assur'a vergi vermeyen yerel krallıkların direncini, 720 yılında Karkar savaşıyla kırdı ve burayı bir Assur eyaletine dönüştürdü ve Mısır orduları da ülkelerine çekilmek zorunda kaldı. Ancak kısa bir süre sonra Mısır bu kez Filis-

doğru giderek dağlık bölgede karşılaştığı Urartu ordusunu bozguna uğrattı. Sargon da, III. Tiglat-pileser gibi Urartu ülkesinin içlerine ilerledi. II. Sargon, dönüş yolunda Urartuların ulusal tanrısı Haldi'nin Van Gölü'nün güneyindeki dağlık bölgede olduğu sanılan ünlü Muşaşir Tapınağı'nı yağmalamış, ele geçirdiği zengin ganimetleri ve baştanrı Haldi'nin heykelini Assur'a götürmüştür.

Urartu Krallığı'nın kuzeyden gelen göçebelerden ve Assur'un güneyden giriştiği saldırılardan, Assur yazıtlarında belirtildiği kadar etkilenmediği anlaşılmaktadır. Nitekim kısa bir süre sonra, Urartu'nun II. Argişti ve II. Rusa dönemlerinde yeniden yapılanma ve Geç Hitit bölgesinde etkinlik kurma çalışmalarına başladığı görülür.

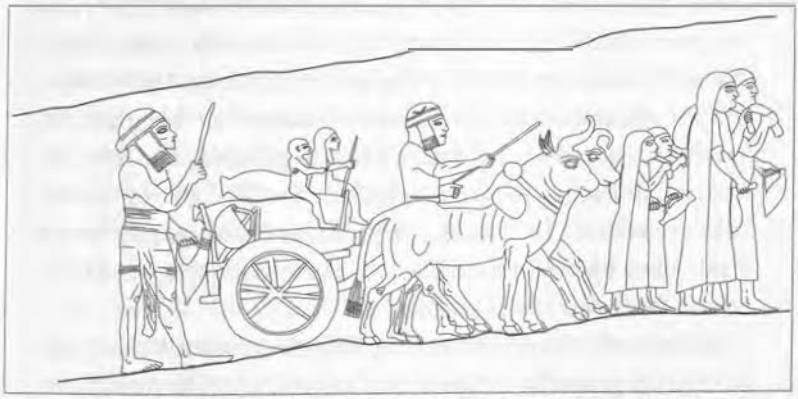
Urartu seferi sonrasında da Geç Hitit bölgesindeki karışıklıklar sona ermemiştir. Sargon bu bölgede bir dizi düzenleme gerçekleştirmiş, savunma ve eyalet sistemini yeniden organize etmiştir. Tabal, Hilakku, Kue, Kummuh ve Melid gibi krallıklar bir türlü doğrudan denetim altına alınamıyordu. Assur ordularının baskısıyla vergi ve haraç vermeyi kabul eden krallıklar, ordunun başka bölgelere yönelmesiyle yeniden başkaldırıyorlardı. Bu dönemde (8.yüzyıl sonları) Kafkaslardan gelerek Urartu üzerinden Anadolu'ya ilerleyen Kimmerlerin akınları da bölgedeki istikrarsızlığı artırmaktaydı. Kimmer saldırıları, Mita'yı Assur ile ittifak arayışına yönelttiyse de Geç Hititler problem oluşturmayı sürdürdü.

Güney Mezopotamya'da ve Babil'de III. Tiglat-pileser döneminde sağlanmış gözüken istikrar da uzun ömürlü olmamıştır. Sargon iktidara geldiğinde Elam'ın desteğini alan Bit-Yakin kabilesinin şefi Merodah-Baladan Babil'in yönetimini eline almıştı. Sargon'un egemenliğinin ilk yıllarında (722) yaptığı ve elde ettiği başarıyla övündüğü askeri sefere rağmen, Merodah-Baladan 710 yılına kadar bölgenin haki-

laşık 10 yıllık bir çalışma sonunda oturulabilir konuma getirilen kent, kralın ölümünden sonra başkent olarak kullanılmamış, yalnızca bazı yöneticilerin ikâmetine hizmet etmiştir. Sargon'un başkent dışında, eyaletlerinden Harran, Til Barsip, Kargamış ve Malatya'da da inşa faaliyetlerinde bulunduğu ve bazı yönetim binaları yaptırdığı konusunda bilgiler vardır.

Sennaherib (704-681) beklemediği bir anda tahta çıkmasına rağmen, ülke problemlerini iyi bildiği için, kısa sürede olumsuz gelişmelere karşı önlem ve çareler geliştirmeye başlamıştır. Dönemindeki askeri faaliyetler ağırlıklı olarak güneyde Babil bölgesinde, batıda Anadolu ve Doğu Akdeniz kıyısında yürütülmüştür. İnşa programlarının en parlak örneği ise son başkent Ninive'yi büyük bir metropol haline getirmesidir.

Sennaherib tahta çıktığında Babil'de Elam, Kalde, Arami ve bazı Arap kabilelerinin desteklediği II. Merodah-Baladan

Sennaherib'in Ninive'deki Güneybatı Sarayı'nın duvarlarını süsleyen kabartmalarda, Assur krallarının sık sık başvurduğu tehcir (nüfus nakli) uygulaması da işlenmiştir. Bu çizimde Mısır sınırında bulunan Lakiş kentinden bir daha geri dönmemek üzere nakledilen bir aile görülmektedir. Aile bireyleri çıplak ayaklı, her birinin elinde bir su kabı, omuzlarında küçük bir bohça ve kağnıya yükledikleri eşyaları ile engebeli bir arazide ilerlerken gösterilmiştir. Kadınlar ve kız çocukları, başlarında örtüleriyle, arabada oturan erkek çocuk ise çıplak betimlenmiştir. British Müzesi'nde sergilenen bu kabartma, Yeni Assur sanatında kadının resmedildiği az sayıdaki örnekten biridir.

tin'de Assur'a karşı bir tampon bölge oluşturmaya çalıştı. Sargon ikinci kez Doğu Akdeniz kıyılarını izleyerek Filistin üzerinden Mısır sınırına ulaştı. Fakat daha ileri gidemeyerek Mısır firavununun kendisine gönderdiği hediyeleri kabul etti ve barış isteğine razı oldu. Sargon yazıtları onun Kıbrıs (Iatnana) krallarından da vergi aldığını ileri sürer. Gerçekten Sargon'a ait bir stel, Kıbrıs'ta Larnaka yakınlarında bulunmuştur.

Sargon, iktidarının sonuna doğru Urartu ve Elam'ı baskı altına almayı başarmış, Muşkili Mita ve Mısır'da üstünlüğünü kabul ettiren bir barış gerçekleştirmişti. Babil üzerinde ise egemenliğini ilan etmişti. Ancak Toroslar ve kuzeyindeki Tabal kralları bir türlü boyun eğmemekteydi. Sargon 705 yılında Tabal'a karşı yaptığı geniş çaplı bir harekât sırasında öldü. Ardında, oğlu Sennaherib'in yöneteceği Önasya'nın en büyük imparatorluğunu ve kendisinden başka kimsenin oturmadığı görkemli bir başkent bırakmıştı.

Sargon dönemindeki en önemli imar faaliyetlerinin başında yeni bir başkentin kurulması gelir. II. Aşurnasirpal'den sonra uzun bir süre kullanılmış olan Kalhu, hemen her kral döneminde yapılan yeni yapılar ve tapınaklarla dolmuştu. Sargon, kurduğu imparatorluğun ve elde ettiği gücün merkezi ve simgesi olacak Dur-Şarrukin (Horsabad) adında yepyeni bir başkent inşa etmişti. Yapımına 717 yılında başlanan kentin resmi açılışı ölümünden yalnızca bir yıl önce gerçekleşebilmişti. Kare planlı olan kent, 24 m. kalınlığında ve 7 km. kadar uzunluğunda bir surla çevrilmişti. İçinde tanrı Nabu'ya adanmış bir tapınak ve kendisi için 200'den çok odası olan bir saray yer almaktaydı. Sarayın yapımında ülkenin dört bir yanından getirilen esirler, ustalar, sanatçılar ve mimarlar çalışmıştı. Kapılara eski saraylarda görüldüğü gibi lamaşşular yerleştirilmiş, duvarlar ise kabartmalar ve fresko tekniğinde resimlerle süslenmişti. Yak-

nusunda çelişkili bilgiler bulunmakla birlikte, Assur ordularının daha güneye Mısır'a yönelememesi bu yöndeki direncin kırılamadığı biçiminde değerlendirilebilir. Filistin seferi ve kutsal kent Kudüs'ün kuşatılması Tevrat'ta da anlatılır.

Assur ordusu 696 ve 695 yıllarında iki kez Anadolu üzerine seferler düzenledi. Bunların birincisi Kue'ye giden yolu kapadığı belirtilen Kikia ve müttefiklerine karşı yapıldı. Başta Tarzi (Tarsus) olmak üzere isyancı kentler ele geçirilerek, liderleri Ninive'ye götürüldü. Sennaherib'in Tarsus'u yeni baştan inşa ettiği ve buraya kendisine bağlı bir yönetici tayin ettiği bilinmektedir. Babasının ölümüne neden olan, kuzeydeki Tabal Krallığı üzerine ise 695 yılında yürüdü. Bu seferin çok başarılı olmadığı, elde edilen bazı ganimetlerle yetinildiği anlaşılmaktadır.

Anadolu'ya 8. yüzyıl sonlarında giren Kimmerler de bu dönemde batıya doğru ilerleyerek Frigya kentlerini yağmalamaktaydılar. Bu atlı göçebelerin bir kolu da İran'a girmişti.

Sennaherib, eyaletlerden gelen vergiler ve ele geçirip yağmaladığı kentlerden elde ettiği ganimetlerle büyük bayındırlık projelerini yaşama geçirmiştir. Bu amaçla babası gibi Kalde ve Arami toplumlarının yanı sıra Manna, Kue, Filistin ve Tyre'den getirttiği halkların işgücünden yararlandı. Yeni başkent Ninive'nin surlarını ve buradaki Güneybatı Sarayı'nı şanına yakışır biçimde düzenledi. Yeni sarayın girişi de Kuzey Suriye'deki Geç Hitit saraylarının modeli örnek alınarak "Bit Hilani" tipinde sütunlarla süslendi. Kapılar Amanos ormanlarından getirilen sedir ağaçlarından yaptırıldı. Şehirde ayrıca bir askeri saray (ekal maşarti) ve botanik bahçesinin yanı sıra, su gereksinimini karşılamak için ise sukemerleri ve uzun kanallar inşa ettirdi.

Sennaherib tapınakta dua ederken oğullarından biri tarafından öldürüldü (681). Ölümü, gizemli bir biçimde, Güney Mezopotamya'da Sümer, Akkad ve Babil tanrılarına

önderliğinde Assur'a karşı muhalif bir bir güç oluşturulmuştu. Elam uzun tarihi boyunca yaptığı gibi, Güney Mezopotamya'nın zengin birikimi ve ticaretinden yararlanmak amacıyla bölgeyle bağını koparmıyordu. Babil ise Assur'un kendi iç işleriyle uğraştığı ya da ilgisini başka alanlara yönelttiği her durumu değerlendiriyor ve kendi bağımsızlığı için çareler arıyordu. Sennaherib'in, hükümdarlığının ilk yıllarında birleşik Babil gücüne karşı düzenlemiş olduğu bir seferin başarısız olduğu bilinmektedir. İkinci girişiminde sağladığı geçici başarıdan sonra buraya atadığı Bel-ibni adlı kralın ise ömrü uzun olmamış; Merodah-Baladan tehlikesinden kurtulamamıştır. Sennaherib 700 yıllarından sonra Babil'in yönetimine oğlu Assur-dan'in-şumi'yi atamıştır. Ancak batıdaki ve Anadolu'daki sorunları çözümlemeye çalıştığı sırada bölge yeniden kontrolünden çıkmıştır. Ülkesinin güneyinde, Elam gibi düşmanlarının kontrolüne geçme riski bulunan kutsal bir bölgenin varlığı, Assur kralını oldukça radikal önlemler almaya zorlamaktaydı. Nitekim Assur ordusu 689 yılında Güney Mezopotamya'da başkaldıran önemli kentleri ve Babil'i yakıp yıktı. Kenti, surları ve tapınakları harabeye çevirdi. Baştanrı Marduk'un heykelini ve hazineleri kendi kutsal kenti Assur'a götürdü. Bu sefer askeri anlamda bir başarı olarak kabul edilse de, Sümer ve Babil tanrılarını ve buradaki tapınakların kutsallığını kabul etmiş olan Mezopotamyalılar ve Assur halkında büyük bir endişe ve korkuya yol açmıştı.

Sennaherib, Sayda (Sidon) ve Yahuda gibi krallıkların önderliğinde gerçekleştirilen Assur karşıtı birliği dağıtmak ereğiyle 701 yılında Fenike ve Filistin bölgesine büyük bir sefer düzenlemiştir. Bu sefer sırasında Yahuda Krallığı'nın kenti Lakiş ele geçirilmiş, Kudüs ise oldukça yüklü bir haraç vererek yağmadan kurtulmuştur. Assur orduları Mısır'ın yardıma gelen birlikleriyle de savaşmıştır. Bu savaşın sonucu ko-

Doğu Akdeniz kıyılarının güneyine doğru ilerleyen Assur orduları bu bölgedeki krallıkları destekleyen Mısır güçleriyle karşılaşmaktaydı. Esarhaddon'un 679 yılında gerçekleşen ilk Mısır seferinden utkuyla ayrılmasına karşın kesin bir sonuç elde edemediği, 5 yıl sonra yapılan ikinci sefer (674) sırasında da Assur ordusunun yenildiği anlaşılmaktadır. Esarhaddon 671 yılında yaptığı daha kapsamlı bir sefer sonucu Mısır firavunu Taharka'nın başkenti Memfis'i ele geçirdi. Böylelikle Assurluların yalnızca ticari ilişkiler kanalıyla bilgi sahibi oldukları Mısır'ın zenginlikleri, firavunun tüm hazinesi ve haremi Esarhaddon'un eline geçmiş oldu. Tüm bu zenginlik Assur ülkesine taşındı ve yeni kentlerle Babil'in bayındırlık çalışmalarında ve onarımında kullanıldı. Esarhaddon unvanları arasına *"Aşağı ve Yukarı Mısır'ın Fatihi"* deyimini de ekledi.

Bu dönemde Assur Krallığı'nın Anadolu'daki faaliyetleri konusunda bazı belirsizlikler vardır. Tabal ve Çukurova'nın batısında dağlık bölümlerde bulunan Hilakku üzerinde bir otorite kurulamıyordu. Kue ve Melid'in esnek bir siyasa izlemeleri ise yapılan saldırılarla Assur lehine değişmekteydi. Assur egemenliğine karşı en büyük tehdit Kimmerlerden gelmekteydi. Esarhaddon Anadolu'daki Kimmerler ve boyun eğmek bilmez krallıklar üzerine 679 ile 676 arasında en az iki sefer yaptı. Assur kayıtları ilk seferde Kimmerlerin bozguna uğratıldığını ileri sürer. Ancak çoğunluğu hareketli, atlı birliklerden oluşan Kimmerlerin bu savaşın sonucunda etkinliklerini yitirdiklerini söylemek zordur. Kimmerler gibi, kuzeyden gelen ve yerleşik uygarlıklar açısından büyük tehlike oluşturan bir diğer atlı savaşçı grup da İskitlerdi. Onlar da Anadolu'ya ve Kuzeybatı İran'a doğru ilerleyen bir halktı. Esarhaddon bu yeni güçle savaşmak yerine, liderleri Bartatua ile bir Assur prensesinin evliliğiyle sonuçlanan bir antlaşmayı yeğledi. Bu geçici çözüme rağ-

karşı gerçekleştirdiği yıkıcı hareketlerle ilişkilendirilmiştir. Kralın beklenmedik bir şekilde öldürülmesi üzerine oğulları arasında çıkan kısa süreli taht kavgası, ordunun desteklediği Esarhaddon'un tahta çıkışıyla sonuçlanmıştır.

Esarhaddon (680-669), 12 yıllık kısa saltanatı boyunca babasını uğraştıran sorunları çözmeye çalışmış, Babil ve Mısır'da adından söz ettirecek eylemler gerçekleştirmiştir.

Assur halkı ve kendisinden önceki krallar gibi, Esarhaddon da gelecek konusunda, kâhinlerin verdiği ipuçları ve özellikle de yıldızların hareketlerinin yorumlanmasını dikkate alarak hareket ederdi. Sağlıklı bir bünyeye sahip olmadığı için çevresinde çok sayıda hekimin yanı sıra, tanrısal belirtiler konusunda kendisini aydınlatacak rahipler vardı. Assur halkı arasında, babasının Babil'de yaptıklarının cezasız kalmayacağı yolundaki yaygın inanç, onu da derinden etkilemekteydi. Danışmanlarının da önerisiyle bu cezadan kurtulmak için Babil'in ve yıkılmış tapınakların yeniden inşa edilmesini kararlaştırdı. Krallığı boyunca devam eden çalışmalar sonunda kent onarıldı ve Assur'a getirilmiş olan Nabu heykelleri de asıl mekânlarına taşındı. Esarhaddon'un kişiliğiyle bağlantılı olarak, bu dönemde sık sık başvurulan bir diğer uygulama da vekil kralların atanmasıydı. Eğer kâhinler yapılan bir işten dolayı kralın tanrılar tarafından cezalandırılabileceğine dair bir işaret alırlarsa, tahta geçici bir süre bu cezaya muhatap olsun diye bir vekil kral atanırdı. Vekil kral tahtta kaldığı dönemde ölürse devlet töreniyle gömülür ve gerçek kralın cezadan kurtulduğuna inanılırdı. Aslında bu yöntem Mezopotamya ve Anadolu'da ikinci binyıldan itibaren uygulanmaktaydı.

Esarhaddon döneminin en önemli etkinliklerinden biri, Assur ordularının ilk kez Kuzey Afrika'ya geçerek Mısır kentlerini yağmalamasıdır. Daha önce değindiğimiz gibi, III. Tiglat-pileser ve oğlu II. Sargon zamanından başlayarak

men, Urmiye Gölü çevresinde Manna ve Medler gibi İskitler de Assur için potansiyel bir tehlike oluşturarak güçlerini artırmaktaydılar.

Esarhaddon'un 669 yılında ölmesinden sonra Aşurbanipal (668-627) sorunsuz bir biçimde Assur tahtına oturmuş, kardeşi Şamaş-şum-ukin de bir yıl sonra Babil kralı olmuştur. Kralın bir diğer kardeşi de ay tanrısı Sin'in en yüksek rahibi olarak Harran kentine atanmıştı. Büyük bir kült merkezi olan Harran, buradaki tapınağın genişletilmesiyle daha da önemli bir konum kazanmıştı. Anlaşıldığına göre Aşurbanipal önce aile içi çekişmeleri önlemeyi düşünmüş ve böylece merkezi güçlendirmiştir. Dış politikada da babasının yolunu izlemiştir. Esarhaddon döneminde Mısır'da elde edilen başarı, kazanılan ganimetler, Assur açısından bölgedeki diğer kentleri de çekici kılmaktaydı. Aşurbanipal Mısır'a karşı iki sefer gerçekleştirmiştir. İlkinde (667) Memfis, ikincisinde (663) Teb kenti ele geçirilerek yağmalanmıştır. Aşurbanipal muhtemelen bu savaşlara katılmamıştı. II. Sargon'un Tabal üzerine yaptığı bir savaşta ölmesi ve cesedinin bulunamaması, onun soyundan gelen sonraki kralları etkilemişti. Ancak bütün yazıtlar kazanılan başarıları kralın ağzından anlatır. Assur orduları, Doğu Akdeniz kıyısında, vergi vermeyi reddeden Tyre'ye saldırmış ve bu bölgeyi yeniden vergiye bağlayarak Assur'un zenginliğine katkıda bulunmuştur.

Anadolu'da Kimmerlerin yerel krallık merkezlerine yaptıkları saldırılar gittikçe artmaktaydı. Assur'un batısında Tabal ve Hilakku, bozkırlı savaşçıların baskısı nedeniyle direnmeyi bırakıp, elçiler ve hediyeler göndererek Aşurbanipal'in himayesini istediler. Yardım isteyen bir diğer krallık da, Assur'dan oldukça uzakta olan Lidya Krallığı'ydı. Batı Anadolu'da gelişmekte olan bu krallığın başkenti Sardes (Sart) Kimmer tehdidi ve saldırıları altındaydı. Lidya kralı

Gyges, zengin hediyeler göndererek talep ettiği yardımı alamadan, Kimmerlerle yaptığı bir savaşı kaybetti ve savaş meydanında öldü (645). Yazılı belgelerin Ummanmanda olarak adlandırdığı bu atlıların başında Dugdamme adlı liderleri vardı. Dugdamme Assur'a iki saldırı düzenlemiş, ikincisinde ölmüştür (640). Dugdamme'yi oğlu Şandakşatru izledi.

Assur Krallığı'nın güney politikası bu dönemde de Babil ve Elam merkezlidir. Aşurbanipal'in kardeşinin krallık dönemi 16 yıl boyunca Babil'de bir problem çıkmasını engellemiştir. Assur orduları Mısır gibi uzak bir bölgeye sefere çıktığında Elam kralı Teumman Güney Mezopotamya kentlerini işgale başlamıştı. Bunun üzerine güneye ilerleyen Aşurbanipal'in ordusuyla bizzat kralın yönetimindeki Elam ordusu Ulai Nehri kıyısında karşılaşmıştır. Savaş, Elam ordusunun bozgunuyla son bulmuş; kralları Teumman öldürülmüş ve kesilen başı Ninive'de bekleyen Aşurbanipal'e götürülmüştür (653). Bu olay yazılı belgelerin yanı sıra, Ninive'deki sarayın duvarlarını süsleyen ve çok canlı tasvirlerden oluşan taş kabartmalarda da anlatılmıştır. Bir kabartmada, Assur kralı ve kraliçesi elde edilen utkunun şerefine karşılıklı kadeh kaldırırken, Teumman'ın kesik başı, arkada bir ağaçta sallanır durumda gösterilmektedir. Ancak bir yıl sonra Babil tahtındaki kardeşi, Kalde, Elam ve bazı Arap kabilelerinin de desteğini alarak Assur'un egemenliğine karşı bir isyan başlatmıştır. Yaklaşık 4 yıl kadar süren karışıklıktan sonra, Assur orduları bir kez daha Babil'i yakıp yıkarak denetimi sağlamıştır. Ancak Babil'in tahrip edilmesi bölgedeki istikrarsızlığı tümüyle çözmemiş; tam tersine Babil, askeri güçsüzlüğüne karşın Assur siyasetini etkileyen önemli bir dinsel kültürel merkez olarak imparatorluğun en güçlü olduğu dönemde yıkılış sürecinin koşullarını hazırlamıştır. Sınır tanımayan imparatorların sonuncusu

Aşurbanipal'in son yıllarında yaşanan olayların sırası ve ayrıntıları hakkında yeterince kayıt yoktur. Aşurbanipal 627 yılında öldükten sonra sırasıyla Assur-etel-ilani (626-?), Sin-şumu-lişir ve Sin-şarra-işkun (ölümü 612) gibi krallar hüküm sürmüştür. Bu dönemde, Mezopotamya yavaş yavaş bir başka gücün denetimi altına girmiştir.

Aşurbanipal'den sonra, Babil'i ele geçiren Kalde Sülalesi, Elam ve Arap kabilelerinin desteğini de alarak bölgesel bir güç olmuş; sınırlarını Assur'un merkezi bölgesine kadar genişletmişti. Bu dönemde Assur ülkesinin geniş sınırları içindeki birçok eyalette güven ve istikrarın sarsıldığı ve vergilerin yeterince toplanamadığı anlaşılmaktadır. Assur için sonun başlangıcını, 614 yılında Med ordusunun Assur ülkesine saldırarak iki eski başkent olan Assur ve Nimrud'u ele geçirmesi oluşturmuştur. Assur, ülkeye ve devlete adını veren başkanrıya adanmış tapınakların bulunduğu, kralların gömülmek için tercih ettikleri kutsal bir mekândı. Yıkılmaz gibi görünen surlar ve imparatorluğun görkemi büyük yara almıştı. Başkent Ninive ise direnmeyi sürdürüyordu. Medler, aynı dönemde güneyden ilerleyen Babilliler (Kaldeliler) ve kuzeydeki İskitlerin de yardımını alarak 612 yılında Ninive'yi de ele geçirip tahrip ettiler. Sin-şarra-işkun muhtemelen bu kuşatmada yaşamını yitirdi. Ninive kentinden kurtulmayı başaran krali sülale, Güneydoğu Anadolu'da bulunan ay tanrısı Sin'in kutsal kenti Harran'da bir süre daha varlığını sürdürdü. Ancak Mezopotamya'ya egemen olan Babilliler ve Anadolu'ya doğru ilerleyen Medler, bu son direnç noktasını da 609'da ele geçirerek Assur'u tarih sahnesinden sildiler.

Assur'un yıkılışı, Mezopotamya'daki geleneksel yönetim biçimi ve köklü kültürler bağlamında tümüyle bir yok olma değildi. Olay daha çok siyasi iktidar ve gücün Ninive'den Babil'e aktarılması gibidir. Bu dönemde Yukarı Dicle bölge-

Aşurbanipal Babil'den sonra güneye doğru ilerleyerek Elam ülkesinin başkenti Susa'yı da ele geçirip yağmalamıştır.

Aşurbanipal sanata ve bilime oldukça önem veren bilge bir kraldı. Güney Mezopotamya'nın kutsal kentlerine yaptığı seferler sonrasında Sümer ve Akkad tapınaklarında saklanan tabletleri ülkesine taşımış ve bunların kopyalarını çıkartarak arşivini zenginleştirmiştir. Ninive'de oluşturmaya başladığı yazılı belge koleksiyonu zamanla büyük bir kütüphaneye dönüşmüştür. Burada bilim adamlarının kullandığı standart listeler, referans kitapları, iki dilli sözlükler, işaret ve eşanlamlı sözcük listeleri, tıbbi tanı listeleri, kehanet, dinsel tören ve büyü özetleri gibi çalışmaların yanı sıra, Yaratılış Destanı ve Gılgamış Destanı gibi edebiyat yapıtları da bulunurdu. Kralın kendisi de Sümerce ve Akkadca belgeleri anlayabildiğini, en zor matematik problemlerini çözebildiğini ileri sürerdi. Ninive'deki (Koyuncuk) Kuzey Sarayı'nın duvarları yaşamı boyunca yaptığı önemli savaşları anlatan taş kabartmalar ve av sahneleriyle bezenmişti. Bu dönemde askeri seferlerin yanında avcılık da, Assur kralları için saygınlık ve güç sağlayan, öncelikli bir spordu.

İmparatorluğun sonu

Yeni Assur İmparatorluğu'nun III. Tiglat-pileser döneminden sonra kesintisiz bir biçimde devam eden genişleme süreci, Aşurbanipal'in iktidarı boyunca da sürmüştü. Assur ordularının Susa kentini yağmalaması, bu sürecin son büyük zaferi sayılabilir. Elam, kralı öldürülmüş ve başkenti yağmalanmış olmasına rağmen, kısa zamanda toparlanarak Güney Mezopotamya'da yeniden söz sahibi olmaya ve Assur'un çıkarları için bir tehlike oluşturmaya başlamıştı. Anadolu'yu ele geçiren Kimmerler, kuzey ve doğuda güçlenen Manna ve Medler diğer tehlikeleri oluşturuyorlardı.

Yeni kralın, daha önce kral olan bir babanın çocuğu olması önemliydi. Krallık Assur'da babanın ardından genellikle büyük oğula geçmekle birlikte, bu gelenek her zaman gerçekleşmeyebiliyor, bazen diğer çocuklardan biri de kral olabiliyordu. Tahtı yasal olmayan yollardan ele geçirenler bile soyağaçlarını kayda geçiren yazıcıların marifetiyle bir şekilde kendilerini yönetici sülale ile ilişkilendirerek yasallık kazanmaktaydılar.

Kral, kendi adını ve büyüklüğünü yaşatmak için yaptırdığı kabartmalarında da diğer figürlerden daha ön planda, başlığı, asası, kendisini koruyan tanrı sembolleri ve her zaman mağrur olan duruşu ile ayrıcalıklı bir biçimde resmediliyordu.

Yeni Assur kralları ülkeyi başkentteki saraylarından, burada oluşturdukları iyi işleyen bir bürokrasi ve uzak bölgelerde kurdukları eyalet merkezleri kanalıyla yönetmekteydiler. Yeni Assur dönemi boyunca yönetici sülale ve merkez bürokrasisi, sırasıyla başkent olan Assur, Kalhu (Nimrud), Dur-Şarrukin (Horsabad) ve Ninive (Koyuncuk) kentlerinde ve buralarda inşa edilen saraylarda ikamet etmiştir. Yeni Assur döneminin ilk büyük krallarından biri olan II. Aşurnasirpal geleneksel başkent yerine 360 hektar boyutlarındaki Kalhu'yu yenibaştan düzenleyip sitadelde kendi sarayını inşa ettiğinde, açılışı için ülkenin dört bir yanından davetliler çağırmıştı. Aşurnasirpal'in ifadesine göre, çoğu uzak bölgelerden gelen 70 bine yakın davetliye 10 gün boyunca açılış kutlamaları çerçevesinde ziyafetler verilmişti. III. Şalmaneser ve sonrasında da yeni saray ve tapınaklarla donatılmış olan Kalhu, Sargon dönemine kadar başkent olarak hizmet vermişti.

Yeni Assur döneminde kazanılan gücün ve elde edilen olanakların kent inşasına ve bayındırlık hizmetlerine doğrudan yansıdığı görülür. Eski Mezopotamya kentleri genel-

si, Güneydoğu Anadolu, Kuzey Suriye ve daha uzak bölgelerdeki Assur eyalet merkezlerinin bir bölümü yazgılarına terk edilmiş, bazılarında da yeni yönetimler iş başına gelmiştir. Kısa bir süre sonra da Babil yeni otoriter güç olarak Assur merkezlerini denetim altına alarak kendi sistemini egemen kılmış ve vergiye bağlamıştır.

Assur'da devlet yönetimi

Yeni Assur dönemindeki yönetim anlayışı, eski Mezopotamya geleneklerinin bir devamıdır. Emirleri doğrudan tanrıdan aldığını ileri süren Yeni Assur kralları, sık sık Sümer, Akkad ve Babil tanrı ve tapınaklarını yücelttiklerini hatırlatarak yönetimlerinin kökenini vurgulamışlardır. Assur Devleti, sınırları genişledikçe, elde edilen ekonomik ve siyasi gücün kullanımında kendilerine özgü yeni yöntemler geliştirmişlerdir.

Devletin tepesinde tanrıların atadığına inanılan, ülkenin ve devletin sahibi, savaşçı ve kahraman kral bulunurdu. Yazıtlarda genellikle "Büyük Kral", "Güçlü Kral", "Assur Ülkesinin Kralı", "Yukarı Deniz'den (Akdeniz) Aşağı Deniz'e (Basra Körfezi) Kadar Olan Bölgenin Hakimi", "Dört Bir Yanın Kralı" ve "Evrenin Kralı" gibi unvanlarla tanıtılırdı. Bu unvanlar, kralın mutlak otoritesini göstermek amacıyla egemenlik alanı, ordunun gücü ve vergi alabildiği bölgelerin sınırlarına bakılmaksızın kullanılabilmekteydi. Tahta her ne şekilde çıkarsa çıksın, Assur ülkesinin büyük tanrıları olan Assur, Enlil ve Ninurta tarafından seçildiği vurgulanırdı. Tahta çıkış töreni de ülkenin en büyük tanrısı Assur'un tapınağında gerçekleştirilirdi. Assur kralı hem tanrılara hizmet eden en büyük rahip hem de ordulara komuta eden en büyük savaşçıydı. Aynı zamanda ülkenin en büyük yargıcı olarak önemli davalarda karar verme yetkisine sahipti.

malar bulunmuştur. Assur'un görkemini günümüze ulaştıran bu saraylar, daha önce de değindiğimiz gibi, 19. yüzyılda British ve Louvre müzeleri adına görevlendirilen Rich, Layard, Rawlinson, Botta, Place ve Rassam gibi resmi görevliler tarafından kazılmış ve ele geçen heykel ve kabartmalar, halen sergilendikleri bu müzelere götürülmüştür.

Yeni Assur saraylarında, kral ve ailesinin yanı sıra, yönetici sülaleden gelen üst düzey yöneticilerle, hadım görevliler de yaşardı. Bunlar *turtanu* (başkomutan), *rab saki* (büyük saki), *nagir ekalli* (saray habercisi), *abarakku* (güvenlik sorumlusu), *bel pihati* veya *şaknu* (eyalet yöneticisi) gibi unvanlar taşırlardı. Hem sarayda hem de eyaletlerde çok sıkı bir hiyerarşik düzenin var olduğu anlaşılmaktadır. Tüm bu üst düzey görevlere kral soyundan, önemli aileler ve yerel yöneticilerin sülalesinden gelenler ya da yetenekli hadım (*şa reşi*) memurlar atanabilmekteydi. Soyların devam ettirme endişesi olmadığı için, özellikle III. Tiglat-pileser sonrasında yapılan reformlarla hadım memurlar, haremdeki görevlerinin yanı sıra, ordu komutanlıklarına, hatta eyalet yöneticiliğine kadar yükseltilmişlerdir. Yeni Assur döneminin sarayları ve yönetim anlayışı, Osmanlı İmparatorluğu'na kadar birçok devlete model oluşturmuştur. Kral için saray hem resmi devlet işlerinin yürütüldüğü yer hem de eşleri, cariyeleri, hizmet eden kızlar ve hadımlarla birlikte günlük yaşamını geçirdiği eviydi. Haremde büyük kraliçeyi izleyen, sıkı kurallara bağlanmış bir hiyerarşi vardı. Kral ile herkes doğrudan görüşemez, yalnızca Osmanlı sarayındaki hadım ağasının karşılığı olabilecek bir başmabeyinci istekleri krala iletebilirdi.

Assur sarayında ve tüm ülkedeki eyaletlerde yaygın bir yazıcı sınıfı görev yapmaktaydı. Saray duvarlarını süsleyen birçok kabartmada kralın yanında, çiviyazısı ile kil tablete ve olasılıkla Aramice alfabe yazısı ile papirüs üzerine kayıt

likle merkezde bulunan bir tapınak veya yönetim yapısı çevresinde gelişmekte; nüfus arttıkça yol, kanalizasyon ve su gibi ihtiyaçlar için çareler üretilmekteydi. Yeni Assur döneminde kurulan kentler, belli esaslar temel alınarak bütünüyle yeni baştan planlanabiliyordu. Devlete ait tarım alanlarında çalıştırılmak üzere, tehcire tabi tutulan topluluklar için birçok yerde yeni yerleşmeler kurulmuştu. Bunlar barınma ve su gibi temel ihtiyaçlara cevap verecek basit yerleşmelerdi. Başkent ve eyalet merkezleri ise daha büyük projelerdendi. Başkentlerin ortak ögeleri arasında, kalınlıkları 20 m.'yi aşan, dörtgen planlı şehir surları; içinde saray, tapınak ve diğer konakların bulunduğu yüksek bir noktadaki sitadel; askeri amaçlarla kullanılan ikinci sitadel olan *ekal maşarti* (kışla veya askeri saray) ve aşağı şehir sayılabilir. Sitadel ve *ekal maşarti* her zaman kentin en yüksek noktasına, surlara bitişik olarak yapılmakta ve aşağı kentten ikinci bir sur ile ayrılmaktaydı. Sarayın çevresinde bir botanik bahçesi oluşturulmakta, burada farklı türde hayvanlar beslenmekte, kentin su ihtiyacı için ise çok uzak bölgelerden kanallarla su getirilmekteydi. Altyapı ve meydanlar önceden planlanmaktaydı. Ağır işlerde savaş esirleri kullanılmakta, incelik isteyen işlerde de sanatçı, zanaatkâr ve ustalar istihdam edilmekte ve gerektiğinde bunların yeteneklerinden yararlanılmaktaydı. II. Sargon'un her şeyiyle yeni baştan kurduğu Dur-Şarrukin (Horsabad) kenti de 300 hektar genişliğinde, dörtgen planlı, iki sitadeli olan, standart bir plan anlayışındaydı. Son başkent Ninive ise başkentlerin en büyüğü idi. Yaklaşık olarak 750 hektar alanı kaplayan kentin çevresi 13 km. uzunluğundaki surlarla çevrilmişti. Sennaherib kente 80 km. uzaktan, kanal ve sukemerleriyle su getirtmişti. Sitadelde Sennaherib ve onu izleyen büyük kralların sarayları, ünlü Aşurbanipal kütüphanesi ve Assur sanatının son dönemine ait en güzel kabart-

tutan iki yazıcı görülür. Savaş sahnelerinde de ganimetleri kayıtlara geçirerek listeler oluşturan yine iki yazıcı bulunur. Bunlardan bazıları sakalsız olarak resmedilen hadım memurlardır. Kralın başyazıcısını hiyerarşik bir düzenle izleyen yazıcı sınıfı, bürokrasinin ayrıcalıklı kesimini meydana getirdi. Ticari ilişkiler, tapu kayıtları, resmi yazışmalar, dini ve tarihi metinler özenle kopyalanır ve arşivlerde saklanırdı.

Assur ordularının denetim altına aldıkları geniş bölgede, farklı kökenden gelen toplumlar ve farklı kültürler bulunmaktaydı. Assur Krallığı, ele geçirdiği bölgeleri birbirinden farklı yöntemlerle kendine bağlamaktaydı. Öncelik, verimli tarım alanlarına, hammadde kaynaklarına giden yollara veya ticaret kervanlarının geçtiği önemli güzergâhlara verilmekteydi. Merkeze yakın bölgeler, inşa programları, nüfus nakilleri ve atamalarla Assurlulaştırılmakta, Kuzey Suriye ve Güney Mezopotamya'daki köklü merkezlerdeki düzen fazla değiştirilmeden vasal konumuna getirilmekteydi. Krallığın sınırları içinde olsa bile ekonomik ve stratejik önemi olmayan bölgelerdeki halklar yerel kültür ve kimliklerini sürdürmekteydiler.

Assur ülkesi çeşitli eyaletlere bölünmüştü. Bu eyaletlerin bazılarında, vergilerini düzenli veren, ihtiyaç oldukça Assur ordusuna katkıda bulunan yerel yöneticiler hüküm sürüyordu. Assur ancak problem çıktığı veya kendisi için tehlike oluştuğunu gördüğü zaman büyük değişikliklere başvuruyordu. Başkent çevresinden başlamak üzere ele geçirilen uzak bölgelerin Assurlulaştırılması, özellikle III. Tiglat-pileser dönemi sonrasında sistemli bir biçimde uygulanan bir politikayla gerçekleştirilmiştir. Yukarıda değindiğimiz gibi, önce vergi veren yerel krallık merkezleri birer eyalete dönüştürülmüş, buralara başkenttekilerin küçük birer kopyaları olan eyalet sarayları yapılmış; oluşturulan bürokrasi ve

atanan yöneticiler de merkezi anlayışın temsilciliğini üstlenmişlerdir. Yerel bir krallığın bölgede oluşturduğu geleneksel kültürü ve yaşam anlayışını değiştirmek amacıyla çoğu kez nüfusun büyük bölümü planlı bir biçimde başka yörelere nakledilmiş, boşalan topraklara yeni göçmenler yerleştirilmiştir. Temel ihtiyaçlar için planlı iş kolları ve atölyeler kurulmuştur. Assur Krallığı'nın yeniden düzenlediği bölgelerin tümünde seri üretimden çıkmış tek tip, günlük kullanım amaçlı çanak çömlekler, yöneticilere ait olduğu anlaşılan yine belli üsluptaki lüks kaplar, bu büyük planlamanın ürünleridir. Kurulan tapınaklar, oluşturulan ticaret ağı ve ortak dil olarak da tüm Sami kökenli toplumların rahat anlayabildikleri Aramice'nin kullanımı krallık kültürünün hızla yayılmasında önemli bir rol oynamıştır. Bu arada Assur Krallığı'nın ele geçirdiği yeni kentlerdeki uzman ve sanatçılardan yararlandığını, kendisine uygun olan mimari ve sanat anlayışını büyük merkezlerinde uyguladığına da tanık oluruz.

Assur krallarının başarısı ve devletin hızla büyümesi, güçlü bir ordunun varlığıyla mümkündü. Assur ordusu genellikle başkent ve çevresinde yaşayan köylülerden meydana gelmişti. Ordunun yüksek dereceli komutanları, çekirdek gücü ve silahların depolanması için başkentte inşa edilmiş *ekal maşarti*, seferlerin de başlangıç noktasını oluşturmaktaydı. Yıllık seferlere, Mezopotamya'da ilkbaharda yapılan ilk hasattan sonra çıkılırdı. Savaş zamanı orduya, eyalet merkezlerinde hazır bekleyen yardımcı birlikler ve çağrılan yedekler de katılırdı. Assur ordusu savaş esirlerinden bir bölümünü de eğiterek asimile eder ve kadrolarına eklerdi. III. Şalmaneser'in Karkar savaşıyla ilgili istisna bir kaydından anlaşıldığına göre, asker sayısı 120 bine kadar çıkabilmekteydi. Askerlerin büyük bölümü piyade olmakla birlikte, Assur kabartmalarındaki savaş sahnelerinden, 9. yüzyıl-

na ve zaman zaman da onunla rekabete giren bir güç olarak yaşamayı başarmıştır.

Din

Assur toplumu gelenek ve inançlar konusunda oldukça tutucuydu. Kökleri birkaç binyıl öncesine, Sümer dönemine kadar uzanan mitolojik anlatılar, kasideler ve gelenekler yaygın biçimde kabul görmekteydi. Ülkenin baştanrısı Assur olmakla birlikte Sümer, Akkad ve Babil'in önemli tanrılarına da saygı gösterir ve kutsarlardı. Kral, ülkeyi tanrı adına yönetmekle görevliydi ve aynı zamanda da onun başrahibi idi. Tapınakları onartmak ve yeni tapınaklar inşa ettirmek de onun göreviydi. Bu mekânlara atanan görevliler ve hizmetliler onun himayesi altındaydı. Tapınaklara zengin hediyeler sunmak ve belirli dönemlerde kurban kesmek, toplumsal saygınlık açısından yerine getirilmesi zorunlu görevlerdi. Ülkenin başkenti ve eyaletlerde baştanrı Assur'un yanı sıra, Ninurta (savaş tanrısı), İştar (aşk tanrıçası), Şamaş (güneş ve adalet tanrısı), Sin (ay tanrısı) ve Adad (fırtına tanrısı) gibi önde gelen tanrılar için tapınaklar bulunmaktaydı.

Assurlular kehanete de inanmaktaydılar. Tanrıların çeşitli yollarla gelecek hakkında mesaj gönderdiği ve kâhinlerin bu mesajları okuduğu varsayılırdı. Önemli durumlarda, tanrıların gelecekle ilgili planlarını anlamak amacıyla kurban edilen hayvanların iç organları, ciğerleri, ayrıca gezegen ve yıldızların hareketleri yorumlanır, kral da karar vermeden önce kâhine danışırdı. Büyücülük, kara büyü (kötü) ve ak büyü (iyi) biçiminde uygulanırdı. Krala karşı yapılan kötü büyüden korunmak için Esarhaddon döneminde en az 6, Aşurbanipal zamanında ise 2 kez krallık tahtına sahte bir kral (vekil kral) getirilmiştir.

dan itibaren yavaş yavaş süvari sınıfının da oluşmaya başladığı anlaşılmaktadır. Atların çektiği, iki tekerlekli savaş arabaları ise vurucu gücü oluşturmaktaydı. Temel silahlar ok, yay, kalkan, kılıç ve mızraktan oluşmaktaydı. Bunların yanı sıra, Assurlular kale kapılarını kırmak için tekerlekli ağır "koçbaşı" ya da surları yıkmak için koçbaşına benzer ağır silahlar da geliştirmişlerdi. Nehirleri geçerken şişirilmiş hayvan derileri, hem suyun üzerinde kalmak hem de nefes almak için kullanılmaktaydı.

Yıllıklar (*annallar*) ve savaşların başarı sahnelerini resmeden kabartmalar, Assur ordusunun teslim olmayan düşmanlara karşı uyguladığı acımasız cezalandırma yöntemleri konusunda çok açık bilgiler verir. Bu tür belgelerde yüz binlerce kişinin sürgün edilmesi, binlerce kişinin kılıçtan geçirilmesi, derilerinin yüzülmesi, kazıklara oturtulması gibi dehşet verici cezalandırma yöntemleri sıralanır. Yeni Assur Krallığı bu nedenle çoğu modern araştırmacı tarafından barbar olarak nitelendirilmiştir. Gerçekte Assurluların yaptıkları kendi dönemlerindeki diğer krallıkların uygulamalarından pek farklı değildi; yalnızca onlar başarıları gibi, bu tür eylemleri de abartmaktaydılar.

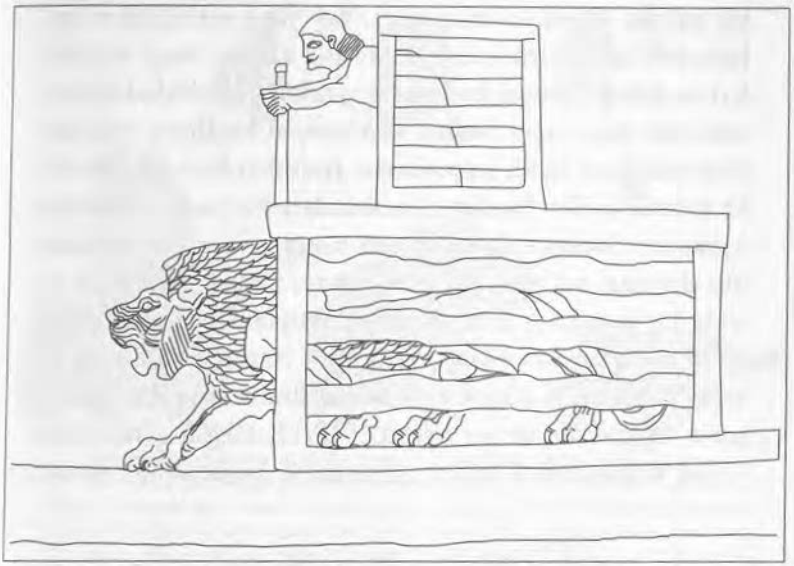
Assur ordusu, ülke topraklarının yapısına benzer, fazla engebeli olmayan bölgelerdeki savaşlarda daha başarılı bir tablo çizer. Bu başarıda, coğrafyayı tanımaları ve başta tekerlekli savaş arabaları olmak üzere savaş araç gereçlerini rahat kullanabilmeleri büyük rol oynamaktaydı. Oysa Toroslarda, Doğu Anadolu yaylasında veya Güney Mezopotamya'daki bataklık alanlarda düzenli orduların ilerleyişi zordu ve ağır silahları kullanmak da olanaksızdı. Bu nedenle uzun ve yorucu seferler yapan bütün Orta ve Yeni Assur kralları, iddialarının tersine coğrafi bakımdan farklı olan Doğu Anadolu bölgesini denetimi altına almayı başaramamışlardır. Bu bölgeye egemen olan Urartu, Assur ile yan ya-

Yeni Assur sanatı

Yeni Assur Krallığı döneminden günümüze ulaşan en popüler eserler, saray duvarlarını süsleyen kabartmalardır. Özellikle Kalhu, Dur-Şarrukin ve Ninive'de 19. yüzyılda yapılan arkeolojik kazıların en gözde buluntuları olan bu eserler, günümüzde Louvre ve British Müzesi'nin salonlarında sergilenmektedir.

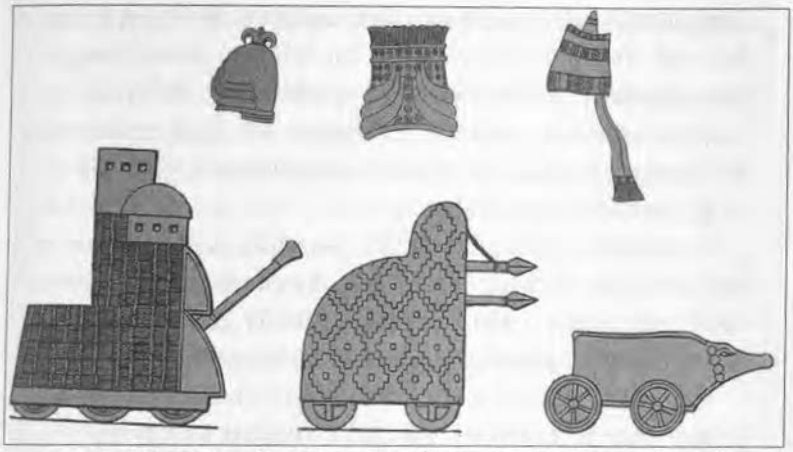
Yeni Assur dönemi duvar kabartmalarında, aslan, boğa, yabani at, geyik ve ceylan gibi hayvanların kral tarafından avlanışını gösteren sahneler özel bir önem taşır. Bu sahnelerde kralın hızlı ve güçlü hayvanlara karşı başarısı ve üstünlüğü vurgulanmak istenmektedir. Aşurbanipal dönemi kabartmaları, kralın aslan avını açık arazide değil Ninive kentinde yaptığını gösterir. Sarayın botanik bahçesinde beslenen aslanlar, halkın huzurunda, mızraklı ve kalkanlı korumaların oluşturduğu bir dairenin içinde yapılan kontrollü bir av şenliğinde kafesten bırakılmakta, kral da bu aslanları avlamaktadır. Kralın yakınında, bir tersliğe engel olmak amacıyla yakın korumalar bulunmaktadır. Gerçekten yaşanıp yaşanmadığı kuşkulu olan ve Aşurbanipal ile yaralı bir aslanı yüz yüze gösteren bu sahne, Önasya'da sıkça tekrarlanan bir kompozisyondu.

Sarayın bahçesinde beslenen ve kontrollü av partisinde kral Aşurbanipal tarafından avlanmak üzere kafesten bırakılan aslan. Ninive Kuzey Sarayı kabartmalarından ayrıntı.

Yeni Assur dönemine kadar geleneksel anlayışla topluma yönelik olarak tasarlanan "gösteriş anıtları", sefer yapılan bölgelere veya kentin meydanına dikilmekteydi. Bu tür anıtların yapımı Yeni Assur döneminde de sürmüştür. Örneğin Diyarbakır/Pir Hüseyin'de anıt diken Akkad kralı Naram-Sin'in yolundan giden III. Şalmaneser, Dicle'nin kaynağındaki Birklinçay, Fırat'ın batısındaki Gaziantep/Kenk Boğazı ve Kozan/Ferhatlı'da; Sennaherib Cudi Dağı'nda ve III. Tiglat-pileser de Antakya/Karabur'da kendilerini taşlar üzerine resmettirmişlerdir.

Eski gelenek etkisini sürdürmekle birlikte, güç gösterisine yönelik sahneler Yeni Assur döneminde, Geç Hitit sanatının da etkisiyle saray ve tapınakların görülebilen bölümlerinde yer alan duvarları süsleyen taş levhaların üzerlerine işlenmiştir. Boyları 2 m.'ye ulaşan taş levhalar mimarinin

Duvar kabartmalarındaki kişiler, katı bir hiyerarşinin ürünü olarak ait oldukları sınıfın ve görevin başlığı veya giyim tarzı ile gösterilmiştir. Üstteki boynuzlu iki başlık tanrı, tanrıça ve kanatlı cinlerin başında; sağdaki sivri uçlu başlık ise yalnızca kralların başında bulunur. Altta Yeni Assur döneminde, kale kapılarını açmak veya surları yıkmak için geliştirilmiş, tekerlekli ağır silahlar (koç başı) görülmektedir.

olarak bu sanat dalında da yenilikler yapılmıştır. Aslan, boğa, yabani at, geyik ve ceylan gibi hayvanların avlandığı sahnelerde kahraman yine, büyük avcı kraldır. Aşurbanipal dönemi kabartmalarında gösterildiği gibi, bazen sarayın botanik bahçesinde beslenen aslanlar, halkın huzurunda yapılan kontrollü bir av şenliğinde kafesten bırakılmakta, kral da bu aslanları avlamaktaydı. Bu öykücü anlatım imparatorluğun sonlarında daha karmaşık bir biçimde savaş sahnelerine de uyarlanmıştır. Özellikle Elam kralının öldürülüşünü ve başının kesilişini anlatan kabartmalar, ağırlıkları kırk tona ulaşan *lamaşşuların* taşınışını gösteren panolar bu anlayışa örnek olarak gösterilebilir. Ayrıca taş levhalar üzerine gerçekleştirilen seferlerle ilgili olaylar, alınan kentlerin belirgin özellikleri, bölgeye özgü bitkiler ve savaş sonrası elde edilen ganimetler de işlenmiştir. Yerel yöneticinin Assur kralının ayaklarına kapanması ve değerli hediyeler sunması da bu sahnelere eklenmiştir. Başlangıçta kabartmalar-

bir parçası olarak tasarlanmıştı. Yan yana yerleştirilen levhalardaki sahnelerin merkezinde her zaman, tanrı sembolleri ve kanatlı kutsal koruyucu varlıklarla birlikte kral bulunurdu. Sivri uçlu başlığı ve elindeki krallığın sembolü olan asası onu farklı kılmaktadır. İşlenilen bazı sahnelerdeki betimlemeler Sümer döneminden bu yana yinelenen ögelerdir. Örneğin iki tekerlekli savaş arabası ve altındaki ölü düşman askerini gösteren sahne, Sümer dönemine ait ünlü Ur Standardı üzerindeki üslubuyla Yeni Assur dönemine kadar tekrar tekrar yapılmıştır. Assurlu sanatçılar bu sahnede düşman askerine ek olarak kralın avladığı boğa ve aslan figürlerine de yer vermişlerdir. Krallığın genişlemesi ve bir imparatorluk haline dönüşmeye başlamasına paralel

Assurlu sanatçılar kabartma yaparken, savaş arabasının tekerleğindeki ispit sayısından, avcıların kimliklerini gösteren başlık ve taktlara kadar birdizi katı kurala uymak zorunda olmalarına rağmen, yeteneklerini, ayrıntıları işlemede gösterdikleri olağanüstü özenle ortaya koymuşlardır. Üç atın çektiği bir savaş arabası ile gerçekleştirilen bu aslan avı, II. Aşurnasirpal'in Nimrud (Kalhu) kenti Kuzeybatı Sarayı'ndaki gözde eserlerden biridir. Aslında Erken Hanedanlar döneminden itibaren, savaştaki başarıyı anlatmak için, ölü düşman askerinin kullanıldığı bu sahne, bu örnekte aslan avına uyarlanmıştır.

daki her bir figür özgün renklere sahipti. Ancak günümüze bu renk özgünlüğünün çok az bir bölümü ulaşabilmiştir. Bazı sarayların duvarlarına da doğrudan boya ile kralın eylemlerini anlatan sahneler çizilmiştir. III. Tiglat-pileser'in Til Barsip sarayında, bu uygulamanın kısmen sağlam bir örneği günümüze ulaşmıştır.

Yeni Assur döneminde heykel sanatına pek önem verilmemiştir. British Müzesi'ndeki II. Aşurnasirpal ve İstanbul Eski Şark Eserleri Müzesi'ndeki oğlu III. Şalmaneser'e ait olan iki heykel günümüze ulaşan seçkin örneklerdir.

Yeni Assur sanatının III. Şalmaneser dönemine ait iki özgün yapıtı da Balawat kapı kabartmaları ve Siyah Obelisk'tir. Yüksekliği 7 m.'ye ulaşan ahşaptan çift kanatlı bir kapı üzerine 27 cm. genişliğinde yatay şeritler halinde yapılan bronz kaplamalar, Şalmaneser'in ilk 10 yılına ait olayları öykücü bir üslupta gösteren sahnelerle bezenmiştir. Ülkenin farklı bölgelerine yapılan seferler kabartmaların üstüne eklenen çiviyazılı notlarla da özetlenmiştir. Burada işlenen sahneler arasında, ordunun Doğu Anadolu'nun dağlık bölgesine ilerleyişi ve kralın Dicle'nin kaynağına ulaşarak burada kendi kabartmasını yaptırışı da yer alır.

Siyah Obelisk ise üst kısmı Babil Kulesi gibi basamaklı yapılmış dört yüzü olan bir steldir. Bu yüzlerin her birinde, çerçeveli panolar içinde III. Şalmaneser'e bağımlı olan ve zengin hediyeler sunan ülkelerin temsilcileri gösterilir. Bölgesel özelliklere uygun olarak, Suriye ve Filistin'den gelen elçiler altın ve gümüşten yapılmış kıymetli eşyalar, İran elçileri at, güneyden ve doğudan gelenler deve ve fil getirirken resmedilmiştir. İsrail kralı Jehu'nun III. Şalmaneser'in ayaklarına kapanırken gösterilmesi ise Assur sanatının düşmanı aşağılama anlayışının bir ürünüdür. Esarhaddon da Zincirli'de (Sam'al) diktirdiği stelde Fenike kralını ve Mısır yöneticisini benzer bir anlayışla ayaklarının dibinde, olduk-

ça küçük ve dudaklarına halka takılmış biçimde resmettirmiştir.

Yükseklikleri 3.3 m. ile 5.7 m. arasında değişen *lamaşşular*, Assur sanatının anıtsal ürünleridir. Sarayların kapılarına yerleştirilen bu anıtların kötü ruhlardan koruduğuna inanılırdı. İnsan başlı, aslan veya boğa gövdeli kanatlı lamaşşuların başları heykel formunda, diğer bölümleri ise yüksek kabartma olarak işlenmiştir. Assurlu sanatçılar, Sennaherib dönemine kadar bu koruyucuları, önden ve yandan bakıldığında 4 ayaklı göstermek için, 5 ayaklı olarak yapmışlardır.

Assur sanatı burada bir bölümünü özetlediğimiz anıtsal boyutlardaki taş eserlerin yanı sıra, Suriye ve Filistin bölgesinin etkisiyle fildişi ve cam; geleneksel Mezopotamya sanatının devamı olarak da damga ve silindir mühürcülük konusunda da son derece parlak ürünler vermiştir.

YENİ BABİL (KALDE) KRALLIĞI (625-539)

Güney Mezopotamya'da Kassit egemenliği sonrasında uzun bir süre siyasi istikrar sağlanamamıştır. Babil kronikleri kentin 8. yüzyılda Assur egemenliğine geçişine kadar Babil, Kalde ve Assur kökenli krallar tarafından yönetildiğini ve krallığın sık sık el değiştirdiğini kaydeder. Yeni Babil dönemi öncesindeki bu karışık dönemin en önemli krallarından biri, 12. yüzyıl sonlarında, İsin kentinin yöneticisiyken Babil kralı unvanını da elde eden I. Nebukadnezzar'dır (1125-1104). Nebukadnezzar Elam üzerine bir sefer gerçekleştirmiş ve oraya götürülmüş olan Babil'in baştanrısı Marduk'un heykelini geri getirerek ölümsüzler arasına girmiştir. Zaten sürekli karışıklıklar yaşayan bölgenin, Demir Çağı başlarında yaşanan Arami göçlerinin sonucunda daha da istikrarsızlaştığı ve nüfus yapısının önemli ölçüde değiştiği anlaşılmaktadır.

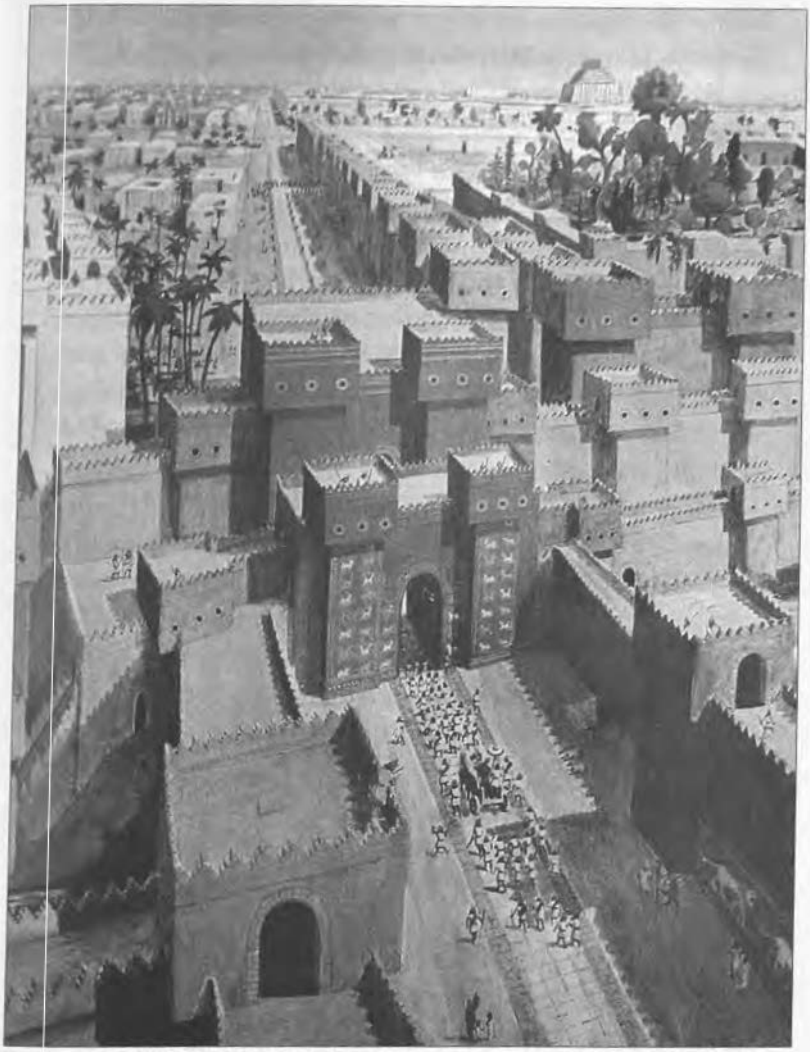
Yeni Assur Krallığı'nın güçlendiği dönemde Babil'de de istikrarlı bir büyümenin başladığına ilişkin önemli belirtiler görülür. Örneğin Assur kralı II. Aşurnasirpal (883-859) döneminde Babil tahtında bulunan Nabu-apla-iddina, tapı-

Yeni Assur kralı II. Aşurnasirpal'in Nimrud'da (Kalhu) Kuzeybatı Sarayı'nda bulunan ve bir seferden dönüşünü gösteren kabartmadan ayrıntı. Kanatlı diskin ortasında boynuzlu başlık giyen bir tanrı sembolü yer alır. Tanrı betiminin sol elinde yay, belinde de bir kama bulunur. Arkasında bir haç ve ışık demetleri gösterilmiştir. Kanatlı disk ve haç sembolünün genellikle güneş tanrısı Şamaş'ı sembolize ettiği kabul edilir. Ancak bazı araştırmacılar kanatlı diskin Yeni Assur döneminde tanrı Assur'u gösterdiğine inanmaktadır.

nakları restore ettirerek çeşitli inşa faaliyetlerinde bulunmuş; III. Şalmaneser (858-824) ile de bir antlaşma yaparak barış sürecini sürdürmüştür. Kendisinden sonra Babil kralı olan Marduk-zakir-şumi de Babil'de çıkan bir isyanı bastırmak için Assur kralı III. Şalmaneser'den yardım istemişti. Nimrud'da taht odasında bulunan bu döneme ait bir kabartma, Assur ve Babil krallarını birbiriyle eşit yöneticiler olarak tokalaşırken gösterir. Değindiğimiz gibi, Assur kabartmalarında komşu krallar genel olarak hediyeler sunan aşağı düzeyde yöneticiler olarak gösterilmektedirler ve bu anlamda Babil kralının durumu bir istisna oluşturur. Balawat kabartmalarında ise Şalmaneser, güneydeki istikrarı tehdit eden Kalde kabilesi üzerine askeri bir sefer düzenleyerek bu kabileden haraç aldığını anlatır. III. Şalmaneser'in halefi V. Şamşi-Adad ise Babil'i yağmalamış ve kendisini Sümer ve Akkad kralı olarak ilan etmişti. Ardından Pulu adıyla III. Tiglat-pileser, V. Şalmaneser, II. Sargon ve Sennaherib de kendilerini Babil kralı ilan ederek kral listesine girmişlerdir. Yeni Assur krallarının Babil politikası, birkaç istisna olay dışında, direncini kıramadıkları Kalde Sülalesi'ne karşı saldırgan, ancak kutsal tapınaklara ve onun arkasındaki Babil imajına karşı çoğunlukla saygılı ve çekingen bir biçimde sürmüştür.

Kaldeliler, Aşağı Dicle ve Fırat havzasındaki bataklık bölgede aşiretler halinde yaşayan topluluklardı. Yazılı belgelerde adlarına en sık rastlanan Bit-Amukani, Bit-Yakin ve Bit-Dakuri aşiretlerinin şeyhleri zaman zaman bu bölgede kendilerini kral ilan etmişlerdir. Yaşam biçimleri ve aşiret adlarının başındaki "bit" ön eki Aramilere benzemekle birlikte, Assur yazıtları her zaman bu iki topluluğu ayrı ayrı adlandırmaktadır. Sami kökenli olan bu topluluk da bölgenin kültürünü benimsemiş ve şeyhleri siyasi istikrarsızlık dönemlerinde Babil yönetimini ele geçirmişlerdi. III. Tiglat-pi-

Yeni Babil Krallığı döneminde saraylar, tapınaklar, surlar ve anıtsal girişlerle donatılan Babil kentindeki en gösterişli yapılardan biri İştar Kapısı idi. Kentin kuzeyinde, Yeni Yıl Şenlikleri'nin yapıldığı ünlü tören yolunun başlangıcında yer alan kapının yüksekliği 23 m., yassı taş plakalarla döşeli yolun genişliği ise 22 m. kadardı. Temsili çizimde görüldüğü gibi kerpiçten inşa edilmiş kapı ve kuleler, kabartma tekniğinde yapıldıktan sonra sırlanıp pişirilen renkli tuğlalarla kaplanmıştır. Buradaki kabartmaların büyük bölümü, arkeolog Koldewey ve ekibi tarafından Almanya'daki Berlin Müzesi'ne taşınmış ve orada yeniden kurulmuştur.

leser'in çağdaşı, Bit-Yakin kabilesinin şeyhi II. Marduk-apla-iddina (Tevrat'ta Merodah-Baladan) bunların en becerikliisiydi. Babil ve çevresinde kurduğu ittifaklarla Assur'a karşı bir güç oluşturmuş, zor duruma düştüğünde ise büyük miktarlarda haraç ödeyerek durumunu korumuştu. Ancak daha önce belirttiğimiz gibi II. Sargon ve ardılları döneminde Assur'un bölge üzerindeki baskısı oldukça artmıştı.

Yeni Assur Krallığı'nın en geniş sınırlara ulaştığı Aşurbanipal döneminde Babil'de kral olan Kandalanu, uzun süre iktidarda kalmış ve bölge onun yönetimi altında yeni imar faaliyetleri ve gelişen tarım sayesinde oldukça zenginleşmişti. Assur'un çöküş sürecine girdiği dönemde ise Babil'de yeni bir Kalde sülalesi yönetimi ele geçirmiştir.

Araştırmacılar 625 yılından 539 tarihindeki Pers işgaline kadar olan 86 yıllık dönemi Yeni Babil olarak adlandırırlar. Bu tarihsel dilimin ilk kralı Nabopolassar (Nabu-apla-usur), Yeni Assur kralı Aşurbanipal'in ölümünden sonraki zayıflama ve yıkılma sürecinde aktif bir rol oynamış, Medlerle işbirliği yaparak Ninive'nin düşmesine katkıda bulunmuştur. Assur'un tarih sahnesinden çekilmesiyle birlikte Babil kralı, geriye bırakılan mirası sahiplenmek amacıyla harekete geçmiş ve orduları Toros Dağlarına kadar olan bölgede düzeni yeniden sağlamıştır. Harran'a kaçan ve orada Mısır'ın desteğini de alarak direnmeye çalışan son Assur kralı II. Assur-uballit'i, arkasından da Kargamış yakınlarında Mısır ordularını yenen (605) Babil kralı Mezopotamya'nın tek hakimi olmuştur. Nabopolassar'ın ölümünden sonra, ordunun başında büyük savaşları yönetmiş olan veliaht prens Nebukadnezzar (Nabu-kudurru-usur: 604-562) kral oldu.

Yeni Babil Krallığı'nın en ünlü hükümdarlarından biri olan Nebukadnezzar, hem Babil kentinde yaptırdığı görkemli yapılar hem de askeri ve toplumsal bağlamda gerçek-

leştirdikleriyle unutulmaz izler bırakmıştır. İsrail ve Kudüs'te yaptıklarından dolayı adı, Eski Ahit'te anılır.

Nebukadnezzar, Babil tahtına çıktıktan hemen sonra, Assur krallarının geleneklerine sadık kalarak, ordusuyla ülkenin dört bir yanında varlığını göstermiştir. Artık krallıklar ve kent devletleri zengin hediyelerle sarayının kapısında kabul edilmeyi beklemekte, bunu yapmayanlar ise ağır biçimde cezalandırılmaktaydı. Mısır dışında, eskiden Assur'a bağlı olan tüm bölgelerde kısa zamanda denetim sağlanmıştır. Mısır üzerine 601 yılında yapılan bir sefer ise beklenen sonucu vermemiştir. Doğu Akdeniz kıyısındaki Yahuda kralı Yehoyakim bu olaydan sonra Mısır'ın desteğine de güvenerek vergi ödemeyi kesmiştir. Nebukadnezzar 597 yılında ordusunu bir kez daha bölgeye göndermiş ve Kudüs kuşatması, ağır bir vergi yükü, Süleyman Peygamber'in tapınağındaki hazinelerin ele geçirilmesi ve 10 bin kadar Yahudi'nin Babil'e sürgünüyle sonuçlanmıştır. Sürgün edilenler arasında Eski Ahit'te peygamber olarak adı geçen Hezekiel de vardır. Ancak Kudüs için esas büyük yıkım 586 yılındaki kuşatma sonrasında yaşanmıştır. Kudüs kentini çevreleyen surlar, içindeki kutsal tapınaklar ve sarayların tümü yakılmış, yıkılmış ve kent harabeye çevrilmiştir. Bu felaketten kurtulanlar yine Babil'e getirilmiştir.

Nebukadnezzar, elde ettiği topraklardan sağladığı ganimetlerle Babil'i eski dünyanın gıpta ile baktığı görkemli bir kent durumuna getirmiştir. Yeni Yıl Şenliklerinde kullanılan tören yoluna açılan ünlü İştar Kapısı, Babil Kulesi ve diğer birçok yapı bu dönemde son şeklini aldı. Kuzeyden gelecek tehlikelere karşı başkenti korumak için de Sippar'dan Opis'e kadar uzanan bir duvar yapıldı.

Nebukadnezzar'ın son yılları ve ölümü hakkında yeterince bilgi yoktur. Kendisinden sonra tahta çıkan Amel-Marduk (Evil-Merodak) ve Neriglissar (Nergal-şarra-usur)

[559-556], Babil'de kısa süre iktidarda kalan ve bazı onarımlar dışında bir etkinlik göstermeyen güçsüz krallardandır. Ancak Babil ordularının bu dönemde bile Çukurova bölgesine uzanan seferler gerçekleştirdikleri kaydedilmiştir.

Yeni Babil Devleti'nin son kralı Nabonidus (Nabu-na'id; 555-539) siyasi faaliyetlerinden çok, dindar ve gizemli kişiliği ile tanınır. Nergal-şarra-usur'dan sonra tahta çıkan oğlu Labaşi-Marduk'un ülke yönetiminden uzaklaştırılmasından sonra kentin önde gelenleri tarafından iktidara getirilmişti. Kralî sülaleden gelmemekteydi. Harran'da kendisini tanrı Sin'e adamış olan Adda-Guppi adlı bir kadının oğluydu. Nabonidus Sin Kültü'ne derinden bağlıydı ve bu yüzden Harran'daki tapınağı onartarak buraya zengin hediyeler sunmuştu.

Nabonidus iktidara geldikten bir süre sonra, Mezopotamya'da örneğine rastlanmayan bir karar alarak, kentin ve devletin yönetimini vekaleten oğlu Bel-şar-usur'a bırakıp, 10 yıllığına Batı Arabistan'daki Taima vahasında inzivaya çekildi. Bu davranışının gerçekleştirmek istediği dini reformlarla veya bu dönemdeki salgın hastalıklarla herhangi bir ilişkisinin olup olmadığı bilinmemektedir. Kralın bu eylemi nedeniyle tanrı Marduk heykelinin taşındığı Yeni Yıl Şenlikleri uzun süre yapılmamıştır. Gerçekte Nabonidus tarihe ve eski eserlere meraklı dindar bir kraldı. Sümer ve Akkad tapınaklarına önem vermekte, eski ve birçoğu bâlâ Sümerce okunan ilahilerin doğru biçimde öğrenilmesi konusunda titizlik göstermekteydi.

Kalde Krallığı, kısa bir sürede Yeni Assur'un parlak dönemini aratmayacak kadar büyük bir güce ulaşmıştı. Yeni baştan düzenledikleri başkentleri ise gıpta ile bakılan bir kent olmuştu. Babil Kulesi ve daha sonraki yüzyıllarda Dünyanın Yedi Harikası arasında sayılan Asma Bahçeleri gibi, ünleri dilden dile dolaşan yapıları; edebiyat, sanat, astronomi,

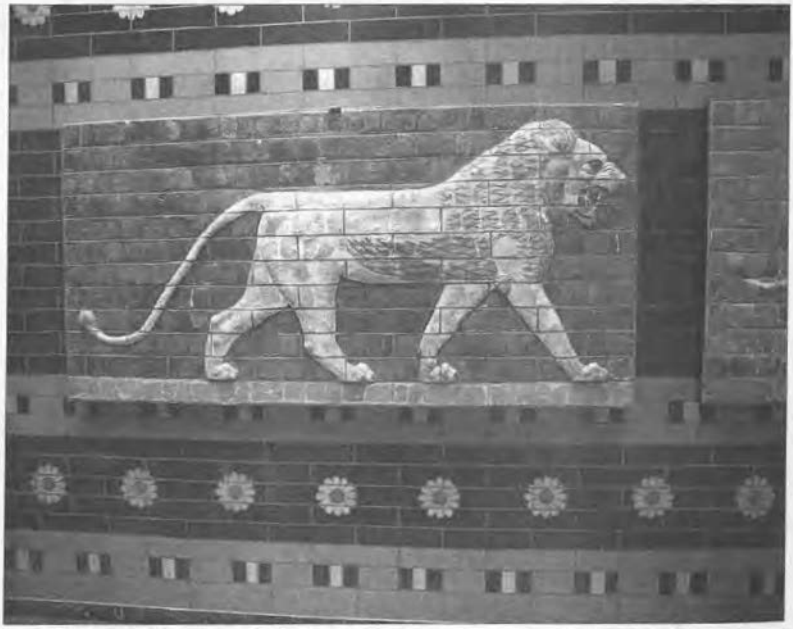
matematik ve tıp gibi alanlarda yetişmiş bilge insanları vardı. Geçmişi üç binyıl öncesine giden geleneklere sahip olmakla birlikte, Babil'in ve son kral Nabonidus'un siyasal yaşamı kısa sürmüştür. Aşağıda değineceğimiz üzere, İran'da Medlerin yerini alan Persler bir süre sonra (539) Babil'i de ele geçirecek ve Mezopotamya kökenli devletlerin egemenliğine son verecektir. Ancak buradaki köklü geleneklerin izleri, Onasya'daki toplumların temel düşüncelerini belirlemeye devam edecektir.

Kutsal başkent Babil

Babil kenti, ikinci binyılın ilk yarısında ünlü kanun yapıcı Hammurabi'nin sülalesine de başkentlik yapmış olmasına rağmen, esas ününü Yeni Babil döneminde kazanmıştır. Günümüze ulaşan anıtsal kalıntıların çoğu bu dönemde, kral Nabopolassar ve özellikle de Nebukadnezzar tarafından yaptırılmıştır. Babil Fırat Nehri'nin doğu ve batı yakasında 850 hektarlık bir alana kurulmuştu. Yaklaşık 80 bin kişinin yaşadığı varsayılan, Eski Mezopotamya'nın bu en büyük kentinin çevresi iki sıra halinde surlarla çevrilmişti. Savunmayı güçlendirmek amacıyla surların dışına bir de hendek kazılmıştı. Nehrin doğu yakasında, kuzeyden güneye doğru sırasıyla Nebukadnezzar'ın sarayları, Babil Kulesi olarak adlandırılan ziggurat ve Marduk Tapınağı Esagila gibi önemli yapılar sıralanmıştı. Orijinal yüksekliğinin 90 m. kadar olduğu hesaplanan zigguratın günümüze yalnızca kalıntıları ulaşmıştır. Eski Ahit'te Babil Kulesi olarak adlandırılan bu yapı, Herodot'a göre 8 kademeliydi ve tepesinde bir de tapınak bulunmaktaydı. Kentte, 19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başlarında kazılar yapan Alman arkeolog Koldewey'in gün ışığına çıkardığı önemli yapıların yanı sıra birçoğu yalnızca yazılı kaynaklarda anılan 1000 kadar da tapınak vardı.

Kente son şeklini kazandırmış olan Nebukadnezzar'ın sarayları, kuzeyde İştar Kapısı ile Fırat nehri arasındaki alana inşa edilmişti. Kentteki saraylar, genel plan anlayışıyla benzerlik gösterdikleri Assur saraylarından daha büyük ve renkliydiler. Güney sarayında mekânlar 5 büyük avlu çevresinde toplanmıştı. Taht odası, Babil'in görkem ve büyüklüğünü göstermek amacıyla olağanüstü boyutlarda yapılmış; duvarları çeşitli bitki ve hayvan motifleri ve geometrik desenlerle bezeli sırlı tuğlalarla kaplanmıştı. Büyük İskender'in, 200 yılı aşkın bir süre sonra dünya fatihi olarak geldiği son durağı Babil'de, kendi büyüklüğüyle örtüşen bu taht odasında öldüğü rivayet edilir.

Kuzeydeki sarayın hemen doğusunda bulunan İştar Kapısı, nehre paralel biçimde kuzey-güney yönünde devam

Babil'in İştar Kapısı ve Nebukadnezzar saraylarının duvarlarını süsleyen, sırlı tuğlalarla yapılmış aslan, ejder, boğa ve rozet bezemeli panolardan bir bölümü İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir.

eden Tören Yolu'nun kuzey ucundaydı. Anıtsal boyutlarının yanı sıra, göz alıcı sırlı tuğlalarla bezenmiş odalarıyla saraylar ve İştar Kapısı, günümüze ulaşmayan "Babil'in Asma Bahçeleri" kadar görkemliydiler. Kapının yüksekliği 23 m., yassı taş plakalarla döşeli yolun genişliği ise 22 m. kadardı. Kazılar sırasında sarayın kuzeydoğu köşesinde ortaya çıkarılan kemerli bir yapının, "Babil'in Asma Bahçeleri" olduğu düşünülmüştü. İştar Kapısı'nın kabartmalarının büyük bölümü, arkeolog Koldewey ve ekibi tarafından Almanya'daki Berlin Müzesi'ne taşınmış ve orada yeniden düzenlenmiştir. Kapıyı ve yolu süsleyen sırlı tuğlalardan aslan, ejder, boğa ve rozet bezemelerinin bir bölümü de İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir.

Babil'in Yeni Yıl kutlamaları bu kapı ve tören yolu ile özdeşleşmiştir. Mart ayının ikinci yarısında başlayan ve 11 gün süren törenler, baştanrı Marduk'u simgeleyen heykeli çevresinde okunan dualar, sunulan hediyeler, kralın tanrı huzuruna çıkışı ve tören geçişi gibi, katı kuralları olan ayrıntılı bir programa sahipti. Örneğin dördüncü gün öğlenden sonra tanrı Marduk heykelinin önünde, Sümerlerden bu yana tekrarlanan Yaratılış Destanı'nın Babil versiyonu okunurdu. Bu destanda yeri, göğü ve insanları yaratan Sümer tanrılarının yerini Marduk almıştı. Onuncu gün baştanrı ve tören için getirilen diğer tanrı heykelleri hiyerarşik bir düzen içinde İştar Kapısı'ndan geçit yoluna girer ve bu tören için inşa edilmiş Akitu Tapınağı'na götürülürlerdi. Bu törene bir arabanın içinde tanrı heykelinin arkasında yer alarak katılan kral, tapınağa büyük armağanlar sunardı. Dindar kral Nabonidus'un bir tören sırasında yaklaşık 150 kg. altın ve 3 ton kadar da gümüş verdiği kaydedilmiştir ki, bu hediyeler bile törene verilen önemin bir göstergesidir. Babil'e gelen tanrılar ve ziyaretçiler onbirinci gün Esagila'da verilen bir ziyafetten sonra kentlerine uğurlanırdı.

Bu törenler, Mezopotamya'da en azından ikinci binyıla kadar uzanan eski bir geleneğin, Babil toplumu tarafından resmi bir programla şekillendirilmiş olan yeni düzeniyle yapılmaktaydı. Kutlamalar, okunan yaradılış destanının mesajlarıyla duyurulan yeni bir yılın başlangıcı ve bahar arpa hasadının gelişi gibi temel ortak ögeler içerirdi. Günümüze kadar varlığını koruyan birçok gelenek ve uygulama gibi bu törenlerin de Önasya ve çevresinde "Bahar Bayramı" veya "Nevruz" adlarıyla aynı günlerde kutlanan bayramların esin kaynağı oldukları anlaşılmaktadır.

Kente kutsal ve mistik bir misyon kazandıran bu tapınaklardaki okullarda edebi metinler, ritüeller, şiirler ve dönemin bilimsel araştırmaları okutulurdu. Yazılı belgeler arasında kehanet ve bilicilikle ilgili olanlar oldukça önemli bir bölümü oluştururlardı. Babil bu bağlamda Eski Mezopotamya'nın danışılan büyük kâhinlerine sahip merkezlerin başında gelmekteydi. Assur'da olduğu gibi kâhinler kralların vazgeçilmez danışmanları konumundaydılar; ordunun hareketleri bile onlardan alınan bilgilere göre yönlendirilirdi. Babil'de, kurban edilen hayvanların iç organlarıyla yapılanlar yanında, gökyüzündeki yıldızların hareketlerine bakarak yapılan kehanetler de önemsenirdi. Babil ve çevresindeki birçok kentte astronomi konusundaki adımlar bu amaçla atılmıştı. Uluslararası ticareti kontrol eden ve Mezopotamya'nın en bereketli topraklarına sahip olan Babilliler, hiçbir zaman Assurlular kadar savaşçı bir toplum olarak anılmadılar.

Babil'den sonra Mezopotamya'nın mirası

Yeni Babil kralları Mezopotamya ve çevresinde, eskiden Assur'un bulunduğu alanda egemenlik sürerken, Medler Urartu'ya son vermiş ve Doğu Anadolu üzerinden ilerleyerek Kızılırmak'a kadar tüm Orta Anadolu'yu ele geçirmişti.

Yeni Babil dönemine ait, sırlı tuğlalardan boğa kabartması. İştar Kapısı üzerindeki aslan tanrıça İştar'ın, boğa tanrı Adad'ın ve ejderha da Babil'in baştanrısı Marduk'un kutsal hayvanıydı. İstanbul Eski Şark Eserleri Müzesi.

Kimmer saldırılarını atlatmış olan Lidya Krallığı Anadolu'da Medlere direnen tek güçlü krallıktı. Uzun süren Med-Lidya savaşı bir güneş tutulması sonrasında, kâhinlerin önerisiyle ateşkesle sonuçlandırılmıştı. Herodot'un anlattığı bu savaş ve sonrasındaki antlaşmanın tarihi, güneş tutulması nedeniyle kesin biçimde hesaplanabilmektedir: 28 Haziran 585. Anadolu'nun batısı Lidya'ya bırakılmış olmasına rağmen Önasya'nın büyük bölümü Babilliler ve Medlerin kontrolündeydi. Mısır ise bu süreçte Babil saldırılarına direnerek varlığını korumakta, hatta eskiden yaptığı gibi Doğu Akdeniz kıyılarındaki bazı olaylara müdahale bile etmekteydi. Bu dönemde oluşmuş dengeleri değiştiren yeni gelişmeler, Medler gibi Hint-Avrupa kökenli bir toplum olan Perslerin güçlenerek İran'da iktidarı ele geçirmesiyle başla-

mıştır. İlk büyük Pers kralı Kyros'un geçmişi ve iktidara gelişi, Akkad kralı ünlü Sargon'a yakıştırılan, kral sarayında iş bulan öksüz çocuğun yükselişi ve iktidara geliş öyküsüyle hemen hemen aynıdır. Med sarayını ve yönetimini devralan Kyros (550-530) 547 yılında Lidya kralı Kroisos'u yenerek başkenti Sardes'i tahrip etmiş ve Anadolu'nun büyük bölümüne egemen olmuştur.

Persler yerel krallıklara ve kültürlere saygı göstermekle birlikte, kurdukları yol ağı ve eyalet sistemiyle merkezin etkinliğini en uzak köşelere kadar taşımışlardır. Anadolu'nun bütün zenginlikleri ve uzman işgücü Pers kral saraylarının bulunduğu kentlere hizmet etmeye başlamıştı. Hızla büyüyen bu imparatorluğun, komşusu Mezopotamya ve gizemli Mısır ile ilgilenmemesi beklenemezdi. Nitekim 539 yılında Kyros ordularıyla Babil üzerine yürüdü. Babil ordusu, Nebukadnezzar'ın kuzeyde Fırat ve Dicle'nin birbirine en çok yaklaştığı kesimde yaptırdığı ünlü duvar yakınlarında direnmeye çalıştıysa da başarılı olamadı ve başkent kısa sürede düştü. Pers kralı, Babil kralı Nabonidus'un egemenliğiyle birlikte, uzun bir tarihe de son vermiş oluyordu.

Babil'in tarih sahnesinden silinmesiyle birlikte, Mezopotamya'nın birikimine sahip toplumların da bu bölgedeki siyasal egemenlikleri son bulmuştur. Tüm Mezopotamya ve çevresi Hint-Avrupa kökenli Perslerin denetimine geçmiştir. Bilinen eski dünyanın zenginlikleri, artık Mezopotamya yerine İran kentlerinin büyümesine hizmet etmeye başlamıştır. Kyros'un ölümünden sonra kral olan II. Kambyses (529-522) döneminde Mısır da Perslerin eline geçmiş ve eski Önasya'da yeni bir süreç başlamıştır.

Persler, Babil'deki inançlara ve geleneklere de önem vererek kısa sürede halkın üzerinde bir denetim sağlamayı başardılar ve bölgede yeni eyaletler kurarak kendi sistemlerini uygulamaya başladılar. Çiviyazısı, Persler döneminde de

Sümerce ve Akkadca belgelerin yazılmasında kullanılmayı sürdürmüştür. Ancak alfabe yazısının daha kolay olması nedeniyle Aramice gün geçtikçe yaygınlaşmaya başlamıştır.

Mezopotamya'ya gelen toplumlar buradaki metropollerde süren geleneksel yaşam biçimini değiştirememiş, çoğu zaman bu yapının içinde asimile olmuşlardır. Bu bölgede insan ilişkilerini ve toplumsal yapıyı şekillendiren ortak belleğin çok uzun bir geçmişi vardır.

Kalde Sülalesi'nden sonra Persler Mezopotamya mirasını yadsımamış, tersine bölgedeki tapınakları ve diğer önemli yapıları onararak buradaki birikimin sürmesine katkıda bulunmuşlardır. Aramice'nin imparatorluğun pek çok bölgesinde konuşulan ortak bir dil olması, Mezopotamya kökenli geleneklerin sonraki kuşaklara aktarılmasını kolaylaştırmıştır. Perslerden sonra 331 yılında Babil'i ele geçiren Büyük İskender, kültüre yabancı bir Batılı olmakla birlikte buradaki yaşamın temel dinamiklerini ve hassasiyetleri çabuk kavramış ve birçok Yeni Assur kralı gibi tapınakların korunması ve onarılması için girişimlerde bulunmuştur. Eski Doğu kültürlerine karşı gösterdiği bu hassasiyet, kendisinin de bölgede eski-yarı mitolojik kahramanlar gibi benimsenerek efsaneleştirilmesini sağlamıştır.

Eski Mezopotamya, uygarlığa kentleşme, devlet yapılanması, mimarlık, sanat, teknoloji ve özellikle de din alanında büyük katkılar yapmıştır. Dağların eteklerindeki ilk köylerden sonra, burada saydığımız gelişmelerden büyük bir bölümü, Güney Mezopotamya'da Sümerlerin yaşadığı alüvyonlu topraklarda kurulan yerleşmelerde başlamıştır. Kentleşme süreciyle birlikte ortaya çıkan büyük ihtiyaçları çözebilmek için zorunlu olarak geliştirilen çiviyazısı, çömlekçi çarkı, saban, yapı kemeri gibi yenilikler bunlardan yalnızca birkaçıdır. Sümer ve Babil ülkesinde fal, büyü ve din konusunda oluşan temel esaslar ve inanışlar bütün Mezopotam-

yalıların ortak belleğinde yer bulmuştur. Çiviyazılı belgelerde de saklanan "Yaratılış" ve "Tufan" gibi birçok temel mit, bu ortak bellekten beslenen daha sonraki tek tanrılı dinlerin mesajlarıyla birleşmiş ve günümüze dek taşınmıştır. Hammurabi yasalarındaki "kısasa kısas" yaklaşımıyla kadının örtünmesi ve erkeklerle ilişkilerini belirleyen Orta Assur kanunlarının Ortadoğu'daki birçok toplumda benzer biçimde gündemde olması, günlük yaşamdan hukuk anlayışına kadar pek çok konuda Mezopotamya'nın ortak değerleriyle bağlantıları gösterir.

Sami kökenli Akkadların ve onların soyundan gelenlerin dünyayı yönetmek savlarıyla geliştirdikleri imparatorluk düşüncesi, Sümerlerin kutsal değerleriyle birleşmiş ve yeni bir devlet modelinin oluşturulmasına zemin hazırlamıştır. Doğu toplumlarındaki, emirleri tanrıdan alan ve yalnızca ona karşı sorumlu olan "ulu kral" düşüncesinin kökeninde bu anlayış yatmaktadır.

Mezopotamya'nın büyük merkezlerinden birçoğu Helenistik ve arkasından Roma döneminde silikleşmeye başlamış, tarihi başlatanların adları unutulmuş, ancak oluşmuş ortak değerler, sonraki kuşakları etkilemeyi sürdürmüştür. Bölgedeki toplumlar, uzun tarihleri boyunca genellikle kendi ürünleri olan veya kendi birikimleriyle fazla çelişmeyen yenilikleri kabullenmişlerdir. Kökleri binlerce yıl öncesine giden yaşam biçimi ve kültür, Mezopotamya'ya yönelen yabancı saldırılara, değişime direnerek karşı koymuş; çoğu zaman da fatihlerini fethetmiştir.

ESKİ MEZOPOTAMYA KRONOLOJİSİ

Hassuna-Samarra Dönemleri	**7. binyıl sonu-6. bin yılın ilk yarısı**
Halaf Dönemi	5600-5000
Obeyd Dönemi	5500-4000
Uruk Dönemi	4000-3100
Cemdet Nasr Dönemi	3100-2900
Erken Hanedanlar Dönemi	2900-2350
Akkad Sülalesi	**2350-2150**
Sargon	2334-2279
Rimuş	2278-2270
Maniştuşu	2269-2255
Naram-Sin	2254-2218
Şar-kali-şarri	2217-2193
Dudu	2189-2169
Şu-Turul	2168-2154
III. Ur Sülalesi	**2112-2000**
Ur-Nammu	2112-2095
Şulgi	2094-2047
Amar-Sin	2046-2038
Şu-Sin	2037-2029
İbbi-Sin	2028-2004
Birinci İsin Sülalesi	
İşbi-Erra	2017-1985
Şu-İlişu	1984-1975

Iddin-Dagan	1974-1954
İşme-Dagan	1953-1935
Lipit-İştar	1934-1924
Larsa Sülalesi	
Naplanum	2025-2005
Emişum	2004-1977
Samium	1961-1942
Zabaya	1941-1933
Gungunum	1932-1906
Abisare	1905-1805
Rim-Sin	1882-1763
Eski Assur Kralları	
I. Erişum	
Ikunum	
I.Sargon (Şarru-kin)	
II.Puzur-Assur	
Naram-Sin	
II.Erişum	
I.Şamşi-Adad	1813-1781
I.İşme-Dagan	1780-1741
Mari Kralları	
Yakdun-Lim	
Yaşmah-Adad	1796-1780
Zimri-Lim	1779-1757
Eski Babil Kralları	
Sumuabum	1894-1881
Sumulael	1880-1845
Sabium	1844-1831
Apil-Sin	1830-1813
Sin-muballit	1812-1793
Hammurabi	1792-1750
Samsuiluna	1749-1712
Abi-eşuh	1711-1684
Ammiditana	1683-1647
Ammisaduka	1646-1626
Samsuditana	1625-1595

Kassit Kralları

Gandaş	
Agum	
I.Kaştiliaş	
II.Agum	1570-?
I.Burnaburiaş	
Karaindaş	1415-?
I.Kurigalzu	
I.Kadaşman-Enlil	
II.Burnaburiaş	1375-1347

Mitanni Kralları (yaklaşık 1500-1274)

Kirta
I.Şuttarna
Parratarna
Parsatatar
Sauştatar
I. Artatama
II.Şuttarna
Tuşratta, Artaşumara, II. Artatama, III.Şattuara
Şattiwaza
I.Şattuara
Wasaşatta
II.Şattuara

Orta Assur Kralları

Assur-uballit	1365-1330
Enlil-nirari	1329-1320
Arik-den-ili	1319-1308
I.Adad-nirari	1307-1275
I.Şalmaneser (Şulmanu-aşared)	1274-1245
I.Tukulti-Ninurta	1244-1208
I.Assur-reş-işi	1132-1115
I.Tiglat-pileser (Tukulti-apil-Eşarra)	1114-1076
Aşared-apil-Ekur	1075-1074
Assur-bel-kala	1073-1056
II.Eriba-Adad	1055-1054
IV.Şamşi-Adad	1053-1050

Yeni Assur Kralları	
II. Assur-rabi	1012-972
II. Assur-res-işi	971-967
II. Tiglat-pileser	966-935
II. Assur-dan	934-912
II. Adad-nirari	911-891
II. Tukulti-Ninurta	890-884
II. Aşumasirpal (Assur-nasir-apli)	883-859
III. Şalmaneser	858-824
V. Şamşi-Adad	823-811
III. Adad-nirari	810-783
IV. Şalmaneser	782-773
III. Assur-dan	772-755
V. Assur-nirari	754-745
III. Tiglat-pileser	744-727
V. Şalmaneser	726-722
II.Sargon	721-705
Sennaherib (Sîn-ahhe-eriba, Sanhêrib)	704-681
Esarhaddon (Assur-aha-iddina)	680-669
Aşurbanipal (Assur-bani-apli, Osnappar)	668-627
Assur-etel-ilani	626-?
Sin-şumu-lişir	
Sin-şarra-işkun	?-612
II. Assur-uballit	611-609

Yeni Babil Kralları	**625-539**
Nabopolassar (Nabu-apla-usur)	625-605
II. Nebukadnezzar (Nabu-kudurri-usur)	604-562
Amel-Marduk (Evil-Merodah)	561-560
Neriglissar (Nergal-şar-usur)	559-556
Labaşi-Marduk	——556
Nabonidus (Nabu-na'id)	555-539

Mezopotamya'da Pers Yönetimi 538-331

Bu listeye Mezopotamya krallıklarını yöneten tüm krallar alınmamıştır. Kronoloji tablosu, Brinkman 1964; Paroda-Hansen-Dunham-Babcock 1992; Grayson 1991, 1996 ve Roaf 1996'dan derlenmiştir.

RESİMLERİN KAYNAKLARI*

s.13 Mezopotamya haritası (Çizim: E.Konyar).
s.15 Yukarı Dicle bölgesinden tarlalar ve koyun sürüsü.
s.22 Diyarbakır-Üçtepe Höyüğü, doğudan.
s.25 İlk kazıları yapan diplomat arkeologlar ve çivi yazısı uzmanları (Jastrow 1915).
s.26 Horsabad kazıları, (Loud-Altman 1938).
s.27 Assur başkentlerinden eserlerin Dicle üzerinden Basra'ya taşınması (Layard 1853).
s.28 Assurluların Dicle'de kelekle eser taşıması (Layard 1853).
s.29 Kil tablet, İstanbul-Eski Şark Eserleri Müzesi.
s.38 Yumuktepe'den obsidyen kesici (Res.Isabella Caneva).
s.44 Tholos tipinde taş temelli bir ev (Christian 1940).
s.45 Arpaciye'de bulunmuş Halaf dönemi bezemeli çanak (Christian 1940) ve Obeyd'den boyalı bir çömlek (sağ), (Hall-Woolley 1927).
s.53 Çivi yazısının gelişimi (Postgate 1992).
s.56 Uruklu kadın başı, 3300-3000 yılları, Bağdat Müzesi.
s.61 Lagaş kralı Ur-Nanşe, 2550-2400 yılları, Louvre Müzesi.
s.64 Adab kralı Lugaldalu, Erken Sülaleler III dönemi, İstanbul-Eski Şark Eserleri Müzesi.
s.67 Sümerli bir görevli, 2141-2122 yılları, British Müzesi.
s.69 Ölüm çukuru olarak adlandırılan Ur kral mezarı, Erken Hanedanlar dönemi (Woolley 1934).
s.71 Ur Standardı'nın savaşa gidiş sahnesi, British Müzesi (Çizim: E. Konyar).
s.77 Ninive'de bulunmuş Naram-Sin maskı, Bağdat Müzesi (Saggs 1962).
s.80 Diyarbakır-Pir Hüseyin'de bulunmuş Naram-Sin steli, İstanbul Eski Şark Eserleri Müzesi.

(*) İstanbul Eski Şark Eserleri Müzesi'nde bulunan eserlerin fotoğrafları, Müze Müdürlüğü'nün izniyle tarafımızdan çekilmiştir.

s.82 Naram-Sin steli, Louvre Müzesi (Çizim: E. Konyar).
s.90 Ur zigguratının rekonstrüksiyonu (Woolley 1939).
s.95 İkinci binyıl haritası.
s.109 Hammurabi steli, Louvre Müzesi (Çizim: E. Konyar).
s.110 Babil'de bulunmuş tanrıça Iştar kabartması, British Müzesi (Çizim: E. Konyar).
s.134 I. Tukulti-Ninurta sunağı, 57.5 cm yüksekliğinde, Berlin Müzesi.
s.135 Orta Assur dönemi sunağı, İstanbul Eski Şark Eserleri Müzesi.
s.137 Birklinçay kabartması, I. Tiglat-pileser.
s.140 Karacağlı yarı göçebe bir aile çadırı.
s.145 Sam'al (Zincirli) kenti planı (von Luschan 1893).
s.147 Sam'al kralı Bar-Rakkab, İstanbul Eski Şark Eserleri Müzesi.
s.149 Zincirli'den savaş arabası, İstanbul Eski Şark Eserleri Müzesi (Çizim: Z.G. Akgün).
s.153 Yeni Assur dönemi haritası.
s.156 Kalhu kentindeki Kuzeybatı Sarayı Taht Salonu'nun Layard tarafından yapılan resmi (Layard 1853).
s.159 III. Şalmaneser heykeli, İstanbul Eski Şark Eserleri Müzesi.
s.161 III. Şalmaneser'e ait Kurkh (Üçtepe) steli, British Müzesi.
s.165 Hadım görevli kabartması, İstanbul Eski Şark Eserleri Müzesi.
s.168 II. Sargon sarayının rekonstrüksiyonu (Loud-Altman 1938).
s.171 Bir lamaşşunun Ninive'ya taşınışını gösteren duvar kabartması, British Müzesi (Layard 1853b).
s.173 Lakiş kentinden sürgün edilen aile, 700-692 yılları, British Müzesi.
s.190 Aşurbanipal ve yaralı aslan, Ninive Kuzey Sarayı duvar kabartması, British Müzesi (Çizim: E. Konyar).
s.191 Kafesten bırakılan aslan, Aşurbanipal dönemi, Ninive Kuzey Sarayı duvar kabartması, British Müzesi (Çizim: E. Konyar).
s.192 Savaş arabası ile aslan avı, II. Aşurnasirpal dönemi, Nimrud (Kalhu) Kuzeybatı Sarayı duvar kabartması, British Müzesi (Layard 1853: Lev. 31 ve ayrıntılı resimlerden yeniden çizen: E. Konyar).
s.193 Kabartmalardaki tanrı, tanrıça, kral başlığı (üst sıra) ve koçbaşları (alt sıra) (Handcock 1912).
s.196 Kanatlı disk ve tanrı sembolü, British Müzesi.
s.199 Babil'in Iştar Kapısı'nın temsili resmi (Unger 1931).
s.204 Yeni Babil döneminden aslan kabartması, İstanbul Eski Şark Eserleri Müzesi.
s.207 Yeni Babil döneminden boğa kabartması, İstanbul Eski Şark Eserleri Müzesi.

KAYNAKÇA

Aruz, J. - Wallenfels, R. (Ed.), *Art of the First Cities, The Third Millennium B.C. from the Mediterranean to the Indus*, New York 2003.

Barnett, R.D. - Falkner, M., *The Sculptures of Assurnaşirpal II, Tiglath-Pileser III and Esarhaddon from the Central and SW Palaces at Nimrud*, Londra 1962.

Beek, M.A., *Atlas of Mesopotamia*, Londra 1962.

Black, J. - Green, A., *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü, Tanrılar İfritler Semboller*, İstanbul 2003.

Bottero , J. - Stève, M - J., *Evvel Zaman İçinde Mezopotamya* (çev. A. Tatlıer), İstanbul 2002.

Bottero, J., *Mezopotamya, Yazı, Akıl ve Tanrılar* (çev. M.E. Özcan, A. Er), Ankara 2003.

Bottero, J., *Eski Yakındoğu, Sümerler'den Kutsal Kitap'a* (çev. L. Arslan), Ankara 2005.

Bottero, J., *Gılgamış Destanı, Ölmek İstemeyen Büyük İnsan* (çev. O. Suda), İstanbul 2005.

Börker-Klähn, J., *Altvorderasiatische Bildstelen und vergleichbare Felsreliefs*, Mainz 1982.

Brinkman, J.A., "Mesopotamian Chronology of the Historical Period", *Ancient Mesopotamia, Portrait of Dead Civilization*, A.L. Oppenheim, Chicago 1964. 335-352.

Chiera, E., *Kilden Kitaplar Çivi Yazılı Belgelerin Anlattıkları* (çev. Ali M. Dinçol), İstanbul 1997.

Christian, V., *Altertumskunde des Zweistromlandes*, Leipzig 1940.

Collon, D., *Ancient Near Eastern Art*, Londra 1995.

Collon, D., *Near Eastern Seals*, Londra 1990.

Curtis, J. (Ed.), *Fifty Years of Mesopotamian Discovery*, Londra 1982.

Çevik, Ö., *Arkeolojik Kanıtlar Işığında Tarihte ilk Kentler ve Kentleşme Süreci, Kuramsal Bir Değerlendirme*, Istanbul 2005.

Dinçol, B., *Eski Önasya Toplumlarında Suç Kavramı ve Ceza*, Istanbul, 2003.

Dinçol, B., *Eski Önasya ve Mısır'da Müzik*, Istanbul 1999.

Erkanal, H., "Mezopotamya", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi* II (1998): 1216-1229.

Frangipane, M., *Yakındoğu'da Devletin Doğuşu* (çev. Z.Z. Ilkgelen), Istanbul 2002.

Frankfort, H., *The Art and Architecture of Ancient Orient*, Harmondsworth 1954.

Gates. C., *Ancient Cities*, Londra 2003.

Grayson, A.K., *Assyrian Royal Inscriptions* I-II, Wiesbaden 1972-1976.

Grayson, A.K., "Assyria: Ashur-dán II to Ashur-nirari V (934-745)", *Cambridge Ancient History* III/2, (1982): 238-281.

Grayson, A.K., "Assyria: Tıglath-pileser III to Sargon II (744-705 B.C.)" *Cambridge Ancient History* III/2, (1991): 71-102.

Grayson, A.K., *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC* I (1114-859), II (858-745), Toronto 1991, 1996.

Hall, H.R. - Woolley, C.L., *Ur Excavations* I. *Al-Ubaid*, Oxford 1927.

Handcock, P.S.P., *Mesopotamian Archaeology*, Londra 1912.

Hırçın. S., *Çivi Yazısı: Ortaya Çıkışı, Gelişmesi, Çözümü*, Istanbul 1998.

Jastrow, M., *The Civilisation of Babylonia and Assyria*, Philadelphia 1915.

Joannès, F., *The Age of Empires, Mesopotamia in the First Millennium BC*, Edinburgh 2000.

Kessler, K., *Untersuchungen zur historischen Topographie Nordmesopotamiens*, Wiesbaden 1980.

Kınal, F., *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara 1983.

Kirschbaum, E.C., *Asurlular* (Tarih, Toplum, Kültür), (çev. A. Yarbaş), Izmir 2004.

Klengel, H., *Kral Hammurabi ve Babil Günlüğü* (çev. N. Oral), Istanbul 2001.

Köroğlu, K., *Üçtepe I: Yeni Kazı ve Yüzey Bulguları Işığında Diyarbakır/ Üçtepe ve Çevresinin Yeni Assur Dönemi Tarihi Coğrafyası*, Ankara 1998.

Kramer, S.N., *Sümer Mitolojisi* (çev. H. Koyukan), Istanbul 1999.

Kramer, S.N., *Sümerler* (çev. Ö. Buze), Istanbul 2002.

Kramer, S.N., *Tarih Sümer'de Başlar* (çev. H. Koyukan), Istanbul 1999.

Kuhrt, A., *The Ancient Near East: c.3000-330 BC* I-II, Londra 1995.

Layard, A.H., *A Second Series of the Monuments of Nineveh*, Londra 1853b.

Layard, A.H., *The Monuments of Nineveh*, Londra 1853.

Lloyd, S., *Foundations in the Dust. The Story of Mesopotamian Exploration*, Londra 1980.

Lloyd, S., *The Archaeology of Mesopotamia. From the Old Stone Age to the Persian Conquest*, Londra 1980.

Loud, G. - Altman, C.B., *Khorsabad II. The Citadel and the Town*, Chicago 1938.

Luckenbill, D.D., *Ancient Records of Assyrian and Babylonia* I-II Chicago 1926-1927.

Madhloom, T.A., *The Chronology of Neo-Assyrian Art*, Londra 1970.

Maisels, C.K., *Uygarlığın Doğuşu, Yakındoğu'da Avcılık ve Toplayıcılıktan Tarıma, Kentlere ve Devlete Geçiş* (çev. A. Şenel), İstanbul 2000.

Meyers, E.M. (Ed.), *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East* I-V, Oxford 1997.

Moortgat, A., *The Art of Ancient Mesopotamia*, Londra 1969.

Nissen, H.J., *Ana Hatlarıyla Mezopotamya. Yakın Doğu Arkeolojisinin İlk Dönemleri* (çev. Z. İlkgelen), İstanbul 2004.

Oates, J., *Babil* (çev. F. Çizmeli), Ankara, 2004.

Olmstead, A.T., *History of Assyria*. AOAT 6, Neukirchen 1970.

Özgüç, T., *Kültepe Kaniş/Neşa*, İstanbul 2005.

Paroda, E. - Hansen, D.P.- Dunham, S.- Babcock, S.H., "The Chronology of Mezopotamia, ca 7000-1600 B.C. ", *Chronologies in the Old World Archaeology I-II*, (Ed. R.W. Ehrich) (Chicago 1992): 77-121, 90-124.

Parpola, S., *Neo-Assyrian toponyms*, Neukirchen 1970.

Parrot, A., *Assur*, Paris 1961.

Pedersén, O., *Archives and Libraries in the Ancient Near East 1500-300 B.C.*, Bethesda 1998.

Postgate, N., *Early Mesopotamia, Society and Economy at the dawn of history*, Londra 1992.

Reade, J., *Assyrian Sculpture*, Londra 1998.

Reade, J., *Mesopotamia*, Londra 2000.

Roaf, M., *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu* (çev. Z. Kılıç), İstanbul 1996.

Roux, G., *Ancient Iraq*, Londra 1992.

Saggs, H.W.F., *Everyday Life in Babylonia and Assyria*, Londra 1965.

Saggs, H.W.F., *The Greatness that was Babylon*, Londra 1962.

Sasson, J.M. (Ed.), *Civilisations of the Ancient Near East*, I-II, New York 2000.

Schwartz, G.M., "The origins of the Aramaeans in Syria and nothern Mesopotamia: Research problems and potential strategies", *To the Euphrates and Beyond* (Ed. O.M.C. Haex, H.H. Curves, P.M.M.G. Akkermans), Rotterdam 1989: 275-291.

Sevin, V., *Yeni Assur Sanatı* 1. *Mimarlık*, Ankara 1991.

Stromenger, E. - Hirmer, M., *The Art of Mesopotamia*, Londra 1964.

Tosun, M. - Yalvaç, K., *Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, Ankara 1989.

Unger, E., *Babylon*, Berlin 1931.
Van de Mieroop, M., *A History of the Ancient Near East ca.3000-323*, Oxford 2004.
Von Luschan, E, *Ausgrabungen in Sendschirli* 1, Berlin 1893.
Walker, C.B.F, *Reading the Past, Cuneiform*, Londra 1987.
Woolley, C.L., *The Development of Sumerian Art*, Londra 1935.
Woolley, C.L., *Ur Excavations II, The Royal Cemetery*, Londra 1934.
Woolley, C.L., *Ur Excavations V, The Ziggurat and its Surroundings*, Londra 1939.

Abu Salabih, 34
Acemhöyük. (Puruşhanda), 79, 104
Adab (Bismaya), 62, 64, 65
Adad, 161, 189,207
Adad-idri (Hadadezer), 160
Adad-nirari I, 128, 132
Adad-nirari II, 154, 155
Adad-nirari III, 163, 164
Adda-Guppi, 202
Addu-yis, 150
Adhem, 15, 18
Adıyaman, 164, 166
Afganistan, 20, 104
Agga, 70
Ağrı, 17
Ahlamu, 136, 144, 158
Akalamdug, 63
Akar Kuf (Dur-Kurigalzu), 35, 120
Akbabalar Steli, 67
Akdeniz, 18, 32, 45, 78, 79, 88, 102, 106, 136, 141, 155, 157, 159, 182, Doğu Akdeniz, 34, 39, 46, 97, 105, 119, 121, 123, 126-128, 143, 144, 146, 149, 152, 160, 163, 164, 167, 168, 172, 173, 177, 178, 201, 207
Akitu Tapınağı, 205
Akkad/lar,12,13, 16, 20, 24, 32, 34, 56, 64, 65, 70, 75-81, 83-85, 87, 88, 93, 95, 98-101, 106, 107, 110-112, 124, 134, 151, 166, 175, 180, 182, 189, 191, 198, 202, 208, 210
Akkadca, 33-35, 51, 73, 76, 85, 91, 96, 97, 103, 106, 113, 128, 150, 180, 209
Alalah (Tel Açana), 36, 96, 106, 124-126, 128
Alişar, 104
Alman/lar/ Almanya, 28, 31, 51, 199, 203, 205
Amanos/lar, 20, 78, 175
Amama-el, 36, 78, 119, 124-126, 132
Amar-Sin, 88, 98
Amedi (Diyarbakır), 148, 155, 157
Amel-Marduk (Evil-Merodak), 201
Amenophis II, 126
Amenophis III, 126
Amerikalılar, 31
Amme-baala, 158
AmmiSaduka, 115
Ammon, 160
Amoritler/Amurrum (Amurrular), 20, 35,56,83,88,89,90,94,96,97, 99-101, 106, 107, 113, 124, 136, 138, 144, 151

Amuk Ovası, 48
Amurru (bkz Amoritler)
An (Anu), 68, 70
Anadolu, 7, 19, 20, 31, 34, 39, 40, 48, 52, 78, 81, 84, 94, 96, 101-103, 105, 106, 112, 117, 119, 121, 131, 136, 142, 143, 151, 152, 157, 160, 161, 167-170, 173-178, 180, 181, 207, 208, Batı Anadolu, 141, 178, Doğu Anadolu, 17, 36, 38, 95, 121, 161, 164, 188, 194, 206, Güneydoğu Anadolu, 35, 36, 43-45, 81, 83, 95, 133, 135, 136, 143, 144, 147, 157, 167, 181, 182, Orta Anadolu, 19, 20, 34, 36, 38, 78, 79, 98, 101, 104, 105, 107, 108, 111, 160, 206
Anşan (Tall-i Malyan), 36
Antakya 148, 191
Anu, (bkz. An)
Arami'ler, 20, 35, 96, 136, 138, 142-150, 152, 154, 155, 157-160, 165-167, 173, 175, 197, 198
Aramice, 34, 35, 36, 146-150, 153, 156, 185, 187, 209
Arap Yarımadası, 144
Arapça, 23, 34,
Araplar, 28, 160
Aratta, 63
Argişti I, 164
Argişti II, 170
Arpaciye, 45
Arpad (Bit-Agusi), 148, 164,
Arrapha (Kerkük), 36, 95, 124, 154
Arslantaş (Hadatu), 32
Arslantepe, 48, 52, 53, 161
Artatama I, 126, 127
Asi, 148, 160, 161
Assur (kenti), 16, 27, 34, 76, 88, 93, 94, 98, 99, 101-105, 108, 109, 114, 120, 126, 127, 131, 132, 134, 135, 138, 151, 152, 154, 156, 158, 169, 170, 174, 176, 183, Assurlu'lar, 13, 19, 24, 30, 32, 34, 56, 70, 76, 77, 105, 120, 124, 134, 135, 138, 139, 146, 152, 158, 165, 171, 174, 176, 177, 186, 188, 189, 192, 195, 206,
Assur(tanrı), 101, 161, 169, 182, 189, Assurülkesi, 12, 18, 24, 79, 100, 101, 123, 127, 128, 131, 133, 136, 137, 144, 146, 147, 155, 162, 177, 181, 182
Assur-bel-kala, 138
Assurca, 34, 76, 146
Assur-dan II, 154
Assur-dan'in apla, 162
Assur-dan'in-şumi, 174
Assur-nirari V, 164
Assur-reş-işi I, 136
Assur-uballit I, 120, 127, 132
Assur-uballit II, 200
Astarte, 149
Aşşur-etel-ilani, 181
Aşurbanipal, 27, 178-181, 184, 189-193, 200, Aşurbanipal kütüphanesi, 30, 70, 73, 75, 184
Aşurnasirpal II, 27, 80, 144, 149, 155-157, 159, 161, 172, 183, 194, 192, 197
Atatürk Barajı, 52
Atunalı Kurti, 169

Babil, 8, 12, 13, 16, 20, 23, 24, 30-32, 35, 56, 70, 76, 77, 81, 85, 89, 93, 94, 97, 100, 103-109, 111, 112, 114, 115, 117-125, 131-136, 138, 142-144, 149, 151, 152, 154, 155, 162, 163, 165-168, 170-174, 176, 177-182, 189, 189, 197-208, Asma Bahçeleri, 202, 205
Babil Kulesi, 194, 201-203
Babilce, 28, 34, 36, 76, 118, 121
Babilonya, 12, 35, 102
Badtibira, 65
Bağdat, 18, 24, 50, 55, 98, 99, 119
Balawat, 160, 194, 198
Balih, 18, 102
Barda-Balka, 39
Bar-Rakkab, 147, 150
Basra, 15, 27, 50, Basra Körfezi, 12, 16-19, 27, 78, 79, 98, 108, 111, 148, 151, 166, 167, 182
Bel-ibni, 174
Berlin Müzesi, 11, 199, 205

Berossos, 62
Beyaz Tapmak, 52
Biblos, 88
Bingöl, 166
Birecik, 104
Birklinçay (Dicle'nin Kaynağı), 18, 137, 191
Bisutun, 28, 30, 36
Bit-Adini, 147, 148-160, 163
Bit-Aguşi (bkz. Arpad)
Bit-Amukani, 198
Bit-Bahiyani, 147, 148, 154
Bit-Dakuri, 198
Bit-Halupe, 147
Bit-Yakin, 170, 198, 200
Bit-Zamani (Amedi, Diyarbakır), 147, 148, 155, 157, 158
Boğazköy (Hattuşa), 31, 78, 104
Botta, 26, 185
Braidwood, 32, 41
British Müzesi, 8, 11, 26, 27, 152, 159, 161, 171, 185, 190, 194
Buriaş, 122
Büyük Zap, 15, 18, 39

Cemdet Nasr, 51, 55-57, 60
Cermo (Jarmo), 32, 41
Ctesias, 154
Cudi Dağı, 191

Çagar Bazar, 17, 45
Çayönü, 41
Çukurova, 124, 160, 161, 169, 177, 202

Damaskus (Şam), 160
Damdammusa, 158
Darius, 29
Dayyan-Assur, 161
Değirmentepe, 48,
Deniz Kavimleri, 121, 141, 143,
Deniz Sülalesi, 118
Deutsche Orientgesellschaft, 31
Dicle (Idigat/Diglat), 7, 11, 12, 14-19, 27, 28, 42, 43, 60, 65, 73, 90, 94, 98, 99, 101, 124, 138, 147, 198, 208, Yukarı Dicle, 20, 22, 80, 133, 137, 155, 157, 167, 181, 191, 194
Dilmun (Bahreyn), 19, 73, 98, 107
Diodoros, 154
Diyala, 15, 19, 57, 99, 100, 157
Diyarbakır (Amedi, Bit Zamani), 18, 19, 35, 43, 80, 81, 104, 133, 148, 155, 157, 161, 191
Doğu Hindistan Şirketi, 24
Domuztepe, 45
Dorlar, 141
Dugdamme, 179
Dumuzi, 63
Dur-Kurigalzu (Akar Kuf), 119, 120, 155
Dur-Şarrukin (Horsabad), 26, 34, 152, 168, 172, 183, 184, 190

Eanna, 51
Eannatum, 67
Ebla (Tel Mardıh), 35, 78, 79, 88, 124,
Ebla dili, 35
Ege, 121, 136, 141, 143
Ekallatum, 102
Ekur, 68, 83
Elam, 19, 30, 63, 78, 79, 81-83, 85, 88, 89, 94, 98-100, 106-109, 112, 120, 121, 132, 142, 152, 168, 170-174, 179, 180, 181, 193, 197
Elamca, 28, 36, 56
Elazığ, 45, 48, 104, 105, 123, 124, 136, 137, 166
Emar (Meskene), 36, 124
Enki, 68
Enkidu, 70-73
Enlil, 83, 102, 111, 182
Enmebaraggesi, 63
Enmerkar, 63, 70
Entemena, 90
Erek (bkz. Uruk)
Ergani, 20
Ergani-Maden Geçidi, 19, 104
Eridu (Tel Abu Şahrain), 17, 46, 47, 52, 60, 62, 65, 98, 119
Erişum I, 102, 103
Erken Transkafkasya, 95
Erzurum, 17
Esagila 203, 205
Esarhaddon, 176-178, 189, 194

Eski Ahit, 23, 24, 50, 97, 147, 150, 152, 201, 203
Eski Şark Eserleri Müzesi, 9, 81, 159, 194, 207
Eşnunna (Tel Asmar) 88, 89, 94, 99, 100, 102, 106-109, 151
Etana, 63
Eusebios, 154

Fara (Şuruppak), 34
Fenike/liler, 13, 18, 143, 146, 149, 160, 174, 194
Ferhatlı, 191
Fırat (Buranun/Purattu), 7, 11, 12, 14, 16-20, 31, 34, 52, 60, 62, 65, 73, 78, 79, 88, 90, 94-96, 98, 102, 104-106, 111, 117, 119, 123, 124, 133, 136, 137, 145, 147, 148, 159, 160, 163, 164, 167, 169, 191, 198, 203, 204, 208, Orta Fırat, 31, 52, 95, 117, 160
Filistin/liler, 39, 43, 95, 141, 167, 171, 172, 174, 175, 194, 195
Forestier, 69
Fransızlar, 30, 107, 112
Fransız Antik Servisi, 32
Frig/ler, 7, 137, 141, 168, 169
Frigya, 175

Gasur (Nuzi, Yorgantepe), 95, 124
Gaziantep, 104, 191
Gılgamış, 63, 70-73, 78, 84, 180
Giricano, 35
Girnavaz, 35
Girsu (Tello), 34, 65, 91
Gordion (Yassıhöyük), 169
Göbeklitepe, 41
Göttingen Akademisi, 29
Grotefend, 30
Gudea, 30, 67, 83, 87
Gungunum, 99
Gurgum (Kahramanmaraş), 164
Guti/ler, 20, 83, 109
Guzana (Tel Halaf), 17, 18, 148, 154
Gümüş Dağları, 78
Gyges, 179

Habuba Kabira, 52
Habur, 18, 123, Yukarı Habur, 32, 43, 102, 104, 124, 128, 154, 163
Hadad, 149, 150
Hadadezer (bkz. Adad-idri)
Hadatu (Arslantaş), 18, 32, 148, 167
Hafaje, 57
Halaf kültürü, 42, 43, 44, 45, 46, 48,
Haldi, 170
Halep, 18, 35, 78, 79, 106, 124, 125, 148, 150
Hama, 148, 171
Hammurabi, 32, 90, 94, 97, 99, 100, 105-113, 115, 117, 118, 121, 131, 203, 210
Hamrin, 47
Hanigalbat, 124, 128, 133, 154, 155
Harran, 12, 17-19, 44, 104, 167, 173, 178, 181, 200, 202
Hassek Höyük, 52
Hassuna, 32, 42, 43
Hattuşa (Boğazköy), 31, 78, 104, 112
Hattuşili I, 125
Hazar Denizi bölgesi, 60, 63
Hazar Gölü, 18
Hellenistik, 14, 22, 62, 85, 210
Herodot, 29, 154, 203, 207
Hezekiel, 201
Hilakku, 170, 177, 178
Hit, 76
Hitit/ler, 7, 13, 20, 31, 36, 111, 112, 117, 118, 123-127, 131, 132, 142, 143, 148, Geç Hitit, 144, 145, 147, 148, 149, 152, 157, 161, 164, 168-170, 175, 191
Horsabad (bkz. Dur Şarrukin)
Humbaba (Huvava), 72
Hurri/ler, 20, 36, 83, 94-96, 99, 101, 117, 123-125, 128, 138, 151
Hurrice, 35, 36, 94
Hurri-Mitanni, 22, 36, 123-129, 131, 133, 151
Huvava (bkz. Humbaba)
Huzirina (Sultantepe), 35, 154, 155
Hystaspes, 29

İbrahim Peygamber, 12, 97
İbranice, 34, 96
İbraniler, 96, 144
İkunum, 102
İmikuşağı, 105
İnanna (İştar), 51, 56, 68, 70, 72, 110, 119
İnanna Tapınağı, 34
İndra, 125
İngilizler, 30, 31
İngiltere, 24, 27, 159
İran, 7, 14, 20, 28, 30, 39, 45, 57, 81, 82,88,99, 100, 102, 104, 141, 143, 152, 162, 164, 167, 169, 175, 194, 203, 207, 208, Güneybatı İran, 36, 39, 56, Kuzeybatı İran, 177
İsin (Bahriyat), 16, 62, 65, 94, 98-100, 107, 111, 197
İskender, 204, 209
İskit/ler, 177, 178, 181
İsrail, 143, 152, 160, 194, 201
İşbi-Erra, 98
İşme-Dagan, 98, 102, 103
İştar (İnanna), 103, 110, 134, 161, 189, İştar Kapısı, 199, 201, 204, 205, 207, İştar Tapınağı, 103, 134
İturiya, 100

Jehu, 194

Kabnak (Haft Tepe), 36
Kadmuhu, 136
Kahramanmaraş, 45, 104, 164
Kalat Şergat (bkz. Assur kenti), 27, 34, 101
Kalde/liler, 8, 162, 165-167, 173, 175, 179, 181, 197, 198, 200, 202, 209
Kalhu (Nimrud), 16, 27, 34, 134, 152, 154, 156, 164, 165, 172, 183, 190
Kambyses II, 208
Kaniş (Kültepe), 34, 103, 104, 107
Kapara, 150
Karabur, 191
Karahandaş, 132
Karahöyük, 104
Karaindaş, 118,119
Karasu,17
Kargamış, 18, 19, 104, 148, 159, 161, 163, 168, 169, 173, 200
Karkar, 148, 160, 171, 187
Kar-Şalmaneser (Til Barsip), 160
Kar-Tukulti-Ninurta, 138
Kassit/ler, 20, 111, 112, 117-123, 132, 136, 141, 142, 151, 197
Kaştiliaş IV, 118, 134
Kaştiliaşu, 117
Katna, 124
Kayseri, 34, 103
Kazane, 45
Kebara, 39
Keldani, 147
Kenan, 97
Kenk Boğazı 191
Kıbrıs (Alaşia, Iatnana), 78, 172
Kikia, 175
Kilikya (Kue), 146, 160, 167
Kimmer/ler, 170, 175, 177-180,207
Kireçtaşı Tapınağı, 51
Kirmanşah, 28, 30
Kirta, 125
Kiş (Tel Ingarra), 63, 70, 76, 77, 94, 107, 108
Kizzuwatna, 124, 125, 127
Koldewey, 31, 199, 203, 205
Koyuncuk (bkz. Ninive) 25-27, 34, 180, 183
Kramer, 12
Kroisos, 208
Kserkses, 29
Kudüs, 174, 175, 201
Kue (Kilikya), 160, 161, 168, 169, 170, 175, 177
Kullaba, 51
Küçük Zap, 15, 18, 39, 101
Kültepe (bkz. Kaniş)
Kyros, 208

Labaşi-Marduk, 202
Lagaş (al Hiba), 34, 60-65, 67, 83, 87, 90
Lakiş (al Duweir), 173, 174
Larsa (Tel Senkereh), 16, 57, 60, 65, 94, 98-100, 107-109, 111
layard 27, 156

Lidya, 178, 207, 208
Lipit-İştar, 98
Louvre Müzesi, 11, 26, 81, 82, 152, 185, 190
Lugalbanda, 63, 70, 84
Lugaldalu, 64
Lugalzagesi, 65, 77
Lullubi, 81-83
Luwice, 144, 148
Lübnan Dağları, 12, 20

Madara, 158
Magan (Umman), 19, 83, 98
Magzaliye, 42
Malatya (Melid), 19, 45, 48, 52, 104, 123, 161, 164, 168, 170, 173, 177
Malgum, 111
Mallowan 32
Maniştuşu, 79
Manna, 169, 175, 178, 180
Mardin, 19, 35, 104, 133, 155
Marduk, 118-120, 135, 149, 174, 197, 198,202, 203, 205,207
Marduk-apla-iddina II, 200
Marduk-zakir-şumi, 198
Mari (Tel Hariri), 16, 18, 20, 31, 32, 34,62,65. 75, 78, 85,88,94,96. 98,99, 102, 105-109, 111, 112, 114, 151
Mati'el (-Arpadlı), 150
Med/ler, 152, 162, 163, 166, 167, 169, 178, 180, 181, 200,203, 206-208
Media, 164
Melid (bkz. Malatya)
Memfis, 177, 178
Menua, 164
Merodah-Baladan, 170, 173, 174, 200
Mersin, 45, 48
Mesannepadda, 63
Mesilim, 63, 64
Meskalamdug, 63
Meskiaggaşer, 63
Mısır, 16, 19, 31, 36, 57, 78, 97, 112, 119,121, 123-128, 132, 136, 141, 151-154, 164, 167, 168, 171-179, 194, 200, 201, 207,208
Midas (Mita), 168, 169
Mitanni, 20, 22, 36, 94, 96, 112, 117, 120, 123-129, 1131, 132, 143, 151
Mitannice, 36
Mitra, 125
Mukayyar (Ur), 30
Murat Nehri, 17
Murşili I, 20, 111, 118, 125
Musul, 15, 27, 39, 42
Muşaşir, 170
Muşki/ler, 136, 137, 155, 168, 169, 172
Muşkili Mita (bkz. Midas)
Mutarris-Assur, 163

Nabonidus (Nabu-na'id), 202, 203, 205,208
Nabopolassar (Nabu-apla-usur), 200, 203
Nabu-apla-iddina, 197
Nabu-nasir, 166
Nagar (Tel Brak), 95
Naharina, 124
Nahrima (Hanigalbat, Mitanni), 124
Nairi, 133, 134, 154, 157,158, 163, 167
Nanna, 68, 98
Naram-Sin, 76, 77, 79-84, 88, 95, 102, 106, 121, 191
Nasatya, 125
Nasibina, 155
Natufien, 39
Nebukadnezzar I (Nabu-kudurru-usur) 197
Nebukadnezzar II, 200, 201, 203, 204, 208
Nergal-şarra-usur, 201, 202
Nevruz, 206
Niebuhr, 28
Nil, 16
Nimrud (Kalhu), 27, 34, 138, 152, 156, 181, 183, 198
Ninhursag (Ninmah), 68
Ninive (Koyuncuk), 16, 25, 26, 28, 34, 70, 79, 81, 96, 103, 146, 152, 154, 171, 173, 175, 179-181, 183, 184, 190, 191, 200
Ninmah (bkz. Ninhursag)
Ninurta, 182, 189

Nippur (Nuffar), 16, 34, 35, 57, 60, 62, 65,68, 76,83,89,91, 98, 120
Nirdun, 158
Nuzi (Yorgan Tepe), 36, 81, 117, 124-127, 132

Obeyd, 42, 45-49, 51, 59, 65, 99
Ortadoğu, 12, 210
Osmanlı, 24, 27, 31, 185

Onasya, 36-40, 63, 70, 73, 111, 112, 117, 123, 125, 141, 143, 150, 154, 172, 190, 203, 206-208

Parratarna, 125, 126
Parrot, 31
Parsatatar, 126
Pattina (Unqi), 148
Pehlevi yazıtları, 29
Persler, 29, 30, 36, 85, 147, 200, 208
Persçe, 28,30,36
Persepolis, 30, 36
Pir Hüseyin, 80, 81, 191
Pisiris, 169
Place, 26, 185
Plinius, 12
Proto Elamca, 56
Pulu (bkz. III. Tiglat-pileser)
Puruşhanda (bkz. Acemhöyük)
Puzriş-Dagan (Drehem), 91
Puzur-Aşşur, 102

Rakib-El, 149
Ramses III, 141
Ras Şamra (Ugarit), 32, 35
Rassam, 27, 185
Rawlinson, 24, 25, 27, 30, 185
Rich, 24, 25, 185
Rim-Sin, 108, 109
Rimuş, 79
Roma, 210
Royal Asiatic Society, 30
Rusa I, 169
Rusa II, 170

Sah, 122
Sakarya, 169
Sam'al (Zincirli), 145, 147-150, 167, 194
Samarra, 42, 43, 76
Sami, 16, 34, 35, 56, 59, 63, 66, 75-77, 81,83,87, 90,94,96, 98-101, 106, 107, 109, 110, 113, 124, 125, 127, 136, 144, 187, 198, 210
Samsat, 19, 45, 52
Sardes, 178, 208
Sarduri I, 162
Sarduri II, 164, 166
Sargon (Şarru-kin) I, 167
Sargon II, 167, 168, 169, 170-173, 176, 178, 183, 184, 198, 200, 208
Sauştatar, 126
Sayda (Sidon), 174
Schaeffer, 32
Sennaherib, 27, 28, 171-175, 184, 191, 195, 198
Sevin, 22
Sin (Ninna), 110, 149, 161, 178, 181, 189, 191, 202
Sinabu, 94
Sin-şarra-işkun, 181
Sin-şumu-lişir, 181
Sinuktulu Kiakki, 189
Sippar (Abu Habbah), 18, 35, 65, 81, 82,94, 109, 112, 120, 121, 155, 201
Siyah Obelisk, 194
Smith, 25, 30
Strabon, 12
Suhu, 159
Sultantepe (Huzirina), 35, 154
Sumulael, 108
Suriye, 7, 18, 31, 35,39,40, 43,44, 76, 88, 96, 105, 106, 109, 119, 127, 128, 137, 160, 194, 195, Çölü, 12, 14, 144, 148, 171, Kuzey Suriye, 31, 32, 35,36,45, 78, 79, 83, 84, 95, 96, 111, 117, 123, 125-129, 132-136, 143, 144, 149, 152, 154, 155, 157, 159, 163, 166, 175, 182, 186
Susa,30,36, 78, 81, 82, 99, 109, 112, 121, 180
Süleyman Peygamber, 201

Sümer/ler, 12-14, 16, 24, 30, 32-34, 36, 46,47, 50, 55, 56, 59-70, 73, 75, 77, 78,80,84, 85,87-90, 93, 96-99, 106, 107, 109-111,113, 115, 117, 119, 120, 122, 134, 135, 143, 149, 151, 166, 174, 175, 180, 182, 189, 192, 198,202, 205, 209, 210
Sümerce, 33, 36, 56, 59, 60,72,75, 91, 96,98, 180
Süryani, 147

Şalmaneser I, 120, 128, 133, 138, 144, 158
Şalmaneser III, 80, 148, 159-164, 183, 187, 191, 194, 198
Şalmaneser V, 167
Şam (Damaskus), 18, 148, 160
Şamaş (Utu), 72, 73, 109, 110, 112, 149, 161, 189
Şamaş-şum-ukin, 178
Şammuramat, 164
Şamşi-Adad I, 102, 103, 105, 106, 108, 114, 131
Şamşi-Adad V, 163, 198
Şamşi-ilu, 150, 163
Şamşu-iluna, 117
Şandakşatru, 179
Şanidar, 39
Şanlıurfa, 35, 41, 45, 104
Şar-kali-şarri, 83, 87
Şarru-kin (bkz. Sargon)
Şattivaza, 126, 127
Şattuara I, 128
Şattuara II, 128
Şimşara, 43
Şipak, 122
ŞubatEnlil (Tel Leilan), 18, 102
Şu-İlişu, 98
Şulgi, 87-89, 90, 98
Şuppiluliuma, 126, 127
Şuruppak (Fara), 34, 65
Şu-Sin, 88, 90, 100,
Şutruk-Nahhunte, 72
Şuttarna I, 125
Şuttarna III, 127

Tabal, 161, 168-170, 172, 175, 177, 178
Tadmor (Palmira), 18
Tadu-Hepa, 126
Taharka, 177
Tahran, 167
Taima,202
Tarsus (Tarzi), 175
Tavernier, 24
Teb, 178
Tel Abu Şahrain (Etidu), 46
Tel Ahmar (Til Barsip) 32, 148, 159
Tel Asmar (Eşnunna), 57, 88, 99
Tel Brak, 17,45, 52, 79, 81, 95, 124, 128
Tel ed Der, 35
Tel el-Varka (bkz. Uruk)
Tel es-Savvan, 43
Tel Fahariya, 150
Tel Halaf (Guzana), 17, 18, 43, 45, 148, 150,154
Tel Harini (Mari), 18, 31, 78, 105
Tel İmlihiye, 35
Tel Kannas, 52
Tel Leilan (Şubat-Enlil), 18, 102
Tel Madhur, 47
Tel Mardih (Ebla), 78
Tel Ukair, 52, 56
Tello (Girsu), 30, 34, 91
Tepe Gawra, 47
Terka, 125
Teumman, 179
Tevrat, 12, 72, 175, 200
Thureau-Dangin, 32
Tidu, 133, 158
Tiglat-pileser I, 80, 132, 136, 137, 144, 145, 148, 154
Tiglat-pileser III, 151, 163-168, 170, 176, 180, 185, 186, 191, 194, 198
Til Barsip (Tel Ahmar), 32, 148, 160, 163, 173, 194
Tilkitepe, 48
Tiş-atal, 96
Toros/lar, 12, 14, 15, 17-20, 41, 45, 46, 48, 53, 78, 104, 123, 132, 133, 136, 137, 143, 155, 157, 160, 161, 164, 166-169, 172, 188,200

Tukulti-Ninurta I, 120, 133, 134, 135, 138, 144
Tukulti-Ninurta II, 155
Tur Abdin (Kaşiyari), 18, 155
Tuşhan (Üçtepe), 133, 157, 158, 161, 167
Tuşratta, 126, 127
Tutankamon, 31
Tutmosis IV, 126
Tutub (Haface), 100
Tuz Gölü, 79
Tülintepe, 48
Türkiye, 18
Tyre, 152, 175, 178

Ubaid (bkz. Obeyd)
Ugarit (Ras Şamra), 32, 35, 122
Ugaritce, 35
Ulai Nehri, 179
Umma, 16, 62-65, 91,
Umman/Körfezi (Magan), 17, 19, 98
Ummanmanda, 179
Ur (Tel Mukayyar), 17, 19, 30, 31, 34, 35, 46, 47, 56, 57, 60, 62, 63, 65, 69, 73, 84, 87-89, 98-100, 111, 119, 120
Ural-Altay, 59
Urartu/lar, 7, 13, 94, 133, 152, 160, 162, 164, 166-170, 172, 188, 206
Urartuca, 36
Urfa, 164, 169, 178
Ur-Nammu, 87-90
Ur-Nanşe, 61, 64
Ur-Ningirsu, 83
Ur Standardı, 66, 71, 149, 192
Uruk (Tel el Varka) 30, 35, 47, 49-57, 62-65, 70-72, 77, 87, 90, 94, 98, 99, 110, 111, 119, 120
Urukagina, 64, 90
Urum, 57
Ur-Zababa, 76
Utnapiştim (Ziusudra, Nuh), 72
Utu (Şamaş), 68, 73, 110
Utu-hegal, 87
Uzakdoğu, 19

Üçtepe (Tuşhan), 22, 133, 157, 158, 161

Van, 45, 48, 162, 166, Gölü, 17, 20, 133, 162, 166, 170
Varuna, 125
Veda, 125
Verimli Hilal, 18, 46

Wasaşatta, 128
Waşşukani, 123, 126
Woolley, 31, 66, 69, 73, 90

Yahuda, 152, 174, 201
Yakdun-Lim, 106
Yamhad (Halep civarında), 106, 109
Yarım Tepe, 43, 45
Yaşmah-Adad, 102, 106, 114
Yumuktepe, 38, 45, 48
Yunanistan, 141

Zabalam, 57, 65
Zagros/lar, 12, 14, 15, 19, 20, 45, 46, 82, 89, 96, 101, 102, 123, 132, 167
Zikirtu, 169
Zimri-Lim, 32, 106, 108, 109
Zincirli (Sam'al), 145, 147, 148, 150, 167, 194
Ziusudra (Nuh, Utnapiştim), 72, 73
Ziyaret Tepe, 35, 133

İletişim'den

BAŞVURU DİZİSİ

Bizans Tarihi

PAUL LEMERLE / Çev. Galip Üstün / 135 SAYFA

Eski Mısır

JEAN VERCOUTTER / Çev. Emine Çaykara / 125 SAYFA

Kutsal Savaşlar Tarihi

JACQUES G. RUELLAND / Çev. Teoman Tunçdoğan / 132 SAYFA

Batı'da ve Türkiye'de Kaynakça Tarihi

M. TÜRKER ACAROĞLU - LOUISE-NOÉLLE MALCLÈS - ANDREÉ LHÉRITIER / Çev. M. Türker Acaroğlu / 500 SAYFA

Jakobenler

GÉRARD MAINTENANT / Çev. İsmail Yerguz / 148 SAYFA

Stoa Felsefesi

JEAN BRUN / Çev. Medar Atıcı / 125 SAYFA

İletişim'den

BAŞVURU DİZİSİ

Ortaçağ Felsefesi

ÉDOUARD JEAUNEAU / Çev. Betül Çotuksöken / 134 SAYFA

Hiperaktif Çocuk

MARIE - FRANCE LE HEUZEY / Çev. Emel Ergun / 149 SAYFA

Bilgi Toplumunun Tarihi

ARMAND MATTELART / Çev. Halime Yücel / 136 SAYFA

Yapay Zekâ

BLAY WHITBY / Çev. Çiğdem Karabağlı / 179 SAYFA

TARİH DİZİSİ

OĞUZ TEKİN

Eski Yunan Tarihi

160 SAYFA

Sakarya Üniversitesi
Kütüphane ve Dokümantasyon
Daire Başkanlığı